

המכון ללימודי השואה ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092
Bitan.shoa@gmail.com

בס"ד, חשוון תשע"א, אוקטובר 2010

**ביטאון פורום שמירת
זיכרון השואה**
גיליון מספר 33

עורך: גדעון רפאל בן מיכאל

"ילדי טהרן"

קבוצה גדולה מ"ילדי טהרן" המגיעה להתחנך בכפר הנוער הדתי ע"י כפר חסידים.

בתמונה: הילדים הצעירים שבקבוצה בעת טקס קבלת פנים שנערך להם בכפר הנוער – מרץ 1943. [6]

תוכן העניינים

עמודים

- גדעון רפאל בן-מיכאל: פתח דבר 7-3
- קמר משה: מ"ילדי טהרן", קורותיו בתקופת השואה עד הגיעו לארץ-ישראל 43-8
- "ילדי טהרן", שירו של נתן אלתרמן 46-44
- שמואל נתזון: מ"ילדי טהרן", קורותיו בתקופת השואה עד הגיעו לארץ-ישראל 81-47
- יפה וילדשטיין: מ"ילדי טהרן", קורותיה בתקופת השואה עד הגיעה לארץ-ישראל 91-82
- דוד לאור {לאונברג}: מנהל מחנה הילדים בטהרן, קורותיו בתקופת השואה עד הגיעו לארץ-ישראל 114-92
- המאבק על צביון החינוך שיינתן ל"ילדי טהרן" 123-115
- "ילדי טהרן" ששרדו את השואה ונפלו במערכה על תקומת ישראל: לנדאו עמנואל {אמיל} הי"ד, בר אורי {סטופש} הי"ד, למפל הדסה {הלינה} הי"ד 127-124
- ביבליוגרפיה 129-128
- מראי מקומות 129

מפת נדודי "ילדי טהרן" במסלול:

פולין - רוסיה - אוזבקיסטן - אירן {טהרן} - הודו {קראצ'י} - תעלת סואץ - ארץ-ישראל.

{מקור המפה: אתר "אופק עולמי" - WWW.OFEK-OLMI.CO.IL}

גדעון רפאל בן-מיכאל פתח דבר

לחברי כורסא שאירת ליכרון השואה, הפלס והמרכה!

בעיצומה של השואה התקיים מבצע הצלה של 939 ילדים ובני נוער שהגיעו לארץ-ישראל. קבוצת הילדים שניצלה נקראה "ילדי טהרן". הם היו הניצולים הראשונים מהשואה שהגיעו לארץ.

הקבוצה הראשונה של "ילדי טהרן" שהגיעה לארץ ב-18.2.1943 מנתה 719 ילדים (רשימת 719 הילדים נמצאת בסיום ספרו של מאיר אהד: "יזכור לילדי טהרן שנפלו המערכות ישראל והלכו לעולמם"). הקבוצה השנייה הגיעה ארצה ב-28.8.1943 ומנתה 120 ילדים.

עם כיבוש פולין על ידי הגרמנים בסתיו 1939, ברחו כ-300,000 יהודים ופולנים מפולין מזרחה, לתוך ברית המועצות, היישר לידי של הצבא הרוסי, שגרשם לסיביר, לקור ולרעב.

חלקם הגיע לרפובליקות הסובייטיות שבאסיה התיכונה. שם שהו במחנות וסבלו מרעב וממחלות קשות. במסע הארוך ורבת התלאות הזה איבדו רבים מהילדים את הוריהם.

כששחררו, עברו רבים מהם דרומה לאוזבקיסטן, שם קיוו להשיג מזון ולהשביע את רעבונם. על אף מזג האוויר הנוח יותר באזורים אלו, חייהם היו קשים, והם סבלו מרעב ומחסור, ממחלות ומגיפות ומשהייה במחנות שונים בתנאים קשים מנשוא.

ההורים היהודים ששרדו, הבינו שכדי לתת לילדיהם סיכוי לשרוד, הם יכולים להיעזר באזרחותם הפולנית ולמסור את הילדים לבתי היתומים של הפליטים הפולנים באוזבקיסטן. לילדים אמרו להתחזות לנוצרים.

ההורים השביעו את ילדיהם שלא ישכחו לעולם את יהדותם וימשיכו לחיות כיהודים ברגע שיגיעו למקום מבטחים. הילדים וחלק מבני משפחותיהם שרדו בברית המועצות כשלוש שנים.

ב-1942 נחתם הסכם סטלין – שיקורסקי, בין ממשלת פולין הגולה לבין ממשלת ברית המועצות, ובו נקראו פליטים פולניים, שנקלעו לשטחה של ברית המועצות, להצטרף לצבא הפולני ולהילחם לצד בעלות הברית. צבא זה, שנודע כ**צבא אנדרס**, יצא לשדות הקרב במזרח התיכון דרך טהרן, שהייתה אז כמו ארץ ישראל, בשליטת הבריטים.

כאמור, ההסכם הנ"ל הביא לשחרורו של אנדרס מהכלא, על מנת שיקים ויעמוד בראש כח פולני שיילחם לצד הסובייטים. הכח קיבל את הכינוי "צבא אנדרס". חיילים וקצינים פולניים ששחררו ממאסרם בסיביר, קזחסטן ואזורים אחרים בברית המועצות הצטרפו לצבא אנדרס. כשבדק אנדרס לראשונה את גייסותיו, הוא מצא אנשים מזי רעב וללא ביגוד הולם.

אנדרס הפיח רוח חיים באנשיו והפך אותם לצבא מאורגן. פליטים פולניים בלתי לוחמים, נשים, ילדים וזקנים, נלוו לצבא אנדרס, ומזונם ניתן להם ממנות הקרב של החיילים.

אחד החיילים בצבא אנדרס היה **מנחם בגין**. הוא קיבל חופשה מצבא אנדרס, הגיע לארץ-ישראל ונתמנה למפקד ארגון האצ"ל. הפולנים קראו לו לחזור לשירות ואילו חבריו באצ"ל קראו לו לערוק, אך הוא סירב וחזר לשירות. רק לאחר ששוחרר כדין חזר לשמש מפקד האצ"ל.

על פי תנאי ההסכם, הותרה יציאתם של כ-24,000 חיילים ופליטים פולנים. מאפריל עד אוגוסט 1942 העבירו אותם דרך הים הכספי לטהרן שהייתה אז בשלטון בריטי. בקרבם היו ילדים ומבוגרים יהודים.

כאמור, רוב הילדים היו יתומים, ורק מיעוטם הגיעו עם הורה אחד ואפילו שניים. לחלקם היו הורים שנשארו בברית-המועצות ושמסרו אותם, כסיכוי אחרון להצילם, לבתי-יתומים פולניים שבהנהלת כמרים ונזירות, ובמסגרת בתי-היתומים הללו הגיעו לטהרן גם הילדים היהודים. בטהרן הקימו הפליטים היהודים המבוגרים בתי-יתומים, בסיועה הפעיל של הקהילה היהודית.

הילדים הראשונים שהגיעו לבית היתומים היהודי בטהרן, באו מבית היתומים שהיה בסמרקנד {עיר באוזבקיסטן}, אליהם הצטרפו ילדים יהודים ששהו בבתי יתומים פולניים-נוצריים וכן כאלו שהיו ברוסיה, ללא טיפול ע"י גורם כלשהו. בית היתומים היה חלק בלתי נפרד מהמחנה הפולני הכללי. הפיקוח על המחנה היה בידי הוועד היהודי. כאשר נודע על הקמת בית היתומים היהודי במחנה הכללי, פנו מיוזמתם ילדים יהודים שהיו יחד עם הפולנים במחנה הכללי וביקשו להצטרף לבית היתומים היהודי.

מצבם של הילדים אחרי התלאות שעברו ברוסיה היה קשה וחלקם הגיעו באפיסת כוחות. היו ביניהם חולי עיניים, חולי פלגרה ודיזנטריה. רבים הגיעו אחרי מחלת טיפוס. רובם באו ללא נעליים ועם בגדים קרועים ובלויים. התפתחותם ההשכלתית והתרבותית הייתה נמוכה כתוצאה מגרעון חינוכי ותרבותי. בעת נדודיהם הרבים לא זכו לחינוך.

כאשר הגיעו לבית היתומים בטהרן היו התנאים קשים עבורם. קשה היה להם להסתגל לתנאי האקלים. האוכל שסופק ע"י הפולנים היה דל. הם דרו באוהלים והפעוטים בצריפים. הצפיפות הייתה רבה ותנאי הניקיון וההיגיינה היו קשים ממש.

באותה עת נעשה גם מאמץ בלתי פוסק לחלץ ילדים נוספים מידי הכמרים והנזירות.

ההתמודדות עם נושא החינוך לא היה קל. נוצרו קשיים רבים בהבאת מדריכים ואנשי חינוך מארץ-ישראל. עם הילדים שבאו מרוסיה, הגיעו עמם גם מבוגרים שהתמנו בלית ברירה כמדריכים. רובם לא היו מתאימים מבחינת הכשרתם לעסוק בענייני חינוך. ברם, יש לציין את מסירותם הרבה ותחושת השליחות שפעמה בהם. למנהל בית היתומים מונה דוד לאונברג שהשתייך לקבוצת חלוצים והיה פעיל בתנועת הנוער. יותר מאוחר מונה ד"ר הירשברג כמנהל החינוך הדתי.

משימתם הראשונה של המנהל והמדריכים היה להעלות את רמת התזונה, הסדר והניקיון ודאגה ללבוש הולם לילדים.

בשלב הבא, הם קבעו את הדפוס והאווירה החינוכית שדמתה לפעילות של תנועת נוער חלוצית ארץ ישראלית.

במקום לא היו ספרי לימוד וקריאה לא לצוות ולא לילדים. התוצאה הייתה, שהתקיימו רק פעילויות ספוראדיות כגון, הרצאות, חוגים חברתיים ועוד.

משהגיעה לארץ-ישראל הידיעה על בואם של הילדים היהודים לטהרן, נשלחו מן הארץ שני שליחים של הסוכנות היהודית, ראובן שפר ואברהם זילברברג, ופתחו שם משרד ארץ-ישראלי.

באוקטובר 1942 הגיעה לטהרן ציפורה שרתוק (רעייתו של משה שרתוק, לימים משה שרת) כדי לנהל יחד עם קבוצת חלוצים שהגיעו עם הפליטים את בית היתומים, שנקרא "בית הילד היהודי". אשרות כניסה לפרס לא ניתנו לעוד שליחים ארץ-ישראלים.

בתחילת ינואר 1943, לאחר מאמצים מדיניים רבים, העניקו הבריטים לילדים רישיונות עלייה לארץ. ילדי טהרן בליווי המדריכים ושליחי הסוכנות, יצאו למסע האחרון בנתיב הייסורים.

עיראק לא אפשרה לילדים לעבור בתחומה ולכן, הם נאלצו לצאת לדרך ארוכה ומסוכנת, מאירן דרך הים לקראצ'י שבהודו (היום בפקיסטן) ומשם, דרך האוקיינוס ההודי הממוקש, דרך תעלת סואץ למצרים ומשם ברכבת לארץ-ישראל.

כאשר נודע על דבר יציאתם של הילדים מטהרן עורר מסעם התרגשות בקרב היישוב היהודי בארץ. לאורך מסלול נסיעתה של הרכבת עד עתלית קיבלו את פני הבאים מאות ואלפים בקבלת-פנים חמה ונלהבת.

ברחובות, הקבילו את פניהם אלפי תושבים תוך גילוי שמחה וחובה. מגוון הציבור היהודי המתין במקום, תלמידי בתי ספר, נציגות ארגוני הנשים, הרבנים הראשיים לארץ ישראל: הרב הרצוג זצ"ל והרב עוזיאל זצ"ל. כרזה גדולה הונפה בתחנת הרכבת ועליה היה כתוב:

"ושבו בנים לגבולם"

קבלת פנים נערכה גם בתחנת הרכבת בחדרה.

שלמה פ. אחד מילדי טהרן ביטא את תחושותיו בקבלות הפנים. תיאורו הציורי, ממחיש לנו גם את האווירה שהשתררה אז בארץ.

ב-17.2.43 בין הערביים נערכה פגישה מרגשת במבנה הגדול בפורט-סואץ בין "ילדי טהרן" לבין חיילי "הוד מלכות" היהודים מא"י. זכינו בארוחה טובה, מתנות והרבה אהבה. הרכבת זזה בלילה ובבוקר הגענו לעיר עזה. ההתרשמות מנוף הארץ הייתה רבה ומרגשת, הפרדסים, למלא רוחב העין, עמוסי הפרי הזהוב והריח המשכר של הפריחה הפליאו והרחיבו עיניים ולב.

מראשית בואנו הבחנו בהבדל שבין תחנה בישוב ערבי לבין זו שבישוב יהודי או מעורב. בכל ישוב יהודי נתקבלנו בגלי שמחה, והרעיפו עלינו אהבה ומתנות אין קץ. לקחנו כל מה שניתן: סוכריות, שוקלד, עוגיות ומעל לכל – תפוזים. בכל מקום נשאלו אותן שאלות: אולי ידוע למישהו שם משפחה זה או אחר. הוזכרו שמות של ערים בפולין ונשאלנו – אם מישהו הגיע משם.

ההתרגשות והשמחה היו עצומים ובלתי מובנים לנו. הגדילו לעשות מכולם בני רחובות אשר ציפו לבואנו וערכו לנו קבלת פנים המונית מלווה בנאומים, כרזות ושירת "התקווה". עמוסי מתנות ואהבה אין קץ הגענו בשעות בין הערביים לעתלית, שם זכינו לקבלת פנים נוספת של נציגי הישוב, כאשר במרכז המחנה נערם הר של תפוזים מושך כל עין. [3]

פעילי "עלית הנוער", ובראשם הנרייטה סאלד וד"ר הנס בייט, השקיעו מאמץ רב בקליטתם. תחילה בעתלית, ואחר-כך ב-11 מחנות מעבר, בהם החלימו והתאוששו משלוש שנות תלאות.

עם הגיעם לארץ, התחולל ויכוח סוער וממושך בין הדתיים לזרמיהם ובין ההסתדרות וההתיישבות העובדת, בשאלה: באיזה זרם של בתי-ספר יתחנכו הילדים?
הוסכם שוועדות מיון תחלקנה אותם. לבסוף נשלחו 298 ילדים למוסדות חינוך חילוני כללי; 36 – למוסדות חינוך מסורתי, 288 – למזרחי, 38 – לאגודת ישראל, והשאר, 200 במספר, היו בני 14 ומעלה והחליטו בעצמם. גם 84 המדריכים שמינתה 'עליית הנוער' במחנות המעבר חולקו בהתאם: 11 מסורתיים, 28 מן המזרחי, שישה מן האגודה ו-39 חילונים. מן המחנה הועברו הילדים לחברות ילדים במשקים, למשפחות או לבתי-הבראה.

רבים מהבוגרים שבילדי טהרן לחמו במלחמת העצמאות, וכמה מהם נפלו במערכה.

"ילדי טהרן", למרות ילדותם המיוסרת, **בנו בישראל את ביתם והגיעו להישגים בשטחים רבים ומגוונים כמו, ביטחון, רפואה, רבנות, עריכת דין ותרמו את חלקם בהקמת המדינה בתחומי המדע, ההתיישבות, הדיפלומטיה, הארכיטקטורה, הספרות, האמנות, המלאכה, המסחר, התעשייה ועוד.**

עם "ילדי טהרן" נמנים האלופים חיים ארז ואביגדור בן גל ("יאנוש"), אלכס גלעדי, בעבר איש הטלוויזיה וחבר הוועד האולימפי הבינלאומי. גם הרב בן ציון רבינוביץ, הרבי מביאלה, ואחותו היו בין "ילדי טהרן". כן נמנה עמם הרב פנחס שרייבר רבה של הקהילה החרדית באשדוד. המשורר, הסופר והמחזאי בן-ציון תומר נמנה אף הוא על ילדי הקבוצה, ומחזהו המפורסם "ילדי הצל" עוסק בסיפורו של אחד מילדי טהרן.

* * * *

ניתן לצפות בסרט "ילדי טהרן" באתר נענע 10:
<http://docu.nana10.co.il/Article/?ArticleID=548479>

משך הסרט: שעה ו-2 דקות.

* * * *

הבאתי בביטאון עדויותיהם של ניצולים המספרים את סיפורם האישי.

דרך קורותיהם של יחידים, אני מציג את סיפורם של "ילדי טהרן" בתקופת השואה.

העדויות שהבאתי, תומללו מתוך עדויות שצולמו בסרט וידיאו ב"יד ושם". **ברצוני להדגיש!** אני מביא את העדויות והציטטות כפי שנכתבו במקורות. לא שיניתי את הניסוחים והתחביר וזאת כדי לשמור על אוטנטיות העדויות.

* * * *

אני מוצא חובה להביע תודה והערכה לשני מוסדות העוסקים בשואה, המסייעים לי רבות בעריכת הביטאונים והם:

א. מוסד "יד ושם"

אני נעזר רבות בארכיון ובספריה של "יד ושם". עלי לציין, שאני מתקבל במאור פנים ונענה באדיבות לכל בקשותי ע"י הספרנים הנמצאים במקום.

כמו כן, אני מודה להוצאה לאור של "יד ושם" הנותנת לי אישורים מעת לעת לצטט מתוך ספרים שיצאו לאור מטעמם.

בביטאונים אני משתמש גם בתמונות מתוך הארכיון של "יד ושם".

ב. "בית לוחמי הגטאות"

אני נעזר רבות בארכיון התמונות של "בית לוחמי הגטאות" ונענה לכל פנייה שלי להוצאה לאור כדי לצטט מספרים שיצאו מטעמם.

גם כאן, במגע עם מוזיאון חשוב זה, אני נענה לכל פניותיי במאור פנים ובחפץ לב.

* * * *

באמצעות סיוע חשוב זה, מממשים שני המוסדות החשובים, "יד ושם" ו"בית לוחמי הגטאות" מטרה חשובה ונעלה והיא: הנחלת זיכרון השואה לצעירים ומבוגרים בארץ ובחו"ל, ועל כך תודה מקרב לב.

גדעון רפאל בן-מיכאל { עורך } : "ילדי טהרן"

עורך הביטאון

קמר משה
מ"ילדי טהרן"
קורותיו בתקופת השואה
עד הגיעו לארץ-ישראל

עדות

קמר משה, יליד רוזבדוב (ROZWADOW) גליציה, יליד 1936. **כאשר פרצה המלחמה היה בן שלוש וחצי**. למרות היותו ילד קטן הוא זוכר אירועים לא מעטים. זהו **סיפור מופלא** של ילד קטן מאד מ"ילדי טהרן", המספר לנו מנקודת מבטו את קורותיו עד הגיעו לארץ ישראל **קרוב לגיל שבע**.

משה מספר על עיר הולדתו בקצרה ואח"כ הוא מתאר גירוש היהודים מעיירתו לטריטוריה הרוסית בשנת 1939. הוא זוכר את הרעב ואת השוד שנפל עליהם, גירוש ברכבת משא לסיביר וחלוקת המזון והמים מהשלטונות הרוסיים.

בהיותו בן ארבע וחצי הגיע לסיביר. גם כאן הוא מציין את תחושת הרעב שלו ושל בני משפחתו. הוא חלה בטיפוס יחד עם בני משפחתו. בסיביר הסתובב בחוסר מעש כי לא התקיימו פעילויות חינוכיות כלשהן.

הוא מתאר את פחדו מחיות טורפות ותחושת הקור הקשה השוררת בסיביר. הוריו עבדו בעבודת כפייה של חטיבת עצים עד שחרורם ב-1941.

הייתה למשה **אחות גדולה, שהייתה בת 12 בעת היותם בסיביר**. היא גוננה עליו ושמרה עליו מכל משמר ודאגה לכל מחסורו.

משם עברו לקזחסטן ומשם לאוזבקיסטן. בגלגולי המסע הוא מתאר את הפליטה, המחסור, מחלות שדבקו בהם, מות האב, האם ואחותו התאומה מטיפוס.

הוא מספר על הקמת בתי יתומים לפולנים בעזרת "צבא אנדרוס". בתי היתומים נוהלו ע"י נזירות קתוליות. משם נסיעה לאירן. המפגש עם השליחים מארץ ישראל, התארגנות "ילדי טהרן" וההפלגה באוניית משא לתימן דרך הודו עד למצרים. המפגש המרתק עם אנשי הבריגאדה היהודית ומשם ברכבת לארץ-ישראל. מתאר בחום את קבלת הפנים ברחובות עד הגיעם לעתלית. הוא מספר גם על היקלטותו בארץ.

אני מביא את עדותו כפי שמסרה בעל פה ל"יד ושם" ויותר מאוחר תומללה בכתב. לא שיניתי את התחביר וניסוח הדברים כדי לשמור על האוטנטיות של העדות.

ועתה לעדות:

- ש: נולדת בגליציה ברוזבדוב (ROZWADOW)?
ת: כן, נולדתי ברוזבדוב (ROZWADOW).
- ש: אתה יכול לספר לנו קצת על המקום הזה?
ת: כן, נולדתי ברוזבדוב (ROZWADOW) בעיירה לא קטנה. העיירה הזאת מבחינת התושבים היא הייתה מאוכלסת בחצי יהודים וחצי פולנים. הריכוז הגדול של יהודים שהיו בעיירה הזאת היו מסביב לכיכר המרכזית של העיירה. חיי היהודים היו שם תוססים.
- ש: למה הכוונה?
ת: הכוונה היא שהיה שם בית כנסת גדול, והיה שם אפילו בית מרחץ, שהוא קיים שם אפילו עד היום. כשביקרתי בעיירה ראיתי שבית המרחץ הזה נהפך למאפיה, שאופים שם לחם לכל האזור.
- ש: מתי חזרת למקום, באיזו שנה?
ת: זה היה לפני שש שנים ב-1999.
- ש: ויכולת לזהות עם בני משפחה את המקום?
ת: אני לא יכולתי לזהות שם שום דבר, אבל האחות שלי זיהתה את הכל.
- ש: היא זיהתה איפה שגרתם, את הבית שגרתם בו?
ת: כן, היא זיהתה הכל, ומצאנו שם גם את הבית. לא רק שמצאנו את הבית, אלא ישבה שם משפחה פולנית, שעכשיו נודע לי שהם נפטרו. הם היו בעל ואישה מבוגרים מאוד, כאשר נפטרו. עכשיו גרה שם משפחה אחרת. לא רק שהאחות שלי זיהתה את הבית, אלא כשנכנסנו פנימה ראינו שיש שם עוד את התנור שאבא שלי בנה, תנור גדול, שאפשר היה לשים שם בחורף שני מזרונים, ושני הילדים הקטנים היו ישנים על התנור בחורף.
- ש: הזכרת את אביך, איך קראו לו?
ת: לאבי קראו מנחם מנדל קנר.
- ש: ממה הוא התפרנס?
ת: הוא היה סוחר.
- ש: במה הוא היה סוחר?
ת: אני רוצה לספר על אבי, שהוא היה סוחר והוא היה מפורסם בסביבה.
- ש: במה הוא סחר?
ת: הוא היה סוחר בעיקר בפירות, בירקות ובשיפון.
- ש: בתוצרת חקלאית?
ת: כן, בתוצרת חקלאית בשיפון ובפירות זה היה בעיקר בשזיפים. בכפרים באזור גידלו שזיפים. אבא שלי היה קונה את השזיפים עוד לפני שהם ביו בשלים, הוא היה קונה אותם כשהם היו עוד על העצים.
- ש: את היבול של העצים?

- ת: כן, הוא קנה את היבול של העצים. האיכרים מאוד אהבו אותו, והוא היה משלם להם. את השזיפים האלה הוא היה מביא **לקרקוב** (KRAKOW) ושם הוא היה מוכר אותם. הוא לא היה סוחר מי יודע מה, אבל יכולנו לחיות טוב.
- ש: זאת אומרת, המצב הכלכלי של המשפחה היה טוב?
ת: כן, המצב הכלכלי של המשפחה היה טוב. אבא הקים אפילו חנות מכולת.
- ש: ומי ניהל את החנות הזאת?
ת: בחנות מכולת עבדו הסבתא שלי שהיא עוד הייתה חיה, אמא שלי, וגם האחיות שלי הייתה עוזרת להם בזמן שהיא הייתה חופשייה מבית-הספר.
- ש: איך קראו לאמא שלך?
ת: לאמא שלי קראו חיה.
- ש: ולאחותך?
ת: לאחותי הגדולה קוראים לאה. הייתה לי אחות קטנה שהיא הייתה תאומה שלי, שקראו לה גיטו, כלומר, טובה.
- ש: זאת אומרת, הייתם משפחה של חמש נפשות.
ת: היינו משפחה של שש נפשות.
- ש: הסבתא גרה איתכם?
ת: כן, הסבתא גרה איתנו, אבל את הסבא אני לא זוכר. יש תעודת יוחסין עצומה למשפחה שלי. הסבתא שלי התגרשה והיו לה שבעה ילדים. אחר-כך היא התחתנה עם הסבא שלי והם הספיקו ללדת עוד שני ילדים, את אמא שלי ואת אח של אמא שלי, שהוא היה בקצת צעיר יותר מאמא שלי, והוא חי בארצות הברית. הוא כבר נפטר, אבל הוא היה חי בארצות הברית. יש לו שם שתי בנות שהן בנות דודות שלי.
- ש: בתקופה ההיא זה לא היה מקובל להתגרש?
ת: כן, בתקופה ההיא זה לא היה מקובל להתגרש והסבתא שלי הייתה גם עוד דתייה מאוד. העיירה הזאת שגרנו בה הייתה עיירה מאוד דתית.
- ש: זו הייתה עיירה אורתודוקסית או חסידית?
ת: זו הייתה עיירה בעיקר חסידית, הסבתא הייתה מאוד דתית.
- ש: גם ההורים שלך היו חסידים?
ת: אבא שלי בא מעיירה אחרת **מטרז'נובזיק** (TARNOBRZEG), הוא התחתן עם אמא שלי, והוא לא כל כך אהב את הדת, אבל הוא היה מתפלל בבית הכנסת.
- ש: זאת אומרת, הוא היה יותר מסורתי?
ת: כן. למשל אבא הרי היה סוחר, הוא נדד לכל מיני מקומות, ובסוף הוא הקים את המכולת.
- ש: נשאתם הרבה פעמים לבד במשך השבוע הילדים והמשפחה?
ת: אמא וסבתא היו איתנו.
- ש: כן, ברור, אבל ללא אבא, כי אבא היה בדרכים?

ת: כן. הרבה פעמים. מה שזכור לאחות שלי הגדולה לאה, שהיו באים לעיירה שלנו לשפת הנהר. הנהר עבר על יד העיירה שלנו. הנהר סאן, ומדי שנה היו מגיעים לשם המוני צוענים על יד הנהר. הם היו סוחרים בסוסים. אז לפעמים אבא היה נכנס גם לעסקי סוסים, הוא היה קונה סוסים, והיה מוכר אותם לצבא הפולני. כולם חושבים על הצבא הפולני, אבל הצבא הפולני היה צבא גדול, היה לו צבא פרשים ענקי, והיו יכולים למכור להם סוסים. אחד הדברים שאבא שלי היה עושה, הוא היה מוכר מדי פעם גם סוסים.

ש: אז אבא בוודאי שלט בכמה שפות אם הוא עשה מסחר כזה?
ת: הוא שלט היטב בפולנית, מספיק היה שם פולנית.

ש: ואיך הוא דיבר עם הצוענים?
ת: הצוענים האלה דיברו יפה מאוד פולנים. אלה שבאו על ידינו, הם כנראה תמיד היו במקום הזה על שפת הנהר שם. סאן הוא נהר גדול שיורד מהקרפטים.

ש: איך האנשים היו מתייחסים לצוענים כשהם היו באים בהמוניהם?
ת: זה אני לא יודע.

ש: לא היה איזה מיתוס של פחד?
ת: אל תשכחי שכשפרצה המלחמה, אני הייתי רק בן שלוש וחצי.

ש: אני שואלת מסיפורים, איך היו מספרים עליהם?
ת: אני באמת לא שאלתי את האחות שלי. אבל לא זה העיקר, בכל אופן תמיד היו צוענים אצלנו בעיירה. דרך אגב, כשביקרנו שם עכשיו אני והאחות שלי, אז בעיירה שם גרים כבר גם צוענים.

ש: גם היום?
ת: היום הם גרים שם, אבל אז לא גרו שם צוענים, אלא גרו שם רק יהודים ופולנים.

ש: איך אביך היה מגיע ממקום למקום, הייתה לו עגלה וסוס?
ת: לרוב הוא היה נוסע ברכבת, הייתה שם תחנת רכבת גדולה, שעכשיו לתחנת הרכבת הזאת קוראים תחנת הרכבת של סטלובה וולה (STALOWA WOLA).

ש: אבא היה משתמש הרבה ברכבת לצרכי הנסיעות?
ת: כן, אבא היה משתמש הרבה ברכבת, אבל הוא נוסע גם על עגלות וסוסים. כדי לנסוע בסביבה הוא היה משתמש עם עגלות וסוסים של האיכרים עצמם.

ש: לא היה לו שלו פרטי?
ת: אני אספר לך גם על איכר אחד שהוא היה ממש נאמן לאבא.

ש: איכר פולני?
ת: כן, איכר פולי, שבזמן המאורח יותר הוא היה נאמן לאבא, אבל זה בהמשך. זו הייתה עיירה, עיירה תוססת והיחסים בין הפולנים והיהודים היה טוב. פה ושם היו גילויי אנטישמיות. גם כיום כשאני ביקרתי, ראיתי שיש שם ציורים של צלבי קרס עד היום.

ש: לא הורידו אותם?
ת: אני לא יודע אם לא הורידו אותם, אבל בכל אופן יש שם כאלה מצוירים. אני לא יודע ממתי, אני לא באתי לראות ממתי. אבל מה שכן, הגרמנים הרסו את בית המדרש ואת

ביתה כנסת. נדמה לי שהיו שם שני בתי כנסת. בתי הכנסת ובית המדרש, חוץ מבית המרחץ שנהפך למאפיה, כמו שאמרתי לך, הם נהרסו.

ש: אז לא נשארו שם אתרים יהודיים?
ת: לא נשארו שם אתרים יהודיים. נשאר שם רק הבית שלנו, שזה היה בית של המשפחה שלנו, שאנחנו חיינו לא רע בתקופה ההיא. הבית הזה עוד נמצא, הוא בית שנראה ישן, אבל הוא עוד טוב.

ש: זאת אומרת, זה בית שבנוי היטב?
ת: כן.

ש: מה אתה יכול לספר לנו על אמא שלך? שמענו שהיא הייתה מנהלת את חנות המכולת ביחד עם הסבתא.
ת: כן.

ש: אמא שלטה בכמה שפות?
ת: כן. אמא שלי ידעה גם עברית, היא ידעה עברית.

ש: איפה היא למדה?
ת: היא למדה ב**רוזבדוב** (ROZWADOW), היא גם נולדה שם.

ש: היה שם בית-ספר עברי?
ת: כן, היה שם בית-ספר עברי לעברית, והיא החליטה ללמוד עברית. אבל זה היה בעקבות זה שהדודה שלי, אחות של אמא שלי, היא עלתה לארץ ישראל בתקופת העלייה השנייה.

ש: בתחילת המאה?
ת: היא הייתה פה בתקופת העלייה השנייה, ואמא שלי נדבקה ממנה.

ש: היה ביניהן קשר מכתבים אינטנסיבי?
ת: כן, היה ביניהן ממש קשר מכתבים תוסס. גם האחות שלי לאה, שהיא הייתה כבר בת אחת-עשרה, היא מאוד התרשמה מכך שהדודה שלי בארץ ישראל, וכל שאיפתה הייתה לעלות לארץ. האחות שלי למשל מספרת לי, וזה מעניין אוד, שהיא למדה בבית יעקב. בית יעקב היה מוסד לימודי דתי של היהודים.

ש: זה בית-ספר חרדי לבנות.
ת: כן. בקושי למדו שם את השפה העברית, אבל האחות שלי לאה היא הייתה מין כזאת נמרצת, היא לא הייתה עומדת על המקום, היא הייתה תמיד מתרועערת. אבא שלי מאוד אהב אותה, ולמרות שהיא הייתה בת אחת עשרה, כל מה שהיא אמרה בשביל אבא שלי זה היה ממש חשוב. פעם אחת הלשינו עליה שהיא מסתלקת, שהיא יושבת על יד החלון, שהיא מסתלקת, והיא מקשטת את עצמה. אז הלשינו עליה, והיא אומרת, שהרבה פעמים העמידו אותה בפינה. עד שהיא התמרדה, היא באה לאבא ואמרה לו: אבא, אני יותר לא הולכת לבית יעקב, אני לא רוצה, אני אלך רק לבית-הספר, כי היא למדה גם בבית-הספר הפולני וגם בבית יעקב.

ש: משה, רציתי לשאול אותך האם היו תנועות נוער ציוניות אצלכם בעיירה?
ת: כן, היו הרבה תנועות נוער ציוניות.

- ש: אתה יודע איזה תנועות פעלו?
ת: זה אני לא יודע, אבל האחות שלי אומרת שהיו תנועות נוער ציוניות. היה שם השומר הצעיר.
- ש: אחותך הייתה שייכת לאיזו שהיא תנועת נוער?
ת: אני חושב שעדיין לא, כי מאוד התחשבו אצלנו בסבתא, לסבתא קראו מרים.
- ש: וזה היה מנוגד לתפיסה של הסבתא להיות בתנועת נוער ציונית?
ת: כן, והם נורא כיבדו את הסבתא. גם אבא שלי וגם אמא שלי מאוד כיבדו את הסבתא, וזה היה מאוד חשוב. כשאחות שלי פנתה אל אבא בקשר לבית יעקב, אז אבא שלי אמר לה: אבל שהסבתא לא תדע. אז היא עברה ללמוד בכיתה שלומדת רק עברית כמו שאמא למדה.
- ש: ואיך התייחסו לעובדה שמישהי מהמשפחה עלתה לארץ בעלייה השנייה, האם זה היה מנוגד לתפיסה של המשפחה?
ת: זה אני לא יודע.
- ש: זה היה בהסכמה?
ת: אני לא יודע מה הסבא עשה.
- ש: אבל הסבתא הייתה חסידית?
ת: כן, בינתיים גם הסבא השני מת, הסבא השני שהם ילדו ביחד עוד שני ילדים. הוא גם כן הביא איתו איזה שישה – שבעה ילדים, ככה שהמשפחה הייתה גדולה מאוד.
- ש: על אמא שלך, שאתה אומר שהיא ידעה גם עברית, היא השתמשה בשפה העברית גם לצרכי קריאה, היא הייתה קוראת ספרים בעברית?
ת: יכול להיות. ההורים שלי היו שניהם הורים צעירים. הם היו אומנם כבר אחרי שנות השלושים קרוב לארבעים, אבל הם היו צעירים. אבא שלי היה סוחר כבר בגיל צעיר, הוא התרוצץ הרבה. כמו שאני אמרתי, אבא מאוד מזכיר את אחותי הגדולה.
- ש: תגיד לי בבקשה משה, עד איזו שנה חייתם בבית שלכם?
ת: אנחנו הינו בבית שלנו עד פרוץ המלחמה.
- ש: עד 1939 ?
ת: כן, עד 39. אני אספר לך מה קרה. **בשנת 1939 פרצה המלחמה.** בהתחלה היו הפצצות, והפצצו גם את העיירה שלנו. אז אבא שלי עבר לאחד הכפרים הפולנים שהוא עבד שם.
- ש: הוא עבר לשם לבד או עם כל המשפחה?
ת: הוא התחבא מההפצצות, הגרמנים עוד לא היו.
- ש: אבל כל המשפחה עברה איתו?
ת: כן, כל המשפחה עברה איתו לאחד האיכרים. כמו שאני סיפרתי לך עליו, אבל אני לא זוכר איך קוראים לו. אבל כל פעם חזרנו הביתה כשההפצצות הפסיקו, עד שהגרמנים נכנסו לעיירה. הגרמנים נכנסו לעיירה.
- ש: אתה זוכר את זה שהגרמנים נכנסו?

ת: אני זוכר את זה בקושי, ואני מייד אגיד לך מה אני זוכר. זה שהגרמנים נכנסו אני יודע יותר מהסיפורים של האחות שלי. כשהגרמנים נכנסו לעיירה, לא עבר הרבה זמן, והם גירשו רק את היהודים. זאת אומרת, הנהר סאן, הרי אנחנו היינו על שפת הנהר. בהסכם ריבנטרוב-מולוטוב לחלוקתה של פולין מחדש, הגבול עבר על הנהר שלנו, על הנהר סאן. אבל העיירה שלנו הייתה בצד הגרמנים, הגרמנים נכנסו לעיירה. אני כבר הזכרתי לך מקודם שסטלובה וולה (STALOWA WOLA) הייתה עיירה שהיא הייתה אז רק מוקמת, הקימו שם מפעל לתחמושת.

ש: הגרמנים הקימו את המפעל הזה?

ת: כן, הגרמנים הקימו את המפעל הזה. ליהודים לא נתנו להיכנס לשם, וגם לא לעבוד שם. בעצם זה לא הגרמנים הקימו את המפעל הזה, אלא הפולנים הקימו את זה עוד לפני המלחמה.

ש: זאת אומרת, הפולנים הקימו ליד העיירה שלכם מפעל לתחמושת?

ת: כן, הם הקימו שם מפעל לתחמושת.

ש: והפולנים לא נתנו ליהודים לעבוד במפעל הזה?

ת: אני לא יודע אם זה היה בהשפעה של הגרמנים, אבל כנראה שהם לא רצו, כי הם רצו לשמור את זה בסוד, והם חשבו שהיהודים יהיו מרגלים לטובת הרוסים אז. תראי, אני רק אזכיר לך עוד שלפני המלחמה היו הצהרות של הפולנים, המנהיגות הפולנית של אז הצהירה שהם יעצרו את ההתפשטות הסובייטית לכיוון המערב. ככה הם הבטיחו. כולם חושבים שהצבא הפולנים לא היה צבא חזק, אבל הוא כן היה צבא חזק, היו לו פרשים. אומנם לא היו לו טנקים, אבל היו לו פרשים. לצבא הפולני היה צבא פרשים גדול.

אחר-כך הם אכלו את הסוסים האלה. אבל כשהגרמנים נכנסו, מה שכן, הם כנראה כבר ידעו על מפעל התחמושת, ושם הם לא הפציצו, אלא הם הפציצו את העיירה. כי המפעל הזה היה עוד קטן, הוא לא היה מסביב עם עוד פועלים, אלא רק אחר-כך בעקבות המפעל בתקופה שהגרמנים כבשו את פולין, עברו לשם הרבה מאוד פולנים, והתחילו לעבוד שם. בזמן שחנכו שם את המפעל האחות שלי התגנבה לשם עם כל הילדים שהיו, והיא ראתה היא הגיעה עד למפעל, והיא חזרה.

ש: אמרת שגירשו את היהודים מהעיירה?

ת: כן, דבר ראשון.

ש: זה קרה מייד בהתחלה?

ת: כן, זה קרה מייד בהתחלה או חודש אחרי, אבל זמנים אני לא יכול להגיד לך. היה גירוש עצום של היהודים מתוך העיירה רוזבדוב (ROZWADOW) אל מעבר לנהר.

ש: מה אפשר היה לקחת, מה יכולתם לקחת איתכם?

ת: בהתחלה היה גירוש והיה לנו מקלט בבית, אז אמא ואבא הכניסו את הילדים ואת הסבתא למקלט, והם הצטרפו לקבוצת היהודים הענקית הזאת שגירשו אותם מייד מעבר לנהר לפני שיסגרו את הגשר הזה שעבר על הנהר אל מעבר לנהר.

ש: ומה הם חשבו שיקרה איתכם אם אתם תישארו לבד ילדים וסבתא?

ת: הם לא חשבו על זה, כי הם חשבו שתוך כמה ימים הם יחזרו בחזרה.

ש: כלומר, הם חשבו שזה גירוש זמני?

ת: **כן, הם חשבו שזה גירוש זמני.** היה לנו בית גדול, והם לא כל כך מהר מוותרים עליו נהפכים לפליטים. ככה אנחנו חיינו במקלט. הצטרפו אלינו עוד כמה שכנים, זה היה בית סגור ומסוגר, היינו מבשלים רק בלילה, וככה חיינו במשך איזה שבוע או שבועיים. אבל אמא התגעגעה לילדים שלה. הייתה קבוצה של שבויים וכל מיני פליטים. תראי, רוב הפליטים הם היו פולנים. מי אלה היו הפליטים האלה?

ש: **אבל אמרת שגירשו רק את היהודים?**
ת: כן. גירשו רק את היהודים, אבל היו גם פולנים שעברו שם באופן חופשי, והגרמנים לא עצרו אותם, אלה היו בעיקר חיילים עם המשפחות שלהם.

ש: זאת אומרת, הפולנים האלה עזבו מרצונם את העיירה?
ת: אלה לא היו פולנים דווקא מהעיירה. מהעיירה דווקא לא עזבו. יש פולנים שנשארו. אבל הצבא הפולני ברח מעבר לנהר. הם ברחו לכיוון הרוסים. לא משנה שגם הרוסים התעללו בהם.

ש: זאת אומרת, **מעבר לנהר זו הפכה עכשיו להיות טריטוריה רוסית?**
ת: כן, מעבר לנהר עד לאוקראינה. כלומר, מעבר לנהר בצד המזרחי זה היה שייך עכשיו לרוסים. אבא לשי ואמא שלי עברו, אבל אני לא יודע איך, אבל אמא שלי חזרה.

ש: **אביך לא חזר?**
ת: לא, אבי לא חזר, רק אמא שלי חזרה, כי היא כל כך התגעגעה. הייתה שם קבוצת שבויים שהם אמרו, שהם הולכים כנראה לתחנת הרכבת של סטלובה וולה (STALOWA WOLA), אז אמא הצטרפה אליהם, ככה היא התחבאה, והיא הגיעה לעיירה חזרה לרוזבדוב (ROZWADOW).

ש: זה אחרי שעברו כמעט שבועיים?
ת: כן, עברו שבועיים משהו כזה. אמא דפקה בדלת, היא נכנסה לבית, והיא הודיעה לנו, שצריך לארוז את הכל, ואנחנו גם כן נעבור את הנהר. בעצם לא, בהתחלה אבא סיפר לאמא שבאיזה מקום יש סכום כסף נכבד, אז כדאי לקחת את זה.

ש: זה היה בבית?
ת: כן, זה היה בבית. הוא כבר ראה את ההפצצות, אז הוא הכין כסף, והוא גם קבר כלי כסף וזהב מתחת לאדמה.

ש: הוא עשה את זה לפני הגירוש?
ת: כן. הוא הציע לאמא שאחותי הגדולה לאה תיקח את הכסף, תחביא אותו באיזה מקום אצלה על הגוף, והיא תבוא אליו.

ש: משה, עכשיו השאלה שלי היא כזאת. האם ידוע לך מה הביא את ההורים שלך להחליט להישאר דווקא בצד הרוסי, ולא חזור לעיירה כפי שהם תכננו בהתחלה?
ת: לא, הם לא חזרו לעיירה.

ש: אבל הם תכננו לחזור לעיירה?
ת: כן.

ש: מה גרם להם לשנות את ההחלטה שלהם?
ת: העובדות בשטח גרמו להם לשנות את ההחלטה, כלומר, האירועים שהמשיכו.

- ש: זאת אומרת, קרה משהו ספציפי שהביא אותם להחלטה הזאת?
ת: כלומר, להחלטה שלא לחזור?
- ש: כן, במקום זה להביא גם את הילדים וגם את הסבתא לצד הרוסי, נכון?
ת: לא, אלא רק העובדות בשטח.
- ש: אבל זו הייתה בדיוק החלטה מנוגדת?
ת: זה היה הגירוש, לקחנו גם את הסבתא, אבל הסבתא מתה בדרך. אבא חשב כל הזמן לחזור.
- ש: זאת אומרת, אביך הגיע למסקנה בשלב מסוים שיהיה טוב יותר בצד של הרוסים מאשר להישאר בצד של הגרמנים?
ת: כן, בהכרח, כי הגירוש של הגרמנים היה בצעקות ובצורה איומה.
- ש: זאת אומרת, זה היה אגרסיבי?
ת: כן, זה היה אגרסיבי.
- ש: ואצל הרוסים התנאים היו טובים יותר?
ת: לא, לא.
- ש: אז מה?
ת: זה לא משנה מה שהיה, אבא חשב לחזור, אבל אז הוא אמר לאמא: את כל הכסף הזה תביאי לכאן, לאיפה שהוא היה. האחות שלי לאה, כשהתחילו להחביא לה את הכסף בגוף במקום רגיש, והיא הייתה ילדה בת אחת עשרה. כדי להגיע לגשר ששם אבא היה, היה צריך ללכת מרחק של שלושה ק"מ. זה היה ללכת עד לגשר בזמן של המלחמה, ומעבר לנהר אנחנו ראינו כבר את הרוסים, הצבא האדום היה שם כבר. אנחנו ראינו אותם. האחות שלי רצה, אבל היא אמרה לאמא, שהיא לא מסכימה שיחביאו לה שם את הכסף, והיא לא רוצה לקחת את הכסף. היא באה לגשר, והיא ראתה מהעבר השני של הגשר את אבא.
- ש: הוא חיכה לה?
ת: כן, הוא חיכה לה. אבא צועק לה ביידיש ושואל אותה: הבאת את הכסף? היא אומרת לו: לא. הוא היה מאוד כעוס ואמר לה: אז בשביל מה באת? תחזרי חזרה מייד! היא חזרה בריצה איומה לפנות ערב, והיא הגיעה חזרה הביתה, ילדה בת אחת עשרה.
- ש: ואיפה אתם הייתם?
ת: אנחנו היינו עוד בבית עם אמא שחזרה עם קבוצת השבויים.
- ש: ולמה התפלגתם, למה היא בתור ילדה הלכה קודם לבד?
ת: כי אמא התגעגעה לילדים.
- ש: אני שואלת, אבל לא יצאתם ביחד אמא, סבתא והילדים?
ת: כי אבא חשב לחזור, הוא החביא אותנו במקלט.
- ש: אז בכל זאת חשבתם לחזור?
ת: כן, אבא חשב לחזור, בטח, כל הזמן הוא חשב לחזור.
- ש: אז למה היא הוציאה בעצם את הכסף, לאיזו מטרה?

- ת: אני לא יודע. אבא אמר: אני כבר בצד הרוסי אז שיהיה לנו כסף. כנראה אבא אמר לאחותי לאה, שאמא תביא לשם את כל המשפחה.
- ש: זאת אומרת, הוא אמר לה לחזור הביתה, ולהביא את כל המשפחה?
ת: כן, הוא אמר לה לחזור הביתה, ולהביא את כל המשפחה. **בשינייבה** (SIENIAWA) שזה היה מקום בצד הרוסי, הייתה לנו שם משפחה, היו לנו קרובים.
- ש: משה, היית מאוד צעיר כשכל האירועים התרחשו, ואני מתארת לעצמי שכיון שיש לך קשר עם אחותך, הרבה דברים אתה יודע ממנה?
ת: כן, בטח.
- ש: אבל בוא ננסה לבדוק מה אתה חושב שאתה באמת זוכר מעצמך ולא מסיפורים של אנשים אחרים. מה הזיכרון הראשון שלך שאתה זוכר בוודאות?
ת: הזיכרון הראשון שלי עוד מתוך העיירה. קודם כל אני זוכר, את זה אני זוכר טוב, שלמשל לכיכר העיר הגיע קרקס, ואני הלכתי עם האחות שלי לקרקס. זה זיכרון אחד.
- ש: זה זיכרון, ואיזה עוד זיכרון יש לך?
ת: יש לי עוד זיכרון שלמדתי שם ב"חדר". אני זוכר שישבתי והיה לנו מורה בבית המדרש.
- ש: באיזה גיל זה היה?
ת: זה היה בגיל שנתיים וחצי, בפעם הראשונה שלמדתי אל"ף בי"ת.
- ש: איזה עוד זיכרון יש לך מעצמך?
ת: אחד הזיכרונות שיש לי, שאנחנו יוצאים מהבית.
- ש: אחרי שהתחבאתם?
ת: כן, אחרי שהתחבאנו, אנחנו יוצאים מהבית כדי להתחבר עם אבא שלי, כמו שאני סיפרתי. **הייתה לי אפילו חבילה קטנה על הגב שאני אוכל לסחוב אותה.**
- ש: אתה זוכר מה היה בחבילה?
ת: אני לא זוכר מה היה בחבילה, אבל נדמה לי שהיו שם בגדים.
- ש: **אתה ילד בן שלוש?**
ת: כן, אני ילד בן שלוש, ואנחנו צועדים ברגל לגשר.
- ש: אתה צועד עם חבילה קטנה של בגדים לגשר?
ת: כן, אנחנו צועדים אל הגשר.
- ש: ונפגשת עם אביך אחרי שלא ראית אותו בערך שבועיים או משהו כזה?
ת: כן, אני נפגש עם אבי. אומרים לנו שצריך לעבור מהר את הגשר, כי הגרמנים כל פעם באים, ומי שלא עובר מקבל מכות או שזורקים אותו לנהר, אז נורא פחדנו. עברנו את הנהר.
- ש: **עברתם לצד הרוסי?**
ת: כן, עברנו לצד הרוסי, ואז נפגשנו עם אבא.
- ש: אתה זוכר את הפגישה, האם זו הייתה פגישה של שמחה או של התרגשות?

- ת: לא, אני לא זוכר את הפגישה. הגענו לאיזו עירה שקראו לה אולי אוליאנוב (ULANOW), ששם התכנסנו כמה משפחות באיזה בית.
- ש: כמה זמן הייתם בבית הזה?
ת: בבית הזה היינו כמה ימים.
- ש: ומה קורה שם?
ת: מה שהיה שם, שהגיעו לשם שוודים.
- ש: פולנים?
ת: כן, פולנים ואוקראינים. הגיעו לשם שוודים, והם דרשו כסף.
- ש: היה להם נשק?
ת: כנראה שכן היה להם נשק. אבל הדלת הייתה סגורה, והם דפקו. אבא שלי דיבר איתם והוא אמר להם: אנחנו נאסוף בשבילכם כסף מכל המשפחות שהיו שם, תיתנו לנו חופש, ותעזבו אותנו. ככה באמת היה, אבא שלי עשה משא ומתן עם השוודים האלה.
- ש: הוא נתן להם כסף?
ת: כן, הוא הוציא להם כסף, והם עזבו אותנו.
- ש: ומה קורה אחר-כך?
ת: זה היה דבר מפחיד, כי הם דפקו חזק בדלת. משם הלכנו לעיירה שקוראים לה שינייבה (SIENIAWA), את זה אני זוכר, ושם הגענו לקרובים. הדבר שאני זוכר משינייבה (SIENIAWA) זה שנכנסנו לשם, ישנו אצל הקרובים, ואני ישנתי שם עם סבא, זאת אומרת, עם זקן. כשאני התעוררתי נורא נבהלתי, כי פתאום ישן איתי מישהו עם זקן, אני כילד. זה אני זוכר משינייבה (SIENIAWA).
- ש: כמה זמן הייתם שם בערך, זה היה תקופה?
ת: בערך חודש או חודש וחצי, לא הרבה, כי זה היה מקום שכל פעם או שהרוסים היו שם, או שהגרמנים היו שם, אני לא יודע מה הייתה שם הצורה.
- ש: זאת אומרת, זה עבר מיד ליד?
ת: כן, זה עבר מיד ליד.
- ש: והיו שם קרבות, היו הפגזות?
ת: לא, לא היו קרבות, הרוסים עוד לא נלחמו, הם היו עדיין בברית. אבל היו כנראה הסכמים לא ברורים, ולכן זה עבר מיד ליד. אבל בין הרוסים לגרמנים לא היו קרבות, כי הם היו אז בברית בהסכם ריבנטרוב-מולוטוב, כמו שאני אמרתי.
- ש: זאת אומרת, הייתם שם חודש, ולכן עזבתם משם?
ת: לא רצינו להיות שם, כי כשהגרמנים היו שם זה היה בצורה איומה, היו שם צעקות. משם עזבנו, רצינו להמשיך, ואבא החליט להגיע ל**לבוב** (LWOW). המשכנו לנדוד ללבוב (LWOW).
- ש: הלכתם ברגל?
ת: **הלכנו ברגל, נסעו על עגלות**. כמו שאני אמרתי, היה איזה גוי פולני שהוא בא מהכפר בסביבה שלנו, כלומר, בסביבת רוזבדוב (ROZWADOW), והוא הביא כל מיני דברים לאבא מרוזבדוב (ROZWADOW). אבא אמר לו איפה הדברים קבורים, גם כסף וגם

כל מיני דברים, אז הוא הביא לאבא את הדברים, כדי שאבא יוכל להמשיך או למכור או לקנות אוכל וכל מיני דברים.

אנחנו המשכנו עם עגלה של אחד האיכרים מהסביבה, המשכנו, והגענו עד לסביבות לבוב (LWOW). בסביבות לבוב (LWOW) היה שם נהר, שהוא לא היה עמוק, והגשם שם היה מופצץ, ואת זה אני זוכר עד היום. את המקום הזה שהגענו לנהר על יד לבוב (LWOW), וחצינו שם נהר שאני לא זוכר את השם שלו, אני גם לא ביקרתי, ואני לא יודע בדיוק.

ש: חציתם אותו ממש?
ת: כן. דרך אגב, **האחות שלי ניהלה כל הזמן יומן. היא הייתה ילדה בת אחת עשרה**, ואז היה נהוג לנהל יומן. היא ניהלה יומן, היא הביאה את היומן לארץ, וגנבו לה אותו. מישהו ראה יומן כזה חשוב, ופשוט גנבו לה אותו.

ש: אם כן, אתם חוצים את הנהר ומגיעים לעיר?
ת: אנחנו לא חוצים את הנהר, כי הגשר שם היה מופצץ.

ש: כן, אבל אמרת שהנהר לא היה עמוק?
ת: כן, הוא לא היה עמוק, אבל הרוסים לא נתנו לחצות את הנהר. ישנם שם סיורים של פרשים ורכב של הרוסים, והם לא נותנים לחצות את הנהר. אנחנו עם עוד כמה משפחות הסתכלנו גם לעבר השני, ולא ראינו את הרוסים, אז החלטנו לחצות את הנהר דרך הגשר הזה במקום שלא היה עמוק. הגשר היה מופצץ, והגדה שלו הייתה תלולה מאוד.

אבא שלי היה על הגשר יחד איתנו והוא אמר: איך אני אעבור עם שני התאומים האלה? אז הוא ראה שם בחור צעיר למטה והוא אמר לו: תראה, אני אזרוק את הילדים אליך, ואתה תתפוס אותם. ככה זה היה, בגלל זה אני זוכר את זה, כי נורא פחדנו פחד מוות. אבא זרק אותנו אחד אחרי השני, והבחור השני תפס אותנו.

ש: הוא זרק אתכם מהגשר למים?
ת: כן, הוא זרק אותנו מהגשר.

ש: והבחור הזה העביר אתכם את הנהר?
ת: כן, אבא ואמא עם האחות הגדולה לאה...

ש: ומה קרה עם הסבתא, איך היא עברה?
ת: באוליאנוב (ULANOW) הסבתא מתה, ושם קברנו אותה.

ש: היא מתה ממחלה?
ת: לא, היא לא מתה ממחלה, היא פשוט לא רצתה לחיות. הסבתא מתה באוליאנוב (ULANOW) ושם מקום קבורתה. לפני שהיא מתה היא אפילו אמרה: בואו אני רוצה לדבר איתכם, כי מחר אני כנראה אמות. לא משנה, המשפחה לא שמה לב, אבל בבוקר היא הייתה מתה, היא אמרה: אני מתה, והיא מתה. אני לא יודע, יכול להיות שהיא התאבדה, כי היה סבל, והרעב כבר הציק לנו בתקופה ההיא. עברנו את הגשר והגענו. מה שכן היה, שהציעו לאבא שלי שהוא לא ילך ללבוב (LWOW), כי בדרך יש המון שודדים כמו שהיו לנו.

ש: השודדים היו פולנים?

- ת: השודדים היו בעיקר אוקראינים. אבל הגענו ללבוב (LWOW).
- ש: בכל זאת הגעתם ללבוב (LWOW)?
- ת: כן, הגענו לעיר לבוב (LWOW), והיא הייתה מלאה בפליטים פולניים. היא הייתה מלאה בפליטים של הצבא הפולני שניגף לפני הגרמנים. הצבא הפולני מאוד פחד שייקחו אותם בתור שבויים, אז היו שם המונים של פליטים חיילים פולנים עם המשפחות שלהם.
- ש: הם היו במדים?
- ת: חלק היו במדים וחלק היו אפילו עם נשק. חלק מהם היו גם עם המשפחות שלהם, לקחו את המשפחות וברחו לאוקראינה. קודם כל, הם חשבו גם ששם יהיה להם מזון, כי בצד הפולני הגרמנים השתלטו על הכל. אז אבא החליט לצאת מלבוב (LWOW), כי היא הייתה צפופה מאוד עם המוני פליטים ולא רק יהודים.
- ש: ולאן הוא רצה להגיע?
- ת: אנחנו הגענו לעיירה אחת שקוראים לה **ברודי (BRODY)**. נכנסנו שם לאיזה בית עם עוד איזו משפחה, היה לנו מטבח משותף והכל, והתחלנו לחיות שם בבית הזה בברודי (BRODY).
- ש: כמה זמן שהיתם בברודי (BRODY)?
- ת: בברודי (BRODY) היינו תקופה מאוד קצרה. לילה אחד בקיץ, כמו שהסופרת אמרה כאן, **בעשרים ואחד ביוני 1940 הרוסים עשו מבצע צבאי**. מי שלא הסכים להיות אזרח סובייטי, ואבא לא הסכים, כי הוא רצה לחזור הביתה, אז אלה שלא הסכימו נתפסו, והכניסו אותם לרכבת של בהמות. עמדו שם רכבות של בהמות בשורות שורות.
- ש: לאן לקחו אותם?
- ת: **החליטו לשלוח את כל הרכבות האלה לסיביר**. אנחנו היינו בברודי (BRODY), שזה מקום שנמצא על-ידי לבוב (LWOW). הדלת של הבית נפרצה, חיילים נכנסו והחיילים היו בכל מקום.
- ש: חיילים רוסים?
- ת: כן, חיילים רוסים היו בכל מקום, הם תפסו אותנו, הם הכניסו אותנו למין רכבת כזאת ארוכה, וצירפו אותנו לשורת הרכבות. עמדו שם המון רכבות בתחנת הרכבת הגדולה של לבוב (LWOW), ואנחנו נמצאים בתוך רכבת בהמות עם עוד כמה משפחות. היה שם צפוף.
- ש: ידעתם לאן לוקחים אתכם?
- ת: כן, הבנו מייד.
- ש: **הם אמרו שהם לוקחים אתכם לסיביר?**
- ת: כן, על יד כל רכבת היו חיילים רוסים, או שהיה שם זקיף רוסי ששמר, ואי אפשר היה לברוח.
- ש: משה, כשגירשו אתכם לרכבות, האם יכולתם לקחת איתכם משהו מהבית?
- ת: כן, יכולנו לקחת איתנו את הכל.
- ש: הרשו לכם לקחת את הכל?

- ת: לא היה לנו שם בבית שום דבר.
- ש: כלומר, בבית שהייתם בברודי (BRODY).
- ת: את השמיכות ואת הבגדים, כן הרשו לנו.
- ש: את כלי המיטה. מה עם כל חפצי הערך שהאיכר הביא, גם את זה יכולתם לקחת איתכם?
- ת: כן, את זה אבא שלי גם כן לקח.
- ש: ואת הכסף הוא גם לקח?
- ת: כן, את הכסף הוא גם לקח, כמה כסף שהיה לנו.
- ש: אוכל היה איתכם כשעליתם לרכבת?
- ת: כן, לנו היה קצת אוכל כשעלינו על הרכבת, אבל הם נתנו לנו גם אוכל בתחנות.
- ש: זאת אומרת, הרוסים נתנו לכם אוכל?
- ת: כן.
- ש: כמה זמן נסעתם ברכבת הזאת?
- ת: היה ברור שהרכבת הזאת נוסעת לסיביר, היא דוהרת לסיביר.
- ש: כמה זמן זה לקח המסע?
- ת: **הרכבת הזאת נסעה בערך ארבעה עד שישה שבועות**, אני לא זוכר בדיוק.
- ש: זאת אומרת, מעל חודש?
- ת: כן, בטח, נסענו מעל חודש. הרכבת הזאת נוסעת, וכולנו יודעים, זה היה הדבר האיום ביותר מה שהיה בלבוב (LWOW).
- ש: זאת אומרת, זו הייתה טראומה?
- ת: **כן, זו הייתה טראומה עצומה** ולא רק של יהודים אלא גם של פולנים, היו שם המוני פולנים. היו שם קתולים ויהודים, לא משנה.
- ש: זאת אומרת, ברכבת משא היו גם יהודים וגם פולנים ביחד?
- ת: כן, היו ביחד.
- ש: לא חילקו קרון כזה וקרון כזה?
- ת: לא חילקו, וגם לא הזכרנו שאנחנו יהודים.
- ש: עליתם לרכבת בתור פולנים?
- ת: כן, בטח, אנחנו יהודים פולנים.
- ש: אבל אתה אומר שלא הזכרתם שאתם יהודים?
- ת: **הפולנים שנאו את היהודים.**
- ש: כלומר, בגלל הפולנים לא אמרתם שאתם יהודים, לא בגלל הרוסים?
- ת: כן, בטח, בגלל הפולנים, לא בגלל הרוסים.

- ש: זאת אומרת, שהייתם ביחד בקרונות עם הפולנים, והצגתם את עצמכם בתור פולנים?
- ת: כן, בדיוק, אנחנו היינו משפחה.
- ש: אביך היה אדם מודרני ללא זקן, ללא כיסוי ראש?
- ת: כן, אבי היה ללא זקן וללא שום דבר. הוא היה גבוה והוא נראה יפה. גם אמא שלי הייתה יפה.
- ש: זאת אומרת, נסעתם לסיביר ברכבת משא כפולנים?
- ת: כן, בדיוק, נסענו כפולנים.
- ש: וזה לקח מעל חודש?
- ת: כן, למרות שאבא שלי מאוד אהב להתפלל.
- ש: אבל הוא לא התפלל במסע הזה?
- ת: אז הוא לא התפלל, אבל אחר-כך הוא דווקא כן התחיל להתפלל. הרכבת זזה ונסעה, היו עוד רכבות שזזו אחריו, והיו גם עוד רכבות שנסעו לפנינו.
- ש: איך היה היחס של השלטונות הרוסיים, של החיילים כלפי הפליטים בכללותם? האם זה היה תוקפני מאוד, אגרסיבי מאוד או משהו אחר?
- ת: תראי, בכל מקום זה היה משהו אחר. היה מקום אחד למשל כמו באחת התחנות, שהאשימו את אבא שלי בגניבה, ולקחו אותו למשטרה.
- ש: מי האשים אותו?
- ת: פולנים האשימו אותו, והם אמרו את זה לשלטונות הרוסיים.
- ש: הרוסים חקרו אותו?
- ת: כן, הרוסים חקרו אותו, ובגלל זה הוא מאוד השתנה. הם חקרו אותו, ונתנו לו גם מכות.
- ש: כלומר, זו הייתה ממש חקירה גופנית?
- ת: כן, זו הייתה חקירה גופנית. הוא אמר להם: אני לא גנבתי, אני יהודי, אבל אני לא גנבתי.
- ש: זאת אומרת, גילו שהוא יהודי?
- ת: כן, אז אמרו לו: תוריד את המכנסיים וכל מיני דברים כאלה.
- ש: דברים משפילים?
- ת: אבל על זה אני לא יודע, האחות שלי יודעת על זה הרבה.
- ש: איך אתם הסתדרתם במשך החודש הזה בשינה, בשירותים וברחצה?
- ת: היה לנו מקום ברכבת על דרגש בקומה השנייה וזה היה בשביל המשפחה, איזה חצי דרגש היה לנו לכל המשפחה.
- ש: לישון?
- ת: כן, שם היינו יכולים לישון.
- ש: מה היה עם שירותים?
- ת: לגבי שירותים היה שם סיר, אבל אני לא זוכר איך אני עשיתי.

- ש: כל פעם היו מפנים אותו?
ת: נדמה לי שההורים שלי לקחו סיר בשביל הילדים הקטנים, בשביל התאומים.
- ש: ויכולתם להתרחץ במשך החודש הזה?
ת: כן, בדרך היו מקלחות בתחנות.
- ש: עשיתם עצירות?
ת: כן, ועשינו מקלחות, אני זוכר את זה.
- ש: לא היה קר?
ת: היה קר, אבל היו מים חמים במקלחות, והייתי מתרחץ עם אמא שלי עם הבחורות.
- ש: אלה היו מקלחות סגורות?
ת: כן. אני זוכר שהיו שם המון בחורות, ואמא שלי הייתה לוקחת אותנו, אותי ואת אחותי הקטנה, והייתה רוחצת אותנו.
- ש: מה הייתה התדירות של העצירות האלה? זה הי בערך כל כמה ימים? כלומר, כל כמה ימים הרכבת עצרה?
ת: כן, הרכבת עצרה כל כמה ימים.
- ש: אז יכולתם להתרענן ולהתרחץ?
ת: כן. גם לפעמים היינו יכולים לקנות עוד אוכל, ואם הייתה עומדת רכבת הרבה זמן לפנינו בתחנה, אז היינו יכולים גם לבשל.
- ש: הכפריים היו באים אליכם, והייתם יכולים לקנות מהם?
ת: אני שמעתי שהיו גם ילדים ברכבות האלה, שהרוסים שלחו, אז היה מצב שהרכבת פתאום זזה, והילדים נשארו שם. אני לא יודע מה עלה בגורלם של הילדים האלה, אבל זה כמעט קרה גם לאחות שלי.
- ש: איך יכולתם לרכוש אוכל, הכפריים הביאו לכם אוכל, ואתם החלפתם את זה בכלי כסף או משהו?
ת: לא.
- ש: כי הרי לא היה לכם כסף רוסי?
ת: לא, אבל זה לא היה משנה.
- ש: עשיתם סחר חליפין?
ת: כן, עשינו גם סחר חליפין, אבל אפשר היה להשתמש גם בכסף הפולני. גם למשל אנחנו מכרנו את הפיז'מות, והיינו מקבלים תמורת זה אוכל וכל מיני דברים כאלה. אבל לא רק זה, אלא היו תחנות שהרוסים היו מבשלים מרק, והם היו מחלקים מרק.
- ש: זאת אומרת, דאגו לפליטים האלה שהסיעו אותם?
ת: כן, ברור, בטח, הם ידעו שהם מביאים משפחות שלמות לסיביר, עד עכשיו לא הביאו לשם משפחות, הביאו לשם רק אסירים.
- ש: אז היה להם אינטרס להביא את הפליטים האלה במצב תקין וללא מחלות?
ת: כן, פחות או יותר.

- ש: היו מחלות במשך התקופה הזאת?
ת: כן, בטח.
- ש: מנה למשל זכור לך?
ת: ברכבת לא הייתה לי מחלה המיוחדת, אבל בסיביר כן היו מחלות.
- ש: אם כן, הגעתם לסיביר.
ת: כן, הגענו לסיביר, וכאן אני מתחיל כבר לזכור. בעצם לא הגענו לסיביר, אלא הגענו לעיר נובוסיביר (NOVOSIBIRSK) וזאת הייתה התחנה האחרונה של הרכבת. משם לקחו אותנו ברגל או בעגלות, אני כבר לא זוכר, למקום שקוראים לו אומסק (OMSK), שזה נמצא על יד נובוסיביר (NOVOSIBIRSK). אומסק (OMSK) נמצאת על יד שפת הנהר אוב, ובנהר הזה הרוסים היו מעבירים את העצים מסיביר עד לאומסק (OMSK).
- ש: לאן הביאו אתכם, הקימו לכם שם מחנה?
ת: באונייה הזאת, בספינה הזאת שהעבירה את העצים, הכניסו אותנו, את הפליטים, לתוך הספינה הזאת במעלה הנהר, במורד הנהר, כי זה הלך לכיוון סיביר צפונה ושטנו בנהר הזה למחנה שלנו. המחנה הזה היה בתוך היער עצמו בסיביר. הם הקימו צריפים במחנות שהיו מותאמים למשפחות עם ילדים.
- ש: מה זאת אומרת, שזה היה מותאם, מה היה שם שהתאים למשפחה?
ת: קודם כל המחנה הזה היה על יד לאגר, בלאגר בפנים היו אסירים פוליטיים או פושעים שחיו שם. את המחנות של המשפחות הם הקימו על יד לאגרים כאלה. הם עשו את זה גם מבחינת הכלכלה, האספקה וכל זה כדי שיהיה להם קל יותר.
- ש: אז אתם קיבלתם צריף?
ת: אנחנו קיבלנו לא צריף אחד, כלומר, קיבלנו צריף, אבל בתוך הצריף המשפחות חילקו את הצריף על-ידי איזה סדינים. כמו שאמרתי לך, הגענו לשם עוד בקיץ כלומר, זה היה לפני החורף.
- ש: מה אתה זוכר שהיה בתוך הצריף? היה שם מטבח?
ת: זה אני לא זוכר, לא היה שם מטבח.
- ש: אז איפה בישלו?
ת: מה שאני זוכר שחייתי שם, ומדי פעם אני זוכר משהו. מה שאני כן זוכר, שהיו מחלקים לנו מרק, ואם אבא ואמא לא היו יוצאים לעבודה...
- ש: במה הם עבדו?
ת: הם עבדו בחטיבת עצים, ופתאום אבא שלי כסוחר היה צריך לחטוב עצים. נתנו להם גרזן, פטיש ומסורים גדולים, והם היו חוטבים עצים. גם אמא שלי עבדה בחטיבת עצים.
- ש: ואתם נשארתם בתוך הצריף במשך היום?
ת: כן, אנחנו חיינו במשך היום בתוך הצריף.
- ש: הייתה איזו שהיא פעילות לילדים: כיתות, גן או משהו?

ת: לא היה שום דבר לילדים. אמרו לנו, לא לצאת ליער, כי ביער יש דובים גדולים שמסתובבים.

ש: ואחותכם הגדולה נשארה לשמור עליכם?
ת: כן, היא נשארה לשמור עלינו. אבל היו לה כמה חברות, אז הן היו יוצאות מהמחנה, כי לא הייתה שם שמירה עלינו, מכיוון שאין לאן לברוח. גם לפושעים האלה שהיו בלאגר, לא הייתה להם שמירה כבדה. היו מחלקים כרטיסים ופתקאות לאלה שעובדים, שיכולים לקחת מרק. גם למשפחות שלהם היו מחלקים אוכל וגם ביגוד פה ושם.

ש: מה אתה זוכר מהתזונה, חוץ מהמרק מה עוד חילקו במחנה?
ת: אני זוכר שחילקו לחם, אבל זה היה לחם רוסי כזה שחור כבד.

ש: **הרגשת רעב בתקופה הזאת?**
ת: **כן, בטח, כל הזמן. היו שם במחנה ילדים יהודים שצעקו ביידיש כמו במקום אחר: השטיקעלה ברויט, כלומר, חתיכת לחם. שמעו את זה.**

ש: כלומר, חילקו אוכל אבל לא במידה מספקת?
ת: כן. אחות שלי הייתה מביאה גרגרי יער כדי לאכול. פעם אחת כשהיא לא יצאה החברות שלה כמעט טעו ביער.

ש: כמה זמן הייתם שם?
ת: מעט מאוד זמן.

ש: מה זאת אומרת?
ת: אני חושב שאיזה חודש - חודש וחצי.

ש: ומה קורה משם?
ת: בתקופה הזאת היו שם מלא יתושים ובצריפים התחיל להיות גם פשפשים, אז כנראה הרוסים בעצמם ראו שזה לא מקום טוב בשביל ילדים.

ש: אז לאן העבירו אתכם?
ת: את זה אני יודע מהאחות שלי. מה שאני זוכר טוב, זה שהאחות שלי הייתה מביאה פטל וגרגירי יער, וגם מזה היינו מתקיימים הרבה מאוד. מה שאני יודע, קראתי באיזה סיפור על ילדי טהרן, שהיה איזה מחנה שדוב לבן כזה נכנס למחנה, חטף ילד, ונעלם בתוך היער. דרך אגב, במחנות האלה היו גם פולנים וגם יהודים, היו שם המון מחנות לפליטים האלה. כמו שאמרתי לך, נתנו לנו לצאת.

ש: לאן?
ת: לקחו אותנו, זאת אומרת, עם עגלות מדי פעם בכל מיני תחנות. אבל מה שאני זוכר, שבאחת העגלות שלקחו אותנו, זה היה קר מאוד ושלג, אז אנחנו התהפכנו, ואני שוכב על אחותי הקטנה, זאת אומרת, אחותי התאומה. האחות הגדולה שלי נסעה כבר עם אבא למקום שהוא בעגלה אחרת. אנחנו התהפכנו, מזל שהיו שם איכרים, והם הפכו את העגלה בחזרה. אבל האחות שלי הייתה בשלג, מצאו אותה, אבל הרגל שלה התחילה לקפוא. אז הביאו אותנו מייד עם העגלה הזאת לאיזו בקתה של איכרים, זה היה כבר קרוב להרי אוראל, ושם הם שפשו לה את הרגליים. את זה אני זוכר טוב, שהם שפשו לה את הרגליים כדי שהיא לא תקבל מזה נמק או משהו כזה. הם הצליחו, ככה הם הצילו אותה, והמשכנו עם העגלה להרי אוראל. הגענו לשם לאיזו מין עיירה לאיזה שיכון של עובדים, שהיו גרים שם גם בבקתות של חמר וגם בצריפים.

במקום הזה הייתה מחצבה, ואמרו לאבא שלי שהוא יצטרך לעבוד במחצבה הזאת. אבל שיכנו אותנו בעיר או בכפר שקוראים לו אזבס (ASBEST), כי פשוט מאוד ייצרו שם אסבסט. אבא היה אחראי על קבוצה גדולה מאוד.

ש: מין מנהל עבודה כזה?
ת: כן, מנהל עבודה בעיקר של פולנים, של כאלה שלא ידעו לקרוא ולכתוב. הם עבדו שם ואבא היה מנהל עבודה שלהם.

ש: במחצבה?
ת: כן, במחצבה הזאת.

ש: ואמא שלך גם עבדה?
ת: לא, אמא שלי הייתה איתנו בבקתת חמר הזאת שאנחנו קיבלנו. מכיון שאבא שלי היה מנהל העבודה. את זה אני כבר התחלתי לזכור, פה אני כבר זוכר. מה שאני זוכר, שהסכימו לקבל את האחות הגדולה שלי שם בבית-הספר, היא למדה שם בבית-הספר והיינו שם כשנה.

ש: ואיפה הייתם אתם הילדים התאומים?
ת: אנחנו היינו כל הזמן בבית.

ש: לא הייתם בשום מסגרת?
ת: לא הייתה לנו שום מסגרת, היינו בבית וזהו הייתה תקופה די ארוכה.

ש: כאן התנאים היו משופרים יותר מבחינת אוכל?
ת: כן, התנאים היו משופרים יותר, אמא גם בישלה לנו, הם התחשבו בילדים.

ש: היה יותר אוכל?
ת: כן, היה לנו יותר אוכל, וגם הרוסים אז התחשבו, כי הם לא רצו שאבא יישאר בחטיבת עצים שהמשפחה תישאר שם.

ש: איך הייתם מחממים את המקום שגרתם בו? אתה זוכר? היה שם תנור?
ת: זה אני לא זוכר.
מה שאני כן זוכר, זה שאמא ואבא קנו שמיכות, והיינו תמיד שוכבים במיטה בחורף הקשה הזה שהיה בסוף שנת 40 ובתחילת שנת 41. כמו שאמרתי לך, שם היינו כשנה.

ש: איך הייתם מעבירים שם את היום בתור שני ילדים בריאים?
ת: זה אני כבר לא זוכר.

ש: עשיתם איזו פעילות, קראו לכם סיפורים? שיחקתם?
ת: תראי, המחסור היה כל הזמן. היה שם על ידינו בית של פליטים, זה האחות שלי סיפרה לי, שגרה שם משפחה, זאת אומרת, אמא והבן שלה. פרצו לשם פעם שודדים, הם הרגו את שניהם, ושדדו אותם, לכן אמא כבר פחדה בכלל להוציא אותנו.

ש: זאת אומרת, הייתם בעצם כל הזמן סגורים בבית?
ת: כן. אבא רצה לגשת אל האישה הזאת לעזור להם, אבל גם אמא וגם אחותי הגדולה לאה הן לא נתנו לו, הן לא נתנו לו בשום אופן, הן אמרו לו: הם יהרגו אותך.

ש: הן לא רצו שהוא יסכן את עמו. אם כן, הייתם שם בערך שנה?
ת: כן, היינו שם בערך שנה.

ש: ואחר-כך?
ת: פה אני מתחיל לזכור. ב-1941 פרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה.

ש: כן, הגרמנים פלשו לרוסיה.
ת: אז גם קמה הממשלה הפולנית הגולה, זה אני אומר לך באופן כללי. הרוסים חתמו אז כבר הסכם שמשחררים את הפולנים גם מהיערות וגם מכל המקומות האלה מסיביר, למרות שהפליטים האלה הפולנים זה היה בשביל הרוסים אוצר, זה לא משנה יהודים או פולנים, אבל היו המונים וזה היה בשבילם כוח עבודה. משחררים את הפליטים האלה מכל המחנות, והיה מותר להם ללכת לאן שהם רוצים. זה היה ההסכם בין סטאלין לבין הממשלה הגולה של הפולנים.

ש: לאן פניתם משם?
ת: כמו שאמרתי, אחד החלומות של אבא זה היה לחזור לפולין, אבל אי אפשר היה לחזור לפולין. בכל אופן רצינו לצאת מהרי אוראל שזה היה שם כמו בסיביר שהיה שם קור אימים, ולעבור לארצות החמות, לארצות שקראו להן הארצות החמות. רצינו להגיע לקזחסטן ולאוזבקיסטן שזה נמצא בדרום. זה היה לעבור שטח ענקי יחד עם הילדים.

ש: איך עשיתם את הדרך הזאת, עם הרכבת?
ת: בהתחלה נסענו בעגלות כדי לרדת מערי אוראל, ונכנסנו לקזחסטן. בקזחסטן הגענו לתחנת רכבת, ועלינו על רכבת נוסעים, כי אבא החליט להגיע לטשקנט (TASHKENT). אנחנו נוסעים לטשקנט (TASHKENT), ואת כל זה אני כבר זוכר, אני כבר ילד בן קרוב לחמש. אנחנו נוסעים לטשקנט (TASHKENT) ברכבת נוסעים, ואנחנו מגיעים לטשקנט (TASHKENT). אבל כמו שאבא חשב, כך חשבו גם הרבה מאוד אחרים, וטשקנט (TASHKENT) הייתה מלאה בפליטים. אני זוכר טוב, שאנחנו משתכנים בתחנת הרכבת של טשקנט (TASHKENT). תחנת הרכבת של טשקנט (TASHKENT) מלאה בפליטים. המלחמה היא בעיצומה, הגרמנים מתקדמים, וכולם רוצים לברוח. עכשיו אחד החלומות של כולם זה לברוח מברית המועצות. אנחנו שם בטשקנט (TASHKENT) שוכבים על הרצפה, ואבא ממשיך למכור כל מיני דברים שהיו לו. מה שאני זוכר אז זה שהייתי רעב וצמא. מה שאני גם זוכר שהיה שם מיחם של מים חמים רותחים שהיו שם, שאפשר היה לעשות תה. הם עשו שם מיחמים של מים רותחים, אחר-כך זה נודע שהם עשו את זה בגלל הטיפוס שהתפשט שם. אבל מהמיחסים האלה אפשר היה לשתות. הרבה זמן לא שתינו תה חם, ושם אמא עשתה לנו תה חם ואנחנו שתינו.

אני רוצה לספר פה עוד דבר, שכנראה מההתהפכות של העגלה הזאת, אמא שלי נפגעה ברגל השמאלית שלה, אז התחיל אצלה ברגל השמאלית נמק, והרגל מאוד כאבה לה. אבל היא יכלה עוד לתפקד. אבא היה בעל תושייה, וגם בהמלצת האחות שלי, שהיא ממש עזרה לו, גם במכירות היא עזרה לו וגם בהכל, אז אבא החליט לצאת מטשקנט (TASHKENT), קודם כל לצאת מטשקנט (TASHKENT).

באחד הנדודים שלנו הגענו גם לסמרקנד, אבל חזרנו לאזור טשקנט (TASHKENT). הגענו לעיר לא גדולה, אבל לעיר הזאת היה שוק גדול ושם העיר זה וורבסק (VREVSKAYA).

העיר הזאת נמצאת על יד טשקנט (TASHKENT). וורבסק (VREVSKAYA) זו עיר ששם היו פליטים, אבל זו לא הייתה עיר גדולה. זה תמיד אבא רצה, לצאת מהערים הגדולות. הגענו לוורבסק (VREVSKAYA), אבא היה נוסע, הוא היה מביא דברים והוא היה קונה כדי שיהיה לנו אוכל.

ש: ושם מצאתם מקום מגורים?
ת: כן, שם מצאנו גם מקום מגורים באיזו בקתה כזאת, שוב בבקתה עם עוד משפחה. המשפחה הזאת הגיעה לשם מרומניה, אבל את זה אני יודע מהאחות שלי. אנחנו השתכנו שם, ואבא היה מביא אוכל. יום אחד אבא חזר ריק בלי כלום. לאה שאלה אותו: מה קרה? הוא אמר: אין יותר אוכל, לא מצאתי. אז הוא תפס את היד שלו, את זה אני זוכר טוב, שהוא תפס עם היד שלו את הגדר, הייתה שם איזו גדר על יד הבית, והוא התחיל לבכות, מכיוון שהוא לא הצליח להביא אוכל לילדים. אנחנו לא ידענו מה לעשות. בינתיים גם בעיירה הזאת פרצה מחלת הטיפוס, המונים מהעיירה הזאת חלו בטיפוס, והם מתו בהמוניהם.

ש: היה שם איזה שהוא טיפול רפואי? היו שם רופאים? היו שם תרופות?
ת: היה שם טיפול רפואי, אבל את כל הפניצילין הצבא לקח, והוא היה מעניש אנשים שהיו נותנים לחולים פניצילין או שהיו סוחרים בפניצילין. כל הפניצילין הלך רק לצבא. מה שכן היה בעיר הזאת, היה שם בית-חולים וזה היה בית-חולים די גדול, שאפשר היה להיכנס לשם. אבל בית-החולים הזה היה מלא, גידרו אותו מסביב, וגם בחוץ שכבו אנשים. מה הם עשו? הם עשו מזה מין מחנה הסגר לחולי טיפוס. או לו למי שהיו תופסים אותו שהוא חולה בחוץ. אנחנו התחלנו לחלות בטיפוס.

ש: מי זה אנחנו?
ת: אבא, אמא, אני והאחות שלי התאומה. רק אחותי הגדולה לאה.

ש: ונכנסתם לבית-חולים?
ת: האחות שלי לא הובילה אותנו לבית-חולים. מצבו של אבא היה גרוע מאוד. התחלנו להחביא את החולים, זאת אומרת, שנהייה רק בפנים.

ש: כדי שלא יגלו אתכם?
ת: כן, כדי שלא יגלו אותנו, ולא יכניסו אותנו למחנה ההסגר הזה. אבל בכל אופן תפסו אותנו, והכניסו אותי, את האחות התאומה שלי, את אמא ואת אבא למחנה ההסגר הזה. הכניסו אותנו לאחד החדרים בתוך בית-החולים, לא בחוץ. זה אני זוכר עד היום, שאותי ואת האחות שלי השכיבו במיטה אחת. המיטה הזאת הייתה מיטה גדולה, זאת אומרת, של מבוגר, כדי שנהייה על יד אמא. את אמא שלי גם כן שמו באיזו מיטה, היא הייתה חולה מאוד, הרגל שלה הייתה גם במצב גרוע וחוץ מזה היה לה טיפוס. שמו אותנו בבית-חולים, ואת התקופה הזאת שהיינו בבית-חולים אני לא אשכח לעולם. אני שוכב ביחד עם האחות שלי התאומה, אנחנו מכוסים בשמיכות. לנו היה חם, כי אנחנו היינו יחד והיינו מתחבקים. לתחתית של המיטה היה חסר ברזל קפיצים, אז למזרון היה מין בור, ואנחנו שנינו היינו בבור הזה בתוך המזרון. ככה היינו ישנים שם, היה לנו נעים מאוד, היה לנו חם והיינו ישנים. אבל הטיפוס הלך והתגבר, ואנחנו מאוד סבלנו. היה לנו חום גבוה וחוץ מזה היו לנו גם שלשולים. ככה אנחנו שכבנו במיטה. האחות הגדולה שלי נשארה בינתיים לבד בחוץ, היא הייתה אז בת שנים עשרה.

ש: כמה זמן הייתם בבית-חולים?
ת: אני לא זוכר, אבל הרבה זמן היינו שם.
ש: כמה שבועות?

ת: כן, היינו שם כמה שבועות.

ש: מי הבריא מהטיפוס?

ת: האחות שלי מצאה עבודה בקולחוז על יד העיר הזאת. בקולחוז הזה עיקר העבודה הייתה בקיץ שנת 41, היא עבדה שם בקטיף אפרסקים. אבל היא למעשה לא עבדה ממש בקטיף, אלא היה הייתה מספקת מים לפועלים שעבדו שם בקטיף וזה היה אצל אוזבקים, אצל מוסלמים.

ש: ומה קרה איתכם בינתיים בבית-החולים?

ת: בבית-החולים מאוד סבלנו. הייתה שם צפיפות איומה, היו המון מתים. לא היה מקום איפה לשים את המתים, אז היו שמים אותם בחוץ או בפרוזדור, ואחר-כך היו מביאים אותם לבית קברות ענק, את זה סיפרו לי אחר-כך. היו קוברים בקבר אחים את כל המתים שמתו מהטיפוס.

ש: מי הצליח להתגבר על הטיפוס מהמשפחה שלכם?

ת: האחות שלי הייתה באה לבקר, ובתור ילדה בת שתיים עשרה היא הייתה מביאה לנו תמיד כד מלא עם אפרסקים, כי אנחנו הרי עיינו רעבים. **ככה אנחנו היינו מתקיימים עם האפרסקים שהיא הייתה מביאה לנו.** לפעמים היא הייתה מביאה לנו גם איזה ביצים, והיינו אוכלים ביצים שלוקות ככה חיות. היה לנו מזל שהאחות שלי הייתה בחוץ.

יום אחד האחות שלי ביקרה אותנו, והיא הלכה למקום שהגברים נמצאים בו כדי לראות מה קורה לאבא. היא באה לראות את אבא, היא כבר ביקרה אותו כמה פעמים, אבא היה חולה מאוד. איפה שהם היו נפגשים תמיד זה היה כך שהיא הייתה מציצה דרך החלון. אבל באותה פעם היא הציצה דרך החלון, ואבא לא בא להציץ. אז שם אמרו לה: אבא שלך מת. הוא היה חזק מאוד, אבל זה השפיע עליו, וזה הביא אותו לגמר. אז היא באה אל החלון שלנו, היא ניגשת אלינו, ואני והאחות התאומה שלי, שקראו לה גיטו, באנו אליה. גיטו הייתה במצב טוב. אני הייתי במצב קצת יותר טוב ממנה, הייתי אומנם חולה, אבל עוד הגעתי לשיא. אז גיטו, שהיא הייתה ילדה הזאת מבינה, **אומרת ללאה: לאה, אני לא רוצה למות,** היא אמרה לה את זה ביידיש.

הרגל של אמא כאבה, היא לא יכלה לגשת לחלון, והיא דיברה עם לאה. אחר-כך לאה עזבה, היא הייתה צריכה לחזור בחזרה אל הקולחוז כדי לעבוד.

באחד הימים כשאנחנו ישנים, אני כבר קודח נורא מחום, ואני רועד מקור. אני מתגלגל לתוך הבור לגיטו, ואני מרגיש שהיא קרה. אז אני רוצה להתרחק, ולצאת מהבור הזה, שתמיד שנינו אהבנו להיות שם יחד. אני רוצה לצאת, **כי זה נורא מוזר לי שהיא כל כך קרה. אז באו סניטרים, והם הוציאו אותה.** הם הוציאו אותה, ולא אמרו שום דבר לאמא. אני נשארת לבד, אבל אני בתור ילד כבר הבנתי שמשהו קרה, שמשהו לא בסדר, גם זה שאני התרחקתי ממנה.

למחרת אני מתחיל גם לקדוח, קדחתי מחום מהטיפוס הזה. אבל יש איזה משבר שצריך לעבור אותו, אני עובר אותו, ואחר-כך אני התחלתי להבריא. הייתי עוד כמה זמן עם אמא עד שהבראתי ולא היה לי חום ולא שום דבר. הרופאים שטיפלו שם, שהם הוציאו את הגוויות, והם קבעו מי מת ומי לא, הם אמרו לי: אתה לא יכול להיות בבית-חולים, והם הוציאו אותי מחוץ לשער. הייתי עם שמלה של בית-חולים, כי לא ידעתי איפה הבגדים שלי, הם היו אצל האחות שלי. היא באה, היא מוצאת אותי על יד השער ואמא הייתה בתוך בית-החולים. אז האחות שלי באה, היא ביקרה את אמא ואמרו לה: אנחנו רוצים לשלוח את אמא שלך לבית-חולים אחר כדי שירידו לה את הרגליים. אז אחות אמרה: טוב, אני לא יודעת איך, אבל שלחו את אמא ליונגי-יול (YANGI-YUL),

שזו עיר אחת שהיא די גדולה, שנמצאת על יד טשקנט (TASHKENT), אבל גם קצת רחוקה מטשקנט (TASHKENT), ששם היה בית-חולים, שיכלו לעשות שם ניתוחים. השכיבו אותה שם במיטה, אבל היא הייתה חולה מאוד בטיפוס.

אמא כנראה לא הצליחה להתגבר על הטיפוס, לא הצליחו גם להוריד לה את הרגליים. נדמה לי שרצו להוריד לה קודם את רגל שמאל, שזו הייתה הרגל שהייתה חולה מאוד. האחות שלי לא גם לא כל כך הסכימה, היא אמרה להם: תנו לה להבריא ממשוהו אחד. **אבל כנראה גם זה וגם זה גמר אותה, ולמעשה תוך חודש אני כילד בן ארבע וחצי לא היו לי ההורים, הייתי יתום.** כמו שאמרתי לך, האחות שלי מצאה אותי על יד השער של בית-החולים, אני לא ידעתי לאן ללכת. נשארנו שנינו, אבל האחות שלי הגדולה לאה הייתה כבר מאוד מבוגרת, ובלב שלה היא החליטה שהיא מוכרחה להשאיר אותי בחיים. היא כבר לא עבדה בקולחוז, כי היא נכנסה לשוק של וורבסק (VREVSKAYA) עם מה שהיה לה, עם קצת הכסף שהיה לה. נכנסנו לשוק של וורבסק (VREVSKAYA) ושם בשוק הייתה אישה עם תינוקת. כל ערב האישה הזאת הייתה עושה מקום לעצמה, אבל היא ראתה את לאה, והיא הייתה מזמינה אותה לישון על ידה. כשאני באתי לשם אז גם אני ישנתי שם. היו לה כמה שמיכות, אבל בלילה היה לי קר, אז הייתי נצמד אליה. את זה אני זוכר, כמה טוב היה לי להיצמד אל האישה הגדולה הזאת שהיה לה תינוק ביד. ככה היינו ישנים ימים שלמים בשוק של וורבסק (VREVSKAYA), וגם שם היינו אוכלים מה שהיינו מוצאים.

ש: כמה זמן הייתם בעיר הזאת?
ת: זה לא עניין של זמן, זה אני לא זוכר.

ש: הייתם שם חודשים או שבועות?
ת: מה שאני זוכר זה שלאה חלתה בטיפוס, והיא הייתה צריכה להיכנס לבית-החולים הזה בוורבסק (VREVSKAYA), איפה שאני הייתי, והיא נכנסה. מה שהיה הוא וזה המזל, **שאז התחילו להקים את הצבא הפולני מחדש ברוסיה, את צבא אנדרס, וגם את הצבא הפולני שהצטרף לצד הרוסי.** כל זה קרה באזור הזה. אבל הם הקימו, כי אמרנו שהמוני פליטים פולנים היו שם, **הם הקימו בתי יתומים**, וזה לא משנה אם הוא פולני או שהוא פולני יהודי, **ותפסו אותי.** עוד לפני זה כשהיינו עם האישה הזאת היינו הולכים לצבא הפולני כשלאה עוד הייתה, לפעמים שנינו ולפעמים אני לבד או לאה לבד עם איזו קופסה, ודרך הגדר היינו נכנסים לצבא הפולני. כשהם היו אוכלים צהריים, הייתי מושיט את הקופסה, הם היו נותנים לי מרק וקצת בשר, וככה היינו מתקיימים. זה אני זוכר, שהייתי נכנס לבד לצבא הפולני, שהיו שם אפילו אולי יהודים, היו נותנים לי לאכול אוכל בקופסה, וככה היינו מתקיימים. אני חושב שזה מאוד חשוב לספר, כי אני הייתי...

ש: **מה אתה זוכר מבית היתומים?** מי ניהל אותו? מי היו המדריכים שלו?
ת: מה שאני זוכר מבית היתומים, זה מאוד חשוב, שהכניסו אותי עם פולנים.

ש: היו שם עוד יהודים?
ת: אני מצאתי שם יהודייה אחת. זה היה בית יתומים, שלא משנה איזה דת היית.

ש: מי ניהל אותו?
ת: **ניהל אותו המנזר הקתולי.**

ש: נזירות קתוליות?

ת: כן, היו שם גם נזירות קתוליות. אבל אחד הדברים המעניינים שהיו, את זה אני זוכר, זה בגלל מריה הקדושה, שלימדו אותי להתפלל, ולכרוע בדרך כל בוקר וכל צהריים במין רחבה ביחד עם כולם. **הייתי מתפלל למריה הקדושה**, הייתה שם תמונה של מריה הקדושה. אני כל כך התגעגעתי לאמא, היית ילד בן חמש, אז אני הסתכלתי על מריה הקדושה, ופתאום אני ראיתי שהיא דומה לאמא שלי. מאוד אהבתי את מריה, בגלל זה אני גם זוכר את התפילות, שהייתי עומד ככה, כורע ברך, ומתפלל אל מריה הקדושה. שם הילדים הפולנים התחילו להכיר שאני יהודי, כי הייתי עושה ביחד איתם את הצרכים, והם הכירו מייד שאני יהודי. אולי היו שם עוד יהודים, אני לא יודע, אני לא זוכר, אבל אני זוכר שהייתה שם פולנייה אחת, שאמרה לי פעם אחת שהיא ראתה את הפיפי שלי, והיא אמרה לי שהיא יהודייה. זה שהיא אמרה לי שהיא יהודייה, זה אני יודע שהייתה שם יהודייה אחת. כנראה שהיו שם עוד ילדים, ובעיקר בנות יהודיות, שהן לא אמרו שהן יהודיות. אני אפילו בטוח שהיו שם.

ש: הן הסתירו את העובדה שהן יהודיות?
ת: כן.

ש: אתה זוכר מה היה שם סדר היום בבית היתומים?
ת: כן, בהחלט אני זוכר. אני לא זוכר את כל סדר היום, אבל אני זוכר.
ש: מה אתה זוכר?
ת: מה שאני זוכר, שבבוקר היו מתפללים, אחר-כך היו אוכלים, ואחר-כך בצהריים היו גם כן כורעים ברך לפני מריה הקדושה.

ש: היו גם לומדים במשך הזמן?
ת: לא, זה אני לא זוכר שאני למדתי. **היו לומדים להתפלל, לימדו אותנו איך להגיד את התפילה בפולנית.**

ש: אבל לימדו אתכם דברים אחרים?
ת: לא.

ש: ושיחקתם? הילדים שיחקו?
ת: כן?

ש: במה למשל?
ת: שיחקנו בכל מיני משחקים. אני זוכר למשל ששיחקו בכדורגל, או רצים על המגרש, כל מיני משחקים שילדים משחקים, אבל זה לא נכנס הרבה לזיכרוני. מה שאני זוכר זה את המדריכה שהייתה לנו, שאני לא יודע אם היא הייתה יהודייה. המדריכה מאוד אהבה אותי.

ש: היא לא הייתה נזירה?
ת: לא, היא לא הייתה נזירה. היא מאוד אהבה אותי, ואני סיפרתי לה על האחות שלי שנמצאת שם רחוק ושהיא חולה בטיפוס. אמרתי לה, שאם היא לא תאכל אז הסוף שלה ידוע. **תארי לך, שאני כילד בן חמש אומר לה את זה.** היא הייתה מכינה לי כד או כלי, אני לא זוכר מה זה היה בדיוק, אבל זה היה משהו איזה כלי עם אוכל כדי שאחר הצהריים אני אוכל ללכת לבית-חולים.
אני הייתי הולך ברגל, ילד כזה קטן הייתי הולך לבד ברגל, הייתי מגיע לאחות שלי, ומצאתי אותה דרך החלון. היא הייתה חולה מאוד, זו הייתה לאה, שמצאתי אותה דרך החלון, הייתי מביא לה אוכל, ומייד הייתי חוזר. עד שיום אחד המדריכה

הזאת אמרה לי: תראה, בעוד שבוע או עוד יומיים, אני לא זוכר בדיוק, אנחנו נוסעים לאפריקה. כל בית היתומים הפולני יחד עם הצבא הפולני זז לאפריקה.

ש: ברכת?
ת: כן, לאפריקה נסעו משם ברכת. זה לא משנה איך, אבל העניין שאנחנו נוסעים. המטרה הייתה להגיע לאפריקה כדי שהצבא הפולני יוכל להתאמן שם. באותו יום אני רצתי ללאה עם האוכל. אני באתי מתחת לחלון ואמרתי לה: לאה, תראי, אנחנו נוסעים לאפריקה. לאה אמרה לי: מה איתך, אתה תלך, ואתה תיסע איתם לאפריקה. אני אמרתי לה: אבל אני לא נוסע בלעדך. היא שאלה אותי: אז איפה אתה תלון? אני בתור ילד בן חמש אמרתי לה: אני אלון מתחת לחלון שלך, כך אני אמרתי לה. לאה ניסתה לשכנע אותי ואמרה לי: אבל תראה, אתה תגיע בסוף לארץ ישראל. לא ידעתי מה זה ארץ ישראל, אמרתי לה: לא משנה, אני לא עוזב אותך. גם אמרתי לה באיזה יום אנחנו עוזבים את בית היתומים, כל היתומים. לאה הבטיחה לי, והיא אמרה לי: אל תדאג, אני אבוא אליך. לאה קיימה, היא לא רצתה לעזוב אותי.

ש: זאת אומרת, היא באה, באיזה מצב היא באה? היא הייתה כבר בריאה?
ת: היא הייתה כבר כמעט בריאה, היא עברה את המשבר.

ש: כלומר, היא הייתה בהחלמה?
ת: כן, היא הייתה צריכה עוד זמן להחלים. היא שאלה שם בהתחלה את הרופא, לא משנה מה שהוא בדיוק אמר לה, אבל הוא גם אמר לה: בשום אופן את לא עוזבת.

ש: והיא עזבה?
ת: היא ברחה דרך החלון, והיא הגיעה אלינו.

ש: היו בבית היתומים גם ילדים בגיל שלה?
ת: לא, לא היו. היא ביקשה רשות, והיא אמרה להם: אני לא עוזבת את אח שלי, והוא צריך לנסוע.

ש: זאת אומרת, היא הייתה מבוגרת יותר?
ת: כן. היא הגיעה, לא משנה בדיוק, היה שם אחד שהיה מפקד מהצבא הפולני, שהוא אמר על לאה, שהיא צריכה להיות כאן עוזרת, והוא אמר לממונים שהיא הבת שלו. אז הסכימו שהיא תהייה עוזרת. באמת באחד הימים הגיעה רכבת, ואנחנו עלינו עליה כדי לנסוע לעיר הנמל לים הכספי. הגענו לעיר הנמל, ובאו לשם מכל בתי היתומים. הגיעו לשם גם מסמרקנט, שהיו שם הרבה מאוד בתי יתומים, כולם הגיעו כדי לעלות על האונייה הזאת.

ש: כמה אתה מעריך שהיו שם בערך? היו שם כמה מאות או יותר?
ת: אני לא יודע. כנראה שהגיעו כמה אוניות. אנחנו עלינו על אונייה אחת. אנחנו ידענו מה הייתה המטרה, היינו אמורים לנסוע לפחלאווי, שזו עיר שנמצאת כבר מחוץ לרוסיה באיראן, שזה על שפת הים הכספי. הגענו לפחלאווי, שם הקימו כבר מחנה גדול. היינו שם לא הרבה זמן, אולי קרוב לחודש.

ש: במחנה?
ת: כן, במחנה הזה. היינו שם יחד פולנים ויהודים. הגיעו לשם משאיות של הצבא הבריטי, ולפי מה שאני זוכר, הנהגים שם היו הודים. העלו אותנו על המשאיות כדי לקחת אותנו לטהרן (TEHERAN). הדרך לטהרן הייתה איומה, זו הייתה דרך צרה מאוד שמאוד פחדנו, כי בקושי מכונית אחת עברה שם ולמטה הייתה תהום עמוקה. עלינו על ההרים, אבל בכל אופן הגענו לטהרן (TEHERAN). טהרן (TEHERAN) היה מחנה

גדול לכולם, ושם השתכנו פולנים ויהודים ביחד במחנה הזה וגם אנחנו היינו שם. אחר-כך הגיעו לשם עוד ועוד.

ש: האנגלים ניהלו את המחנה?
ת: כן, כנראה. בהתחלה ניהלו את המחנה הזה הפולנים. הפולנים לקחו לידם את ניהול המחנה. **אני הייתי עדיין במסגרת הזאת של בית היתומים**, הייתה עוד המסגרת הזאת של בית היתומים. היינו שם יחד עם הפולנים. אז הגיע רופא כנראה מצבא אנדרס, בכל אופן הוא היה קצין בצבא הפולני, או שהוא היה חייל, אבל הוא היה גם רופא, והוא בדק את הילדים. הוא אמר לי: אתה יהודי. אמרתי לו: כן. הוא אמר לי: תראה, גם אני יהודי, ובאמת תגיד לי אם אתה מכיר פה עוד יהודים. אז סיפרתי לו על הילדה הזאת שאני מכיר אותה. זה מה שאני זוכר.

ש: וגם על אחותך?
ת: האחות שלי כבר לא הייתה איתי. היא נכנסה שם למחנה של ילדים גדולים של פולנים. ברור שהאחות שלי הייתה מדי פעם מבקרת אותי.

ש: זה היה קרוב?
ת: כן. אז כנראה, כלומר, עכשיו אני יודע, **שהתחילו להגיע שליחים מהארץ, ובראשם, או שהיא לא הייתה בראשם, אבל זו הייתה ציפורה שרתוק, ציפורה שרת.**

ש: אשתו של משה שרת?
ת: כן. היא הגיעה למחנה, **והתחיל להתארגן שם קאדר של מדריכים מהארץ וגם מהבוגרים של ילדי טהרן.** אמרו שמוכרחים להפריד את היהודים מהפולנים. ככה התחילו לעשות, התחילו למיין בין היהודים לפולנים.

ש: זאת אומרת, שבטהרן בעצם התחילה החלוקה?
ת: כן, בדיוק. אני לא יודע אם הצליחו למצוא גם בנות, כי בנות בגיל שלי לא כולם היו יתומים כמוני. יתומות למשל כנראה ההורים לימדו אותן, שאסור להן להגיד שהן יהודיות, הן לא יהודיות וזהו זה.

ש: זאת אומרת, שבטהרן בעצם התחילה החלוקה?
ת: כן, בדיוק. אני לא יודע אם הצליחו למצוא גם בנות, כי בנות בגיל שלי לא כולם היו יתומים כמוני. יתומות למשל כנראה ההורים לימדו אותן, שאסור להן להגיד שהן יהודיות, הן לא יהודיות וזהו זה.

ש: כמה בנים יהודים מצאו שם בערך?
ת: אני חושב שמצאו קרוב לאלף בנים יהודים.

ש: מכל היתומים?
ת: כן, מכל היתומים. אני מתכוון שמצאו שם קרוב לאלף ילדים יהודים. לארץ הגענו פחות משמונה מאות ילדים, אבל אני לא יודע מספרים מדויקים.

ש: מה היה הגילאים של הילדים בערך פלוס מינוס?
ת: היו שם ילדים מגיל שלוש עד ...

ש: הילד הצעיר ביותר היה בן שלוש?
ת: כן.

ש: והמבוגר?
ת: היו שם גם שתי אימהות שהיו להן תינוקות, והתינוקות האלה היו גם כן שייכים לילדי טהרן.

ש: בן כמה בערך היה הילד הכי מבוגר?
ת: אני לא יודע.

ש: בן חמש עשרה?
ת: אני חושב שבערך בגילאים של האחות שלי.

ש: חמש עשרה בערך?
ת: לא, בעצם היו גם כאלה שהיו בגיל גדול יותר, שהם היו אחר-כך כבר גם מדריכים. מצאו את הילדים היהודים, והכניסו אותם למחנה לחוד.

ש: הניתוק הזה מכלל הילדים היה קשה לך, זאת אומרת, להיות פתאום קבוצה בנפרד זה גרם לך איזה שהוא קושי?
ת: לא, זה לא היה עניין של קושי, אבל הייתה לי בעיה.

ש: היו ילדים גויים שהתקשרת אליהם, חבר שהתקשרת אליו?
ת: לא, זה לא היה. דווקא התקשרתי מהר מאוד לילדים היהודים. אבל מה שכן היה לי, שעם כל הצרות **מצאו אצלי שתי מחלות מדבקות מאוד**. מחלה אחת הייתה **גרדת**, שזה פצעים בין האצבעות, היו לי מין פצעים כאלה בין האצבעות וזה היה גם **בעיקר על אבר המין**, שכמעט נסתם והיה מונע ממני הטלת שתן. מצאו אצלי גם **דיזנטריה** חזקה מאוד שהייתה לי. זה היה בזמן שהפרידו. כשהגעתי למחנה אז מייד אמרו לאחות שלי, שהיא הייתה כבר עם קבוצת הבוגרים, שאסור לה להתקרב אלי. אני נכנסתי לאיזולטור כזה.

ש: לבידוד.
ת: זה היה בתוך אוהל, כולנו גרנו באוהלים. המחנה היה כולו מאוהלים והיה גם צריף למוקמות עבודה. היו שם למשל מתפרות, אבל את זה אני אולי לא אספר, כי את זה אני ממש לא זוכר. אחד המאכלים שאני זוכר שאני מאוד אהבתי, הביאו לנו הרבה מאוד ביצים, והיו עושים לנו מהביצים גוגל מוגל. אני מאוד אהבתי גוגל מוגל, כי אני הייתי מאוד רעב.

גם אם האחות שלי הייתה אוכלת על ידי, אז אני עם הרעב שלי, עם הבטן הנפוחה ועם הכינים שלי על הראש, האחות שלי הייתה מרחמת עלי, והיא הייתה ממש נותנת לי את חצי המנה שלה. אז הכניסו אותי לאיזולטור שזה היה לא רק של יהודים אלא גם של פולנים, כי היינו חולים בדיזנטריה ובעיקר במחלה הזאת הגרדת. הגרדת הזאת...

ש: היה שם בית-חולים או רופאים שטיפלו בכם?
ת: הרופאים שבאו לשם לבקר ראו את הגרדת שהייתה לי והם אמרו: אסור לי להיות גם פה, כי הוא ידביק את כל הילדים. לקחו אותי משם לבית-חולים בתוך טהרן שהיה בכלל מופרד ורחוק מהמחנה, ואני נכנסתי לבית-החולים הזה. נכנסתי לבית-החולים הזה והייתי שם במין חדר מבודד קטן וחשוך, וככה התחילו לטפל בי.

היו שם ילדים, שאני לא יודע אם הם היו דווקא יהודים, היו שם גם פולנים שמתו מכל מיני מחלות, מדיזנטריה ומכל מיני מחלות, והתחילו לטפל שם בילדים. יום אחד לאה באה לאיזולציה איפה שהייתי צריך להיות, ופתאום היא לא מצאה אותי. אז היא

והחברה שלה ברחו מהמחנה, והן חיפשו בתוך טהרן איפה בית-החולים הזה. הן מצאו את בית-החולים הזה, והן מצאו גם אותי.

לאה מגיעה אלי לבית-החולים הזה, היא לא רוצה להפקיר אותי. היא ביקרה אותי והיא אמרה לי: אל תדאג, אני יודעת עכשיו איפה אתה. אני מאוד התקשרתי ללאה, היא הייתה לי ממש כמו אמא. לפעמים היא הייתה נושאת אותי ככה על הידיים, כמו שרואים שילד נושא את האח הקטן שלו, או שילדה נושאת את האח הקטן שלה. באחד הימים אני התחלתי להבריא מהגרדת הזאת, גם מזה התחלתי להבריא. אני נורא רציתי להטיל שתן, אז הלכתי שם לבית-השימוש, ובית-השימוש שם היה בור כזה עם עמידה והיה חשוך. היה שם חושך, אני הסתכלתי, ולא ראיתי שום דבר, אז אני הטלתי שתן, ואני עשיתי שתן על ילד שהוא פשוט מת בתוך בית-השימוש. אני כל כך נבהלתי, שחזרתי חזרה. את הדבר הזה אני זוכר עד היום, וזה ממש חורה לי איך זה שאני הטלתי עליו שתן. עד שסיפרתי את זה לאחות שלי זה לקח המון זמן, עד שנפטרת מזה, שפרקתי את זה מעלי. כי פתאום היה אור, ואני רואה שאני עושה שתן על ילד ששוכב שם. זה היה אומנם עם חרסינה, והוא לא יכול היה לשקוע, אבל הוא שכב בתוך בית-השימוש.

הבראתי, אז החזירו אותי למחנה והייתי עם הילדים הקטנים. התחלתי להבריא גם מהדיזנטריה, אבל נדבקתי במחלה אחרת, שזו מחלת עיניים קשה מחוסר ויטמינים. מחלת העיניים הזאת היא הייתה איומה, כי פתאום לא ראיתי כלילה. היא נקראה שם בפי הילדים "מחלת התרנגולות", כי תרנגולות לא רואות כלילה. זו הייתה המחלה שלי, שכדי לחזק את העיניים, הייתי מוכרח לקבל פרי הדר. העיניים שלי היו תמיד מלאות עם מוגלה, והילדים היו מתרחקים ממני. לאט-לאט המוגלה עברה, אבל מחלת העיניים נשארה, ועין שמאל שלי נפגעה, כי זה פגע בעצב העין השמאלית.

ש: היה שם איזה טיפול, היו שם רופאים גם לנושא הזה?
ת: כן. בינתיים גם הסוכנות התארגנה שם טוב מאוד. הם כבר הודיעו לארץ על הילדים והם נתנו כבר רשימות.

ש: זאת אומרת, הסוכנות ניהלה את המחנה הזה של הילדים?
ת: כן, הסוכנות היא ניהלה את המחנה. חיי היום יום שם זה היה דבר אדיר, היינו יוצאים שם להתעמלות בוקר. זה היה דבר עצום, היו שם מסיבות, ולימדו שירים בעברית.

ש: זאת אומרת, היה שם סדר יום לילדים?
ת: כן, היה שם אפילו המנון, אבל אני לא זוכר את ההמנון. האחות שלי זוכרת את ההמנון. שרו את ההמנון הזה בעברית, היו שם שירים בעברית. אני בעצמי התחלתי ללמוד שם עברית.

ש: המדריכים שם היו מארץ ישראל?
ת: כן, באו לשם מדריכים מארץ ישראל. אז הבריטים ניהלו משא ומתן עם עיראק כדי להעביר את הילדים דרך עיראק. כלומר, להעביר אותנו דרך המפרץ הפרסי, להגיע לעיראק, מעיראק לירדן, ומירדן להיכנס לארץ. זו הייתה התוכנית, אבל עיראק לא הסכימה שהילדים יעברו דרכה בתקופה ההיא. תזכרי, אם אני אגיד לך מתי זה היה, זה היה ב-1942 עוד לפני מרד ורשה, שאז רק התחילו כל הגטאות בפולין. הודיעו שאנחנו לא נוכל לעבור דרך עיראק. אז הבריטים הביאו אונייה, שנדמה לי ששמה "אורליה", אבל אני לא זוכר בדיוק.

ש: שדרך איפה רצו להעביר את האוניה הזאת?

ת: רצו להעלות אותנו, את כל הילדים, אבל לא יכלו להעלות על האונייה שהזאת את כולם, כי היו שם הרבה ילדים. אני חושב שעל האונייה הזאת העלו ארבע מאות עד חמש מאות ילדים. זו הייתה אוניית משא מבריטית, שזה גם כן הרבה בזמן המלחמה, שאת האולם הגדול של האונייה הזאת הפכו לאולם שינה. אז בין העמודים שבאונייה מתחו ערסלים, ואותו שיכנו על הערסלים. חוץ מזה היו לנו גם אפודות לשחייה למקרה שקורה משהו, כלומר, חילקו לכולנו אפודות לשחייה. האונייה הזאת הייתה צריכה להגיע למצרים, והתחלנו לשוט. שטנו במפרץ הפרסי, עברנו את המפרץ, והגענו קרוב מאוד לערב הסעודית מול תימן. אז נפתחה המלחמה בין הבריטים לבין הגרמנים במדבר המערבי. למצרים אסור היה לגשת, אסור היה להיכנס בכלל לים האדום. אז הוחלט להוריד את הפליטים הילדים למשך כמה זמן בנמל עדן. לכן אנחנו היינו בנמל עדן, אני לא זוכר כמה זמן היינו שם בדיוק, נדמה לי שזה היה שבוע או שבועיים. אבל המקום הזה היה מסוכן, אז העלו את הילדים על האונייה כדי להחזיר אותנו חזרה. האונייה שטה חזרה, אבל לא לטהרן אלא לפרס.

ש: אלא לאן היא שטה?

ת: היא שטה לבומבי (BOMBAY) להודו.

ש: הגעתם לבומבי (BOMBAY) להודו?

ת: כן, הגענו לבומבי (BOMBAY) להודו.

ש: לאן נסעתם משם?

ת: בבומבי (BOMBAY) אני באמת לא זוכר מה היה, אבל משם שטנו לקראטשי (KARACHI).

ש: כמה זמן הייתם בקראטשי (KARACHI)?

ת: אני לא זוכר כמה זמן היינו בקראטשי (KARACHI). גם האחות של לא יודעת, היא לא זוכרת.

ש: בערך, האם זה היה עניין של שבוע או של כמה ימים?

ת: לא, אני חושב שהיינו שם עד גמר המלחמה במדבר המערבי, שהיה בטוח שהכל נקי ובסדר. אני חושב שהיינו שם איזה כמה חודשים, כי בקראטשי (KARACHI) הקימו מחנה.

ש: זאת אומרת, ירדתם שם מהאונייה?

ת: כן, בטח. מי שמקבל אותנו שם בצורה לא רגילה אלה היו יהודי קראטשי (KARACHI). הם טיפלו בנו.

ש: אתה יכול לתת איזו דוגמה נחמדה?

ת: זה אני לא זוכר, אבל אני יודע מזה שהם טיפלו בנו.

ש: אתה באופן אישי פגשת מישהו מקראטשי (KARACHI)?

ת: לא, לא, אני באופן אישי לא פגשתי כלום, כי אני עוד המשכתי עם המחלות שהיו לי.

ש: היית חלש?

ת: כן, הייתי חלש והייתי גם באיזו מין איזולציה שם במחנה.

ש: כלומר, היית בבידוד.

ת: כן, אבל גם שם גרנו באוהלים, היו לנו חיי מחנה רגילים והיו איתנו המדריכים מהארץ שהסוכנות שלחה.

- ש: והאוכל הגיע כסדרו?
ת: כן, האוכל בהחלט היה בסדר ואפילו יותר, כי היהודים שם מאוד דאגו לנו. כשהם רק שמעו שמגיעים יהודים פולנים לקראטשי (KARACHI), היהודים שם מייד לקחו את זה על עצמם. זו הייתה קהילה לא רגילה של יהודי קראטשי (KARACHI).
- ש: אתה יודע אם מישהו מאנשי הקהילה הזאת עלה במשך הזמן ארצה?
ת: כן. פגשנו יהודים מהקהילה של קראטשי (KARACHI) בכנסים שהיו של ילדי טהרן בארץ. הם הביאו איתם גם תמונות שהם צילמו, הם צילמו המון תמונות.
- ש: ונוצר איתם ממש קשר?
ת: כן, נוצר איתם מגע מאוד חם ויפה. יש לציין שאלה שהגיעו הם ידעו עברית, הם דיברו איתנו בעברית.
- ש: זאת אומרת, יהודי קראטשי (KARACHI) דיברו איתכם בעברית?
ת: אני מתכוון לפה בארץ, שם אני ממש כבר לא זוכר. אני רק זוכר שהיינו בתור ילדים מאורגנים טוב והיה לנו אוכל בסדר.
- ש: והיה טיפול רפואי תקין?
ת: כן, היה לנו טיפול והיה לנו בכל מכל כל. אז ראו גם את מצב העיניים שלי, שהם היו לא בסדר.
- ש: וטיפלו בעיניים?
ת: כן, טיפלו בעיניים שלי, כי העיניים שלי היו תמיד מלאות במוגלה. כבר הזכרתי על מה שקראו "מחלת התרנגולות", אני זוכר שקראו לזה "מחלת התרנגולות", כי בלילה לא ראיתי. זה היה מחוסר ויטמינים, ושם זה כבר התחיל להתרפא.
- ש: זאת אומרת, זה התחיל להתרפא מתזונה עשירה יותר?
ת: כן, זה התחיל להתרפא מתזונה טובה יותר. **אחר-כך כשנגמרה המלחמה במדבר המערבי שוב הגיעה אונייה, ועלינו עליה. שוב היו על האונייה הזאת ערסלים מסודרים. זו הייתה אונייה בריטית שזו הייתה מן אוניית מחסן, אז הפכו אותה לאפשרות שילדים יוכלו לנסוע עליה.**
- ש: כלומר, זו הייתה אוניית משא יותר?
ת: כן, זו הייתה מין אוניית משא כזאת, אפשר להגיד שזו הייתה למעשה ספינת משא, כי זו לא הייתה אונייה גדולה יותר.
- ש: אנשי הצוות היו בריטים?
ת: כן.
- ש: ומה היה היעד שלכם עכשיו?
ת: **היעד שלנו עכשיו היה להגיע למצרים.** האונייה שטה, היא הגיעה לים האדום, היא נכנסה לים האדום, הכל היה בסדר, **והגענו לפורט-סעיד.**
- ש: הייתה לכם שם חנייה?
ת: כן, ירדנו שם בפורט-סעיד (PORT-SAID) במצרים והיו שם **אנשי הבריגאדה.** הם פגשו אותנו שם והשמחה הייתה גדולה מאוד. הם התחילו מייד לטפל בילדים, כי

לאנשי הבריגאדה היו גם רופאים והכל. אחר-כך עלינו על רכבת בפורט-סעיד (PORT-SAID).

ש: אנשי הבריגאדה הם אלה שליוו אתכם לארץ?
ת: לא, הם לא ליוו אותנו לארץ, הם נשארו שם.

ש: אז איפה הם טיפלו בכם? בפורט-סעיד (PORT-SAID) הם טיפלו בכם?
ת: כן, הם טיפלו בנו בפורט-סעיד (PORT-SAID), עד שעלינו לרכבת הזאת. זו הייתה רכבת שנסעה דרך סיני, דרך המדבר. אני זוכר שהגענו, את זה אני זוכר טוב שהגענו לעזה, עברנו את עזה. כשהגענו לתחנת הרכבת של עזה, הערבים בעזה הכניסו לנו תפוזים לתוך הרכבת.

ש: הלוואי עלינו היום.
ת: כן, והרכבת המשיכה עד לרחובות.

ש: זו הייתה תחנת הירידה שלכם?
ת: כן. תזכרו שאז זו לא הייתה עדיין מדינת ישראל אלא בארץ ישראל. ברחובות כל הישוב בארץ באו לפגוש את ילדי טהרן באו ילדים עם דגלים.

ש: באו גם אנשים שהיו ידועים בסוכנות או במקום אחר?
ת: יכול להיות, אבל אני לא זוכר, וגם האחות שלי לא זוכרת. בכל אופן זו הייתה פגישה מאוד חמה עם שירה וריקודים לזמן קצר.

ש: איך זה השפיע עליכם, אתם שהייתם ילדים פליטים, שנזרקתם מפה לשם, פתאום אתם באים לארץ, ואתם מתקבלים כל כך בחום על ידי קבוצה גדולה של אנשים וילדים, איך זה השפיע עליכם?
ת: מאוד שמחנו, אבל השמחה הייתה קצת עצובה, כי בכל אופן הילדים האלה, וגם אני שהייתי עוד ילד, מאוד התגעגענו להורים. היו כאלה ילדים שלא היו יתומים, שההורים שלהם נשארו, רק אני והאחות שלי היינו ממש יתומים.

ש: אתם הייתם היתומים היחידים בקבוצה?
ת: לא, לא, היו שם עוד יתומים. זה היה כאילו בית יתומים, אבל מהיהודים היו הרבה כאלה שהיו להם עדיין הורים. היו איתנו שם אפילו שתי תינוקות עם האימהות שלהם, הם עלו איתנו, והם נחשבו גם כן כילדי טהרן. אחד מהם נדמה לי שזה אלכס גלעדי, אחד מהתינוקות האלה.

ש: הוא אחד מילדי טהרן?
ת: כן, הוא גם כן אחד מילדי טהרן. הוא היה אז תינוק, ואני הייתי כבר בן חמש כשהגעתי לרחובות.

ש: אתה היית במשך כל הזמן עם אחותך?
ת: כן. אני הייתי כל הזמן עם אחותי. האחות שלי היא זו שבעצם הצילה אותי. גם עוד בשווקים כשהיינו בשוק בוורבסק (VREVSKAYA) על יד טשקנט (TASHKENT) היא הצילה אותי. אבא שלי, אמא שלי והאחות התאומה שלי תוך חודש לא היו, לא היה לי לא אבא ולא אמא, ילד שצריך את אבא שלו ואמא שלו. זה היה ממש תוך חודש, זה היה בהינף יד שלא היו לי הורים.

ש: וגם אחותך לא הייתה מאוד בוגרת, היא הייתה בת שתיים עשרה?

ת: כן, האחות שלי הייתה בת שנים עשרה, והיא החזיקה אותי מדי פעם על הידיים, כמו שרואים ילדים שמחזיקים את האחים שלהם על הידיים ככה בתור פליטים. אנחנו גרנו אז בשוק. אבל מה שאני יכול להגיד זה, שתוך חודש לא היו לי הורים. בכל אופן הגענו לרחובות.

ש: מתי זה היה בדיוק היום או החודש שהגעתם לארץ?
ת: זה היה בפברואר 1943.

ש: הגעתם לרחובות, הייתה שמחה, ומה קורה אחר-כך?
ת: אחר-כך אנחנו עולים חזרה לרכבת ואנחנו ממשיכים.

ש: לאן?
ת: אנחנו ממשיכים ומגיעים לחדרה. בחדרה גם כן המוני ישראל מכל בית ישראל הגיעו גם לחדרה ושוב הייתה שמחה ודגלים עם שירים של התקופה ההיא. אחר-כך אנחנו עולים שוב על הרכבת, ואנחנו מגיעים לעתלית. זו הייתה התחנה האחרונה של הרכבת שלנו.

ש: הגעתם שם למחנה בעתלית?
ת: כן, הגענו למחנה עתלית. במחנה עתלית אנחנו יורדים, זו הייתה הפעם הראשונה שאנחנו מקבלים בארץ כוס חלב, את זה אני זוכר, ונורא אהבנו את החלב ששתינו אז. כמוכן קיבלנו גם תפוזים חופשי.

ש: עכשיו איך התארגנתם שם מבחינת מגורים? אתה גרת עם אחותך בצריף?
ת: לא, אני גרתי עם הילדים הקטנים בני גילי באיזה צריף.

ש: והייתה איזו מטפלת שהייתה אחראית עליכם?
ת: כן, היו שם מדריכים.

ש: ואחותך גרה שם עם בני גילה?
ת: כן, היינו שם כמה ימים, אני לא זוכר כמה, אבל לא היינו שם הרבה זמן. שם התחילה חלוקת הילדים.

ש: התחילה החלוקה לאן לשלוח את הילדים.
ת: כן, בהתחילה החלוקה לאן לשלוח את הילדים. רוזבדוב (ROZWADOW) נחשבה לעיירה אדוקה, ואז החליטו אותי ואת האחות שלי לשלוח לכפר הנוער הדתי ליד כפר חסידים.

ש: כן, ליד חיפה?
ת: כן, זה היה שייך לעליית הנוער. יושבת ראש עליית הנוער הייתה הנרייטה סולד. מעתלית אני והאחות שלי עם עוד איזו קבוצה, שהיו ביניהם הרבה חברות של האחות שלי, נשלחו לכפר הנוער הדתי ליד כפר חסידים. אם את רוצה אני ממשיך הלאה.

ש: כן, הגעתם לכפר הנוער הדתי?
ת: כן, נכון.

ש: נשאתם שם?
ת: כן, נשארנו שם.

- ש: כמה זמן?
ת: נשארנו שם די הרבה זמן, אני לא זוכר בדיוק, אבל זה היה כמה חודשים.
- ש: שם כבר נכנסתם לאיזו מסגרת חינוכית, לגן, ואחותך לבית-ספר?
ת: כן, בטח. אחותי התחילה ללמוד שם. אבל הייתה שם התערבות עצומה של כל מיני מפלגות, בעיקר של האגודה והפועל המזרחי, מי שעבד שם חזק זה היה הפועל המזרחי.
- ש: ואיך זה השפיע על החיים של הילדים, מה אתם הרגשתם מכל ההתערבות הזאת?
ת: אני לא יודע, זה אני יכול להגיד רק לפי האחות שלי. אני הרגשתי מצוין.
- ש: היה לך טוב במסגרת?
ת: כן, היה לי טוב שם.
- ש: היית בגן ילדים?
ת: לא הייתי בגן ילדים. אבל גרתי עם עוד ילד באיזה חדר והיה לנו חדר טוב. הייתה שם קבלת שבת, יופי של קבלת שבת. התחלתי שוב להתפלל שם בבית הכנסת, ולא רק זה אלא התחלתי גם להגיד קדיש על ההורים שלי, כי הרי ההורים שלי מתו.
- ש: מבחינת השפה, מתי רכשת כבר את השפה העברית, כך שיכולת לדבר חופשי?
ת: שם רכשתי את השפה, בכפר הנוער הדתי התחלתי לרכוש את העברית, התחלתי לדבר שם גם עברית, כבר שם.
- ש: זאת אומרת, התחלת להתאקלם?
ת: כן, התחלתי להתאקלם, ממש להתאקלם. אפילו לימדו אותי איך להגיד קדיש, והייתי אומר קדיש על ההורים שלי. אחר-כך הייתה לי בעיה עם הקדיש ביגור. אני יכול להגיד לך שכשבאנו ליגור אז האחות שלי אמרה לי שאני בכל אופן צריך להגיד קדיש. היה כאן ביגור בית כנסת והיו הרבה הורים של החברים, הם באו והם היו כולם דתיים. היו שם איזה שמונים הורים, אז הייתי מתגנב ככה שאף אחד מהילדים לא יראה אותי, שלא יצחקו עלי שאני אומר קדיש.
- ש: הרגשת קונפליקט בין החינוך לבין הצורך להגיד קדיש?
ת: כן, היה לי מין קונפליקט כזה. הייתי אומר קדיש בבית הכנסת ביגור בליווי של אחד הזקנים שם. כל פעם הייתי מתגנב, הייתי ממש מסתתר. בסוף האחות שלי ראתה שאני סובל מזה, אז היא אמרה לי: תשמע, אם אתה רוצה אל תגיד קדיש, אתה לא מוכרח. אז הפסקתי.
- ש: עכשיו בכפר הנוער הדתי, אמרת שחיייתם שם חודשים אחדים?
ת: כן, אבל לגבי עניין הזמן אני באמת לא זוכר בדיוק.
- ש: זה לא משנה, אבל הייתם שם כמה חודשים?
ת: כן. אבל שם אני כבר זוכר טוב מאוד מה שהיה. ילדי יגור היו באים אלינו, הם היו באים ורוקדים.
- ש: הם היו באים לבקר אתכם?
ת: כן, הם היו באים לבקר אותנו. הייתה שם אחת שהייתה לה דודה ביגור, שהיא הייתה חברה טובה של אחותי, והיא גם מאוד השפיעה על אחותי.

ש: היא השפיעה עליה במובן הזה לעזוב מקום דתי, ולעבור למקום חילוני?
ת: גם מבחינה רוחנית היא מאוד השפיעה על האחות שלי. קראו לה פרל'ה, והיא גם הייתה כותבת שירים, היא כתבה מאוד יפה.

ש: מה הייתה התוצאה של ההשפעה הזאת?
ת: הפרל'ה הזאת רצתה לעבור ליגור, ואז האחות שלי סיפרה לה מה שהיה לה בעיירה ברוזבדוב (ROZWADOW). האחות שלי הייתה נראית טוב, היא הייתה בלונדינית כזאת, היא הייתה יפה. היא הייתה אוהבת להסתרק, ואז ברוזבדוב (ROZWADOW) איפה שהיא למדה את תורת ישראל, בבית יעקב היו מעמידים אותה בפינה, שאת זה אני כבר סיפרתי. אז אחותי זכרה את זה, ופתאום היא ראתה שאנחנו הגענו לכפר הנוער הדתי, גם קוראים לזה כפר הנוער הדתי. בכל אופן זה לא מצא חן בעיניה, והיא ביקשה לעבור עם פרל'ה ליגור. היו גם עוד כמה שרצו, כל קבוצת הבנות האלה רצו לעבור. המדריכה שלהם היא זאת שכתבה את הספר, והיא כתבה שם גם עלי, כי היא מאוד עקבה אחריי.

ש: מה הייתה התוצאה, עברתם ליגור?
ת: כן, עברנו ליגור.

ש: בן כמה היית כשעברת ליגור?
ת: **עברנו ליגור בצורה לא יפה בגללי.** הם אמרו לאחות שלי: את יודעת מה, את יכולה לעבור, אבל מוישל'ה נשאר פה. הם תכננו כבר שאני אלמד בירושלים. אבל הייתה לי פה דודה שהיא הייתה אחות של שאמא שלי, והיא הגיעה לפה עוד בעלייה השלישית, היא הייתה חלוצה. על הדודה הזאת כל הזמן דיברו בבית ברוזבדוב (ROZWADOW). לדודה הזאת נודע שאנחנו הגענו, ואז היא באה לבקר אותנו עוד בכפר הנוער הדתי. אבל עוד לא דובר על זה שאנחנו עוברים ליגור. הדודה שלי תכננה עם הבן שלה, היא רצתה שאני אלמד בבית-הספר הזה המפורסם, שגם פרס למד שם.

ש: בכפר הירוק?
ת: לא, לא בכפר הירוק. אבל גם הבן שלה למד שם בבית-הספר הזה, והיא תכננה שאני גם אלמד שם, זאת אומרת, שכשאני אתחיל את בית-הספר, אני אלמד שם. אבל האחות שלי נורא רצתה לעבור ליגור, היא אמרה: בכפר הנוער הזה אני לא נשארת. הם אמרו לה: את יכולה לעבור, אבל מוישל'ה יישאר פה.

קראו לאחותי לראיון, היה שם איזה רב שהוא קרא לה לראיון, והרב הזה הסביר לה, הוא אמר לה: תראי, את עוד ילדה, את לא יכולה להיות אחראית. אז היא פרצה בבכי כזה מר והיא אמרה לו: אתה רוצה להגיד לי שאני לא יכולה להיות אחראית? עד עכשיו הייתי אחראית, ופתאום עכשיו אני לא יכולה להיות אחראית על האח שלי? היא בכתה בבכי מר ובצעקות.

בינתיים הילדים שהיו צריכים לנסוע ליגור, הכמה בנות האלה והיו גם עוד כמה בנים, הם מחכים. הנהג של יגור לא מוותר, והוא אומר: אני אקח את מוישל'ה בטנדר הזה, זה היה טנדר ליגור הקיבוץ נמצא לא רחוק מכפר הנוער הדתי. אחותי פרצה בבכי ואמרה לרב הזה: אתה לא יכול להגיד לי שאני לא אחראית. אז הביאו את הדודה שלי, קראו לה בלילה והדודה שלי אמרה להם: אני רוצה שהוא יהיה עם האחות שלו ביגור. אבל הם בכל אופן התעקשו. **אז הזמינו את הנרייטה סולד**, הנרייטה סולד כבר הכירה אותי והיא מאוד אהבה אותי, כי אני הייתי מין ילד כזה קטן חמוד כזה. היא התערבה והיא אמרה להם: אתם משחררים את מוישל'ה, הוא עובר ליגור עם האחות שלו.

- ש: זאת אומרת, בסופו של דבר לא הפרידו ביניכם?
ת: כן, בסופו של דבר עברתי ליגור, לא הפרידו בינינו.
- ש: ומאז ועד היום אתה נמצא ביגור?
ת: כן.
- ש: עכשיו בוא נראה ככה ציוני דרך. ביגור בוודאי למדת בבית-ספר?
ת: כן, אני למדתי בבית-ספר.
- ש: רכשת גם איזה שהוא מקצוע?
ת: לא, לא רכשתי מקצוע מיוחד.
- ש: במה עבדת במשך השנים, אם אתה יכול לספר כמה תחנות?
ת: אני עבדתי ברפת, אחר כך אני עברתי לעבוד במפעל אבל זה היה כבר אחרי הצבא.
- ש: בסדר, היית מגויס לצבא, ובאיזה מפעל עבדת אחרת כך?
ת: עבדתי במפעל "לגן", שזה מפעל לייצור קופסאות פח, שם הייתי מנהל של אחת המחלקות. אחר-כך המשכתי קצת בלימודים באפעל.
- ש: באיזה תחום?
ת: בלימודים כלליים למדתי עוד תוספת שנתיים וחצי בלימודים, וחזרתי ליגור. אבל לפני כן אני התחתנתי.
- ש: עוד דקה אנחנו כבר מגיעים לזה. כיום במה אתה עוסק?
ת: כיום אני פנסיונר.
- ש: אבל אין לך איזה שהם תחביבים?
ת: אין לי תחביבים מיוחדים.
- ש: איך אתה מעביר את היום? מה סדר היום שלך?
ת: אני מאוד אוהב לעבוד על המחשב.
- ש: אתה אוהב משהו ספציפי או באופן כללי?
ת: לא, לא, זה באופן כללי, אני נורא נמשך לגלישה.
- ש: אתה עושה פעילות גופנית? אתה עושה ספורט?
ת: כן.
- ש: במסגרת יגור?
ת: לא דווקא. אני עושה בעצמי, ואני גם רוקד עד היום ריקודי עם למשל.
- ש: במסגרת של חוג?
ת: כן. חוץ מזה אני כל שבוע משחק ברידג'.
- ש: אז השבוע שלך מלא?
ת: כן, בהחלט, השבוע שלי מלא.
- ש: עכשיו בוא נשמע קצת על נושא המשפחה? מתי התחתנת?

- ת: התחתנתי בשנת 1969 . מאשתי בתיה נולדו לנו חמישה ילדם.
- ש: אז אולי נשמע את שמות הילדים, וכל ילד מה הוא עושה כיום.
- ת: נולדו לנו באמת ילדים מוצלחים. לבן הבכור קוראים עומרי, הוא למד באוניברסיטה מחשבים ומתמטיקה, הוא נכנס לתחום ההייטק ועד היום הוא עובד שם. הוא לא גר ביגור, הוא גר ברמת-גן. הוא התחתן, הוא נשוי ויש לו בת. לבת השנייה קוראים נועה. היא גם כן עזבה את יגור, היא למדה גם תואר שני.
- ש: באיזה תחום?
- ת: בתחום משאבי אנוש.
- ש: והיא עובדת בזה?
- ת: כן, היא עובדת בזה עד היום. היא גם כן נשואה ויש לה בת. היא גרה בתל-אביב. הבת השלישית זו הגר, היא נשואה ויש לה גם כן בת.
- ש: יש לה עיסוק? יש לה מקצוע?
- ת: היא עובדת בעבודה סוציאלית. הבת הרביעית זו נעמה שיש לה כבר שני ילדים, בת ובן, היא למדה תואר שני והיא גמרה עכשיו את התואר השני תוך כדי זה שהיא נשואה ויש לה שני ילדים.
- ש: באיזה תחום?
- ת: בתחום אומנות ופסיכולוגיה. היא גמרה טוב מאוד את התואר השני. אחר-כך יש לנו עוד בת, הבת החמישית, שהיא בכיתה י"ב, והיא עושה עכשיו את הבגרות, וקוראים לה אלה, היא בת הזקונים. היא צעירה מהבת הרביעית בשנים-עשרה שנה.
- ש: אז הקמת כאן משפחה שזה שבט.
- ת: כן, בהחלט. אני לא מתלונן. אני ביחסים מצוינים עם אשתי, ויש לי חברה טובה מאוד חמודה ונהדרת, שמצאנו שפה משותפת ושיתוף. אומנם אנחנו לא גרים יחד, אבל אנחנו כבר שבע שנים יחד, ואנחנו חיים טוב מאוד. גם לה יש שלושה ילדים.
- ש: מה שנשאר לנו זה קודם כל להודות לך, שבאת ושיתפת אותנו בחיים המאוד מאוד מורכבים שעברת בתור ילד מאוד מאוד צעיר, אבל השתקמת והקמת משפחה.
- ת: כן, אני השתקמתי, הקמתי משפחה והייתי בצבא. [4]

שירו של נתן אלתרמן: "ילדי טהרן"

יְלֵדֵי טְהֶרֶן

(המש"עשרה שנה מעת הגיעם ארצה)

גַּם אַחֵר שִׁירָבוּ הֵם שָׁנִים וַיִּזְקִינוּ,
גַּם אַחֵר שֶׁהוֹמָן יִשְׁנָה תֹאֲרָם
וַיַּעֲטֶרם קַרְחוֹת וַיִּזְקֵנִים שִׁלְבִּינוּ,
יִקְרְאוּ הֵם עַדִּין יְלֵדֵי טְהֶרֶן...

אֶת כְּנוּי־הַיְלָדוֹת יִגְרְרוּ עַד שִׁיבָה הֵם
כְּצִלִיל זֶר וּמוֹזָר. אֶף שָׁמַיִם עֵדִים
כִּי אֵי אִזּוּ, בְּתִקּוּפַת יְלָדוֹתָם, שִׁבְעָתִים
הָיָה זֶר עִמָּהֶם הַכְּנוּי יְלָדִים.

כִּי בָאִישׁ הַזֶּקֶן לְפַעֲמִים שׁוֹכֵן יֶלֶד.
אֶף יְלֵדֵי טְהֶרֶן – זֶה כְּנוּי שְׂצוּפֵן
זֵכֶר עֵת אֲכֻזָּרִית וְרוֹדְפָה וְחוֹבֶלֶת
בָּהּ הַיֶּלֶד נִלְחַם עַל חַיּוֹ כְּזֶקֶן.

מִתְרַחֶקֶת הָעֵת וְשׁוֹקֵעַת שְׁקָע,
אֶף פִּתְאֹם מִבְּקִיעוֹת מִתּוֹכָהּ בָּעָנָן
מִלְחָמוֹת הַיָּאוֹשׁ וְהָעַל וְהַכָּח
שֶׁל יְלֵדֵי הַתְּקוּפָה שֶׁל זֶקֶנִי טְהֶרֶן...

כֵּן, מִלְחָמַת זֶקֶנִי טְהֶרֶן בְּנֵי הָעֶשֶׂר,
וּמִלְחָמַת זֶקֶנִי קִזְכִּסְטֵן בְּנֵי הַשֵּׁשׁ,
כָּל זֶקֶנִי הַקְּרָבוֹת בֵּין סִיבִיר וּפּוֹלְסְיָה,
הַזֶּקֶנִים הַקְּטָנִים רְדוּפֵי הָאֵשׁ.

מִתּוֹךְ שֵׁם, מִתּוֹךְ צִלִּיל, מִתּוֹךְ זֶמֶר שְׁכֹחַ
זֶה בּוֹקֵעַ פִּתְאֹם וּמוֹסֵף בְּלֹא־יוֹדְעִים
אֶל תּוֹךְ כְּלֵי הַבְּרֹזֶל וְהַנִּיר וְהָרוֹחַ
שֶׁל תַּחֲתֵית הַיְּהוּדִים אֶת דְּמַעַת הַיְלָדִים.

אֶל תוֹךְ כְּלֵי הַבְּרֹזֶל וְהַנִּיר וְהָרוּחַ,
אֶל הַפֶּלֶד אֲשֶׁר לְצַבָּא, אֶל הַכְּתָב,
זֶה נִמְסָךְ כְּמוֹ תֵּכֶן חָשׁוּב... זֶה שְׁלוֹחַ
כְּמוֹ בָּרֶק מְשַׁמְעוֹת מִמַּעַבֵּר לְסָף.

זֶה עוֹבֵר כְּתֻשׁוּבָה חֲרִישִׁית, כְּסוֹד לַחֵשׁ,
אֶת שִׁיחַם זֵיל רוֹקְמֵי מַחֲשָׁבָה עֲדִינָה
הַמְרַבִּים כֹּה לְתִהוּת מֶה יִתְרוֹן וּמֶה שִׁחַר,
מִבְּחִינַת עֲרִכִי-נִצָּח, לְכֵלֵי הַמְּדִינָה...

זֶה סוֹתֵר כְּתֻשׁוּבָה חֲרִישִׁית וְנִשְׁכַּחַת
אֶת הַסֶּקֶפְסִיס הַדֵּק הַיּוֹדֵעַ-כְּמוֹ
כִּי חוֹמָה וּמִגֵּן מְנַדּוּדִים וּמִפְחָד
הֵם רַק כְּלֵי אֲשֶׁר אֵין הוּא תְּכֵלִית לְעִצְמוֹ.

הֵם רַק כְּלֵי אִם הוֹגָה-הַדְּעוֹת לֹא יִמְצִיא לוֹ
אֶת תְּשׁוּבַת-הַהֶסְבֵּר הַסּוֹפִית "לֵשֶׁם מֶה"...
הֵם רַק כְּלֵי מְסַכֵּן שְׁעֵתִיד הוּא אֲפִילוֹ
לְדַלְדֹל וּלְרוֹשֵׁשׁ אֶת נִשְׁמַת הָאֵמָה...

זֶה עוֹבֵר כְּתֻשׁוּבָה חֲרִישִׁית-וְנִשְׁחָלֶת
בְּשִׂאלוֹת הַסֶּפֶק הַצּוֹדְקוֹת בְּהַחֲלִיט...
זֶה עוֹבֵר כְּתֻשׁוּבָה שֶׁל לִילוֹת עֲרִבוֹת שֶׁלֵּג
וְשֶׁל דֶּרֶךְ קִרְבוֹת בְּלֵי עוֹזֵר וּבֵאֵין עֵד...

זֶה עוֹבֵר כְּמוֹ קָרֵב עַל פֶּת לֶחֶם וְדָחַן,
זֶה עוֹבֵר כְּמוֹ זִכָּר בְּדִידוֹת וְאֵימָה,
זֶה נוֹתֵן, כְּאֶמּוֹר, בְּכֵלִים מְקַצֵּת תֵּכֶן
וּמְזַכִּיר בְּמִקְצֵת מֶה יִתְרוֹן וּלְשֶׁם מֶה...

זֶה נִשְׁקָף מִשְׁנֵי רְחוֹקוֹת שְׁנוֹשָׁנוּ
בְּדַמּוֹת יֶלֶד נוֹדֵד. וְאוֹמֵר הַמַּגִּיד:

מִילְדֵי טֶהֶרֶן הוּא... חָזֵל וְטֶרֶן הוּא...
לְבִדּוֹ הוּא עוֹרֵךְ מְלַחֵמָה עוֹלָמִית.

כִּךְ אֹמֵר הַמַּגִּיד... וּפְנֵי אֶרֶץ נוֹשָׁבֶת
וְחֹמָה וּמִגֵּן וּפְשׁוּט־קֶרֶת־גֶּגֶג
אֲזֵי נִרְאִים כְּתִכְלִית נִעְלָה וְנִשְׁגָּבֶת
וְכַעֲקָר אֲשֶׁר לֹא יֵאֱמָן כִּי הֵשֵׁג.

נתן א. (אלתרמן)

[5]

[6] "ילדי טהרן" בכפר הנוער הדתי ע"י כפר חסידים

שמואל נתנזון
מ"ילדי טהרן"
קורותיו בתקופת השואה
עד הגיעו לארץ-ישראל

עדות

שמואל נתנזון, יליד 1930. נולד בפולין בעיר **ביילסקו-ביאלה** (BIELSKO BIALA). בעדותו הוא מספר לנו על משפחתו הקרובה, חוויות החגים והמפגשים המשפחתיים, על חיי הקהילה ולימודיו בבית הספר.

זכור לו היטב הפוגרום שהתרחש בשנת 1938 כנגד היהודים. הגרמנים נכנסו ל- PRZEMYSL ושם נרצח האב ע"י הגרמנים. באותה עת רצחו הגרמנים מאות יהודים.

משם עבר ל-PODHAJCE ושהה אצל בני משפחתו. ממקום זה הועברו היהודים לסיביר והם יחד עימם. יחס הרוסים ליהודים היה מחפיר. הם הועברו בקרונות של בהמות ובצפיפות רבה. מסע התלאות ברכבת נמשך כחודש ימים.

בסיביר שהו במחנה עבודה ומשם הועברו לעיר SAMARKAND שהייתה באותה עת העיר השלישית בגודלה באוזבקיסטן. שם שהה בבית יתומים פולני. במקום חלה במחלת הטיפוס.

באמצעות הצבא הפולני הועבר משם עם ילדים נוספים לנמל פאהלווי שבארין. מכאן הועברו במשאיות לטהרן, ישירות לבית יתומים.

שמואל מספר לנו על חיי היום-יום בבית היתומים. לאחר שהייה קצרה הוא מפליג עם הילדים למצרים ומשם בנסיעה ברכבת לארץ-ישראל. הוא מתאר את קבלות הפנים של היישוב היהודי בעת עצירת הרכבת בתחנותיה עד עתלית. ממחנה עתלית הועבר למוסד הילדים במגדיאל ומשם עבר לבן שמן. הוא מספר גם על חלוקת הילדים לגורמי חינוך שונים.

שמואל מספר על היקלטותו בארץ, הגיוס לנוטרות, ולצה"ל. הוא השתתף בכיבוש אילת. בארץ נפגש עם אמו ואחותו. שירת בצבא הקבע ולמד באוניברסיטה. הקים משפחה לתפארת ועבד שנים רבות בבנק הפועלים כמנהל אחד מסניפי הבנק.

אני מביא את עדותו כפי שנמסרה בעל פה ל"יד ושם" ויותר מאוחר תומללה בכתב. לא שיניתי את התחביר וניסוח הדברים כדי לשמור על האוטנטיות של העדות.

ועתה לעדות:

ש: שמואל, ספר בבקשה על משפחתם הקרובה, אב, אם, אחים ואחיות.
ת: כפי שאמרת, נולדתי בפולין בעיר בשם **ביילסקו-ביאלה** (BIELSKO BIALA). בזמנו שתי ערים נפרדות, ביאלה נפרדת, ביילסקו נפרדת. הן שאוחדו מאוחר יותר לעיר אחת בשם ביילסקו-ביאלה.

נולדתי ב-17 בפברואר 1930, ואני מתקרב לגיל ששים ותשע. למשפחה, מצד אמא משפחה מאוד עתירת נכסים. גם דתית, אבל בעיקר עתירת נכסים, גם עתירת ילדים. לסבי מצד אמי, ששמו היה חנוך רייך, ואשתו רחליה-רחל, נולדו שנים-עשר ילדים, שבע בנות וחמישה בנים. מצבם הכלכלי היה נפלא. הוא היה סוחר, עסק בייבוא וייצוא בעיקר של מוצרי מזון כבדים כמו תפוחי אדמה, סוכר, תבואות וכדומה. ובנוסף לזה היה בעל בית, בעל חצר רצינית מאוד. זה היה מבנה, עד כמה שזכור לי, של מספר בתים שבתוכם חצר ענקית, ובתוך חצר זו שני מפעלי חרושת. מספר כל מיני בתי מלאכה קטנים יותר. בצד האחורי של הבניין היה בית-כנסת פרטי של הסבא, שנמנה על חסידי בובוב, נדמה לי, שהרב הלבפשטם היה רבה של אותה עיירה שם, עיירה או עיר, ומאחורי הבית היה גן עצום, גן פרטי שלו, שלמעשה שימש את כל המשפחה בחופשות, לבילויים וכדומה.

רוב בני המשפחה של אותם סבא וסבתא גרו באותה עיר, רובם. להזכיר שמתוך שנים עשר הילדים שנולדו לו, שתי בנות נפטרו בילדותן, אחת בתור תינוקת, ואחת בגיל מבוגר יותר ממחלה כלשהי שאינה זכורה לי. בן אחד נפל במלחמת העולם הראשונה כששירת בצבא האוסטרי לצד הגרמנים שאחר-כך רצחו את רוב משפחתנו. רוב האחרים גרו בביילסקו-ביאלה.

ש: לפני שאתה ממשיך, אני רק רוצה לוודא. ביילסקו-ביאלה היא ליד קרקוב (KRAKOW)?

ת: למעשה, ביאלה הייתה במחוז של קרקוב, גבול גליציה, שהנחל בשם ביאלה חילק את שתי הערים. ביילסקו הייתה למעשה עיר שעיר המחוז שלה הייתה קטוביץ וקטוביץ הייתה למעשה בשלזיה. שלזיה שחולקה, חלקה הייתה בגרמניה וחלקה בפולניה. אבל למעשה שתי הערים ביחד. היהדות, אגב, כל מוסדות היהדות, עד כמה שזכור לי, עד כמה שקראתי ועד כמה שהתעניינתי, היו שותפים לשתי הקהילות גם יחד, הכל היה משותף, פרט לדבר אחד. דומני ש"חברה קדישא" הייתה נפרדת לקהילת ביאלה בנפרד וביילסקו בנפרד. וזה למה? – עסקנים, פרנסים וכדומה, וגם היו שני בתי קברות נפרדים ולכן זה מה שהיה. כל היתר היה משותף לשתי הקהילות גם יחד.

מה שיש עוד לציין, כפי שאמרתי גם קודם, שבת אחת, למעשה, גרה בקרקוב, אבל כל היתר גרו שם. ומה טוב היה בדבר – שלמעשה היו המון מפגשים משפחתיים. כל החיים נוהלו למעשה סביב המשפחה. לא זכור לי שלהוריי היו הרבה... היו מכרים, היו ידידים, אבל המפגשים העיקריים היו בקרב המשפחה.

ש: מה שמות הוריך?

ת: אבי, שמחה בן זאב הלוי נתנזון, ואמא רבקה או רגינה כמו שקראו לה בפולנית. רבקה לבית רייך שנולדה בצ'יביניה. המשפחה של הורי אמי נולדה בצ'יביניה, גם אמי נולדה שם. הם בתקופה מסוימת בתחילת המאה עברו לביילסקו-ביאלה וגרו שם.

עוד עלי לציין. למעשה, למרות הדתיות, למרות שהיו דתיים כולם, לא היו הרבה דוברי יידיש באותה עיר. **התרבות הייתה בעיקר תרבות גרמנית**. גם אצלנו לא דיברו יידיש

בבית, למרות שאבא, שמיד אספר על משפחתי, היה למעשה ממשפחה הרבה יותר דתית. הם חוננו למעשה על גבי התרבות האוסטרית, כשהאוסטרים שלטו בפולין, עד שלמעשה פולין שוחררה ונוסדה מחדש כארץ עצמאית. זכורים לי החגים בעיקר אצל סבא. זה היו דברים נפלאים, בחנוכה, בפורים.

ש: לפני שאתה ממשיך לתאר את הדברים האלה. אחים, אחיות היו לך?
ת: יש לי אח תאום בשם דב נתנזון, גר בארץ, וגם אחות קטנה יותר, היא בת ששים ושתיים היום, בשם ברוריה, שגם היא נמצאת בארץ. ניצלנו, מצינו, פרט לאבא שנרצח בפשמיש מאוחר יותר, אנחנו ניצלנו כי היינו ברוסיה. אומנם סבלנו סבל רב. ניצלנו, הגענו ארצה, כל אחד בתורו, כל אחד בשעתו, התאחדנו לאחר מספר שנים. אבל אנחנו כולנו כאן, פרט לאמא שנפטרה בינתיים, הגיעה לשיבה טובה ונפטרה לפני מספר שנים.

זכורים לי מפולין החגים הנפלאים, התפילות, בית-הכנסת. אני עצמי, דתי לא הייתי, הייתי מסורתי למעשה, למדתי בבית-ספר פולני נוצרי, לא יהודי. התרבות הייתה שלנו בבית פולנית בעיקר, ההורים דיברו גרמנית, אנחנו דיברנו רק פולנית, קצת גרמנית. יידיש לא שמענו כמעט. שמענו אולי, אבל לא דיברנו. בבית לא שמענו את היידיש. למרות שיידיש הייתה שפת היהודים המדוברת בפולין.

עד כמה שזכור לי בית-ספר הספקתי בסך הכל, כיוון שהגעתי לגיל תשע וחצי עם פרוץ המלחמה. סיימתי כיתה שלישית, כיתה ג'. אין לי זיכרונות מיוחדים מבית-הספר, פרט לזה שאהבתי ללמוד, אהבתי את השפה. זה בית-ספר גויי. היינו שניים – שלושה יהודים בכיתה, לא פעם נתקלנו באנטישמיות, בהערות. אבל בסך הכל התקופה עברה יפה, ולא חשבנו שנסבול, ולא חשבנו על השואה, ולא חשבנו כמובן על מה שעומד לקרות.

ש: אתה זוכר איך התייחסו המורים לתלמידים היהודים?
ת: ליהודים התייחסו די בסדר. למעשה אנחנו היינו משוחררים משיעורי הדת הנוצריים. אבל חייבו אותנו לקבל שיעורי דת יהודיים בשעות אחרי הצהריים. חייבו אותנו ללמוד את הדת, אבל לא חייבו אותנו לא לקום ולא לכרוע ברכ ולא להצטלב ולא להיות נוכחים בתפילת הנוצרים.

ש: מה למדתם בשיעורי הדת?
ת: בשיעורי הדת למדנו, האמת שלמדתי, אבי היה, אני אספר מייד על משפחתו ועליו. הוא היה ציוני. אני למדתי גם קצת עברית. הרבה לא ידעתי, עברית תנ"כית וכו'. אבל למדנו גם תנ"ך, בעיקר תורה, חמישה חומשי תורה, קצת גמרא שאבא הראה לי, כי הוא ידע גמרא, היה תלמיד חכם, בעצמו בוגר "חדר". למדנו את יסודות היהדות, ואנחנו, אחי ואני, למדנו גם קצת עברית. מה שאפילו זכור לי, שהייתה לנו מורה מיוחדת שלימדה אותנו קצת עברית. וזכור לי גם עיתון מסוים שממנו קראנו. קראו לו "עולמי הקטן". היה בפולניה עיתון "העולם", אבל לילדים היה "עולמיה קטן". משם למדנו ודלינו את יסודות שפתנו, שלמדנו אותה כמובן בארץ מאוחר יותר.

משפחת אבי, לעומת זאת, היא מגליציה המזרחית, מאוקראינה. אבי נולד בזארשיקי, שזה במזרח פולין. משפחתו הייתה שם. אבל, בשלב מסוים עברה רוב המשפחה, לרבות הוריו, עברו לעיר בשם אושווינצ'ים (OSWIECIM), אושוויץ (AUSCHWITZ) המפורסמת לדראון עולם.

סבי היה, למעשה במקצועו, עסק במסחר. אבל בתורתו, באומנותו הוא היה רב, אם כי לא עסק ברבנות. המשפחה עצמה גידלה דור של רבנים, כשהמפורסם מביניהם היה הרב יוסף שאול נתנזון, רבה של לבוב (LVOV) במאה הקודמת, מפורסם גם היום, מפורסם בספריו. הרבנים דהיום, שמכירים את ספריו ואותו היטב, קוראים לו "הגאון". הוא כתב את הספרים "השואל והמשיב". כלומר, כתב שבעה כרכים עצומים, שיש לי אותם בבית. קיבלתי אותם מאחד הרבנים כשנודע לו שאני נמנה על המשפחה הזאת. ניסיתי לקרוא, רש"י אומנם למדתי לקרוא, אבל קשה להגיד שהצלחתי להבין הרבה, לדלות הרבה מתוכו.

המשפחה הייתה מאוד דתית. לסבי נפטרה אשתו הראשונה והוא נישא שנית. כך שלאבי היו אחים גם מאשתו הראשונה של סבי וגם מאשתו השנייה. לסבי קראו זאב וולף נתנזון, לאשתו בנרדה ברוריה נתנזון. גידלו בנים לתפארת, שאחד מהם, אגב, היה יוסף נתנזון, והוא הוזכר לא מזמן בעיתון "הארץ". הוזכרה למעשה הכתבה עליו ועל משפחת מלצר המפורסמת. **הוא היה הבעלים הראשון של בירקנאו (BIRKAENAU), שקראו לזה בפולנית בז'י'ינקה, דומני.** הוא היה גם דתי, גם חכם, וגם בעל מפעל עצום לכיסויים לגגות בהם כיסו את הגגות בפולין. בשנת 1916 או 1917 או מאוחר יותר הוא מכר חלק מזה למשפחת מלצר, ולמעשה רוב האדמה של אושוויץ הייתה שייכת להם. לצערנו, להתגאות בזה לא ניתן, לרכוש את זה אף אחד לא רוצה חזרה, פרט לאותה גברת שהופיעה בטלוויזיה לא מזמן, מלצר, שהיא כאילו התפארה שהיא בעלת הבית. היא, אגב, לא הזכירה את יוסף נתנזון שהיה שותף של סבה. אבל הוא למעשה אחד השותפים, זה אחד הבנים.

בן אחר, עד כמה שזכור לי, גר בקרקוב, בשם יעקב. גם איש דתי, גם סוחר. פחות אמיד. המשפחה הייתה פחות אמידה מצד אבא, אבל הרבה-הרבה יותר דתית, מאוד-מאוד דתית. למעשה גם חלק מאותה משפחה שנותרו בחיים, שאינם בארץ. יש לי בן דוד, אותו נכד של יוסף נתנזון מאושוויץ, שמו מילק או שמואל. גם לי, אגב, קראו מילק, בפולנייה. שמואל וקסלר. הוא עשיר עתיר נכסים, יהלומן גדול. אבל גם עתיר דת. הוא דתי בצורה פנאטית. אין לי שום קשר איתו, מכיוון שאני נחשב לגביו כגוי. הוא יראה אדם בלי כובע, בלי כיסוי ראש, פשוט לא יסתכל ולא ידבר איתו. הוא ביקר גם פעם בארץ, נדמה לי שראיתי אותו לפני שלושים או ארבעים שנה. אבל מאז אין שום קשר, שום מפגש נוסף.

לאבי הייתה גם אחות אחת שמאוד היה קשור אליה, חנה, חניה קראו לה בזמנו. היא, למעשה, היחידה שנשארה במזרח פולין, או באוקראינה, מה שהיום אוקראינה, בעיר בשם פודהייצה (PODHAJCE). זו עיר במחוז טרנופול (TRANOPOL) במזרח פולין, בין טרנופול ובין לבוב. היום זה אוקראינה, אז זה היה מזרח פולין. אבי היה מאוד קשור לאחות שלו. זו הייתה אחות, למעשה, מאשתו השנייה של סבי. אבי היה מאוד קשור. ככה שברווקותו הוא גר אצלה, עד כמה שידוע לי, הוא עבד שם. ורק בשנת 1927/8 כשהוא התחתן עם אמי, הוא למעשה עבר, אינני יודע אם זה בשידוך או מאהבה. פרטים כאלה לא הובאו לידיעתי. הוא למעשה עבר למערב פולין והתיישב בבילסקו. אבל אותה דודה חנה, שאזכיר אותה מאוחר יותר, כי בילינו גם חלק מתקופת המלחמה אצלה, היא נשארה שם.

לאותה דודה ולבעלה לייב לינינפלד היה בן אחד, בן יחיד, שהוא למעשה גם, למעשה המשפחה הזאת, גם דודתי וגם אבי נדבקו בחיידק הציוני. היא שלחה את בנה היחיד לארץ ישראל בשנת 1935, כשהיה בן שש-עשרה. קוראים לו, הוא חי בארץ, שלום לינינפלד, הוא מתקרב לגיל שמונים היום.

שלחו אותו ארצה על מנת ללמוד במקווה ישראל ועל מנת ללמוד להיות פשוט עובד אדמה וחקלאי. הוא סיים את "מקווה" ועסק בחקלאות ועסק בהדרכה. האמת שגם אני למדתי בבית-ספר חקלאי, ואני אספר על זה אחר-כך. אבל מה שנשאר לי, מספרים, מהחקלאות, שאני פשוט אוהב לאכול, כי בחקלאות עצמה אינני יודע לאהוב, לא עסקתי בה.

ש: אני רוצה להחזיר אותך לקהילה שלך. איך היו היחסים בין הציבור היהודי לציבור שאינו יהודי במקום?

ת: האמת היא שלאבי היו שני מפעלים, ועבדו בהם נוצרים. לא הרגשתי שום, לא אנטישמיות ושום יחס של זלזול או יחס של ניכור. אבל, ברחוב עצמו הרגישו את האנטישמיות.

זכור לי שבשנת 1938 פרצו מהומות, פרץ ממש פוגרום רציני נגד היהודים. זרקו אבנים, גם על ביתנו זרקו אבנים, שברו את השמשות. באופן פתאומי, ללא שום יד מכוונת אולי. הייתי אז ילד בן קרוב לשמונה. אני זוכר שאנחנו עזבנו את העיר וברחנו משם, כי הפוגרום הגיע ממש לידי דברים נוראיים. אינני יודע איך זה התחיל, לא הייתה שום סיבה לכך. שם התנכלו ליהודים, זרקו אבנים, פגעו ביהודים. אנחנו ברחנו תקופה מסוימת לקרקוב והתגוררנו אצל דודתי בקרקוב, שאמרתי קודם, אחות אמי היחידה שגרה בקרקוב, היינו אצלה שבוע – שבועיים, ואז חזרנו בחזרה לביילסקו-ביאלה.

האמת שקשרים רבים עם הפולנים לא היו לנו. סיפרתי שהייתה לנו משפחה מאוד עניפה בביילסקו-ביאלה, שרוב הילדים של סבי, שזה דוד משה ודוד גנק ובובקה ורלי ודוד אריך, אלה כולם גרו בביילסקו. היינו ממש נפגשים, המשפחה הייתה גם החברה. היו חברים, יצאו עם חברים, יצאו לבלות עם חברים, נשפים, בתי קולנוע, תיאטראות. אבל דומני שהיו בעיקר הקשרים בין יהודים ובעיקר הקשרים בתוך המשפחה.

המשפחה הייתה מאוד מלוכדת. המשפחה מצד אמי. עם משפחת אבי כמעט ולא נפגשנו. את סבא וסבתא שגרו באושווינצ'ים ראיתי אולי פעמיים – שלוש בסך הכל. את הדוד יוסף שסיפרתי עליו, בעל הנכסים הגדול באושוויץ, יוסף נתנזון, ראיתי אולי פעם או פעמיים גם. את דוד יעקב בקרקוב. ביקרתי פעם אחת בשנת 1938 כשברחנו לשם. את דודה חנה ראיתי רק בזמן המלחמה. ויש עוד דוד אחד, למעשה הדוד היחיד שהתפקר.

זו הייתה משפחה דתית מאוד, כפי שסיפרתי. הוא למעשה עזב את הבית בצעירותו, עבר לרומניה, וגר בבוקרשט. אותו פגשתי בארץ. כשהגענו ארצה פגשנו אותו בארץ. הוא היחיד שהתפקר, היחיד שלא היה דתי, היחיד שהלך, כמו שאומרים, ללא כובע על הראש. אם כי בפולין בזמנו כולם הלכו עם כובעים, לא ראית גבר ברחוב בלי מגבעת. כמו שהיום הולכים כולם גלויי ראש, אז הסמל של המעמד הייתה מגבעת על הראש. הדתיים הלכו עם כובעים אחרים, הסטודנטים עם קסקטים מיוחדים, הילדים עם ברטים, המבוגרים תמיד עם הקאפלוש על הראש.

ש: תפילות בשבת ובחגים. בית-כנסת היה?

ת: היה לנו בית-כנסת, כפי שאמרתי, בית-כנסת פרטי של סבא, שהיה מלא תמיד מתפללים. בימי חול התפללו מניין, כמובן וכו'. בשבתות היה מלא מפה לפה. אנחנו כילדים ביקרנו בפנים, אבל לרוב שיחקנו בחוץ, כמו שכל הילדים. שיחקנו בחוץ במשחקים שונים. גם התפללנו, ידעתי להתפלל, אבל לא כל-כך התפללתי. אבל לא הקפיד על כך. אבל אבא כל שבת וכל יום שישי הלך, גם אנחנו הלכנו לבית-כנסת. מה שזכור לי, כשחזרנו מבית-הכנסת, האבא חיבק את שני בניו התאומים, והלכנו בסלון הלך וחזר בשירה של "שלום עליכם" בעברית. זה היה ממש מרגש.

ש: אתה זוכר את המנגינה של "שלום עליכם" ששרתם?

ת: אני חושב כן. (שר את השיר). אני נזכר, אני מתרגש. קשה לי לזכור את זה. זה היה כשהיינו קטנים, החל מגיל חמש, שש, שבע, ולמעשה עד שפרצה המלחמה.

אמרתי שבחגים השמחים, בחנוכה, בפורים, כל המשפח ההייתה אצל סבא. היה לו שם סלון, חדר אוכל, כמו איזה אולם ענק. זו הייתה דירה ענקית של שישה – שבעה חדרים, שזה לא היה מקובל בפולין. הוא היה עשיר גדול, וגם נדבן גדול, כמו שאומרים. גם למשפחתו הוא תרם, נתן לכולם. בחגים הפרטיים יותר, בסוכות ובפסח בעיקר, חגגנו את זה ורק בביתנו. פסח זה היה דבר שלא אשכח אותו לעולם. אבי, כפי שסיפרתי, היה דתי יותר מאשר המשפחה מצד אמא. הוא בעצמו, עד כמה שידעתי, למד בישיבה, רכש גם השכלה כללית די רחבה. אומנם לא אוניברסיטאית, לא אקדמאית, אבל השכלה די רחבה רכש, גם במסחר, גם בהשכלה כללית, תלמיד חכם. הוא הקפיד על מסורת בצורה בלתי רגילה, שפשוט לא ניתן לשכוח את זה. פסח זה היה חג שפשוט לא ראיתי בשום מקום, בשום סרט שרואים סדרים, בשום משפחה. גם הייתי בצבא, בכל מיני אירועים. פסח כזה לא ראיתי.

ישבה המשפחה מסביב. קודם כל נחנו אחרי הצהריים, כדי שנהייה ערים. כי הסדר התחיל בשעה שש – שבע ונגמר בשתיים-עשרה – אחת בלילה. ואנחנו כילדים קטנים ישבנו והחזקנו את הסדר את כולו. אבא לבש מין קיטל כזה מיוחד, זה לא חליפה, זה מין מעיל כזה מיוחד, עם אבנט וחגורה מיוחדת, שאני זוכר שנסגרה בחרב כזו עם נדן. משהו מיוחד, משהו ספציפי, וניהל את זה לפי כל הכללים וכל הטקסים, לפי כל השירה. בשירה, כמובן, עם הברה אשכנזית, וכל המאכלים היו, הכל כמו שכתוב.

ש: לא היו בעיות של מאכלים כשרים בקהילה? מצות?

ת: לא, לא היו. אצלנו היה כשר בבית. מה שלא הזכרתי, לפני זה הטקס, הריטואל הזה שחזר כל שנה, חיפוש החמץ ומציאת החמץ, כל המשחק הזה עם הנרות וכו'. זה דבר שחילד קשה לשכוח אותו. כשסיפרתי את זה לילדיי ולנכדיי, הם פשוט לא מסוגלים להאמין שדבר כזה באמת קרה.

השוני הגדול בסדרים שהיו בפולין, קודם כל ניהלו שני סדרים. הרי בגלל זה שכביכול בעבר הרחוק לא הצליחו להעביר את התאריכים המדויקים, היה יום טוב שני של גלויות. לכן ערב פסח נמשך פעמיים. לנו הייתה שמחה פעמיים. גם האוכל הטוב, גם השירים הנפלאים, גם האבא שבכל הדרו, שניהל את זה לתפארת. אני חוזר על זה כמה פעמים, כי פשוט זה היה משהו בלתי רגיל.

בניגוד למה שקורה בארץ. בארץ בסדר, אני מנסה גם כן קצת להביא זכרונות מהבית. אומנם בלי כל הטקסים, בלי כל נטילת הידיים שהביאו לאבא וכו' וכו'. כאן הסדר נמשך למעשה, השירה וקריאת ההגדה, מחכים רק לעמוד שלושים ומשהו עד הארוחה. מתחילה הארוחה, נפסקת החגיגה, שרים מספר שירים, ובזה נגמר הסיפור. שעה – שעתיים ולטלוויזיה וכו'. לילדים אין סבלנות פה לסדרים. אבל שם הסדר נמשך ונמשך, כל דף, כל שיר, למרות שלא הבנתי את תוכנו, לא הבנתי את תוכן התפילה. ידעתי מספר מילים, הבנתי את ה"מה נשתנה" וכו'. אבל את התפילות לא הבנתי, אבל נהניתי לקרוא. לכל שיר ושיר הייתה מנגינה נפלאה. אני זוכר, "אדיר במלוכה" (שר את תחילת השיר).

השירים, התפילה לפני הארוחה. בתום הסדר הקפידו על קוצו של יוד. על כל מילה ועל כל תו ועל כל פסיק ועל כל שיר. עד שגמרו את ההגדה, וזה נמשך, כמו שאמרתי, עד שתיים-עשרה – אחת בלילה. זו חוויה.

ש: וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח.
ת: זה סוג אחד של חג. חג שני שחגגנו, שוב, רק במשפחתנו הצנועה, זה חג הסוכות. לנו בחצר, גם לנו הייתה חצר בבית. היינו שכנים למעשה לסבא. הייתה סוכה מעץ מיוחד, יקר בצורה בלתי רגילה, שכל השנה עמדה בפינה, ובסוכות הגויים הרכיבו אותה. וישבנו ואכלנו ושרנו.

שוב חוויה שקשה לשכוח אותה. אומנם, זה לא כמו פסח. אבל כל השירים, כל התפילות, כל הארוחות, כל הקישוטים שהיו בסוכה. את זה לא רואים בארץ. אולי במאה שערים, אם כי אני לא מאמין, כי אבי לא נמנה על הקבוצה האדוקה של מאה שערים. הוא היה מסורתי מאוד. הוא היה גם דתי, אולי במושגים של היום היה דתי, אבל לא פנאטי. אבל הוא הקפיד מאוד על החגים, הקפיד על שבתות. היו תקופות בחגים שאני זוכר שהלך לתפילה עם הקפוטס ואפילו עם שטריימל. זה לעיתים נדירות. אבל כך כנראה שהסבא ביקש, ולכן הוא הלך עם שטריימל. היה נראה לי מוזר קצת. אני הלכתי כמובן עם כובע קסקט. וככה בילינו את החגים. הייתה תקופה נפלאה. איש לא חלם על השואה, איש לא חלם על דברים רעים.

אבל, האבא היה גם ציוני, כמו שאמרתי קודם. האבא חשב לעלות ארצה, וגם דאג לממן את תקוותו. **אבא קנה בארץ עשרים דונם אדמה ברעננה.** חשב לבוא פעם להתיישב כאן. אומנם האדמה הזאת הייתה די מרוחקת. היום אולי זה מרכז רעננה. בזמנו זה היה קצה-קצה-קצה העיר. כשאמא עברה ארצה מכרנו את זה ובקושי קנתה בזה דירה. אבא קנה את האדמה. אבא גם שלח כסף. בן דודי, אותו שלום שסיפרתי עליו, הוא החזיק את הכסף באפוטרופוס בשם יהודי בשם אקר, שלצערי הרב קצת בגד בכספים. כי הסכום היה די גדול. זה מספר אלפי לירות בריטיות בזמנו, שלדעתי זה שווה ערך של מיליונים היום. אם הכסף היה נשאר ואם היינו מגיעים ואם לא הייתה פורצת מלחמה ואבא היה מגיע לפה – היה יכול להיות גם גביר בארץ, ויכול להיות שכל החיים שלי היו משתנים והכל היה אחרת מאשר היום.

ש: אני רוצה לכוון אותך לאפיק קצת שונה, אבל בכל זאת יש דמיון. אתה מדבר על הציונות, על אבא שהיה ציוני, משפחה ציונית. **אתה יכול לזכור איזה תנועות נוער שהיו אצלכם בעיירה?**

ת: ודאי. היו בעיירה מספר תנועות נוער. הייתה התנועה הגדולה ביותר, תנועת הנוער הציוני, שבראשה עמד בחור בשם שאול. אבל הוא בגד בערכיו. אני זוכר את זה, בשנת 1936 הוא נסע לארצות-הברית. אני זוכר את הכותרת, למרות שהייתי בן שש אז. היה עיתון מפורסם יהודי שיצא בקרקוב "נוביז'ניק", והייתה כותרת שראיתי: שאל נסע לאמריקה. וזו הייתה קצת בגידה, זו הייתה תנועה אחת.

תנועה אחרת הייתה "גורדוניה". אבל אני, כיוון שגדלתי בבית דתי מסורתי, הייתי בתנועת נוער, אבל תנועת נוער שנקראת "השומר הדתי". "השומר הדוסי" קראו לזה בזמנו. צנועה ציונית לכל דבר, עם ערכים ציוניים בלתי רגילים, עם חינוך, עם הצגות שערכנו בחגים. מה שזכור לי שבאותו קן שלנו, מסביב היה מקושט בציורים של חומר ומגדל, כי הייתה תקופת חומה ומגדל. ומה שזכור לי, דומני בשנת 1937 או 1938 הגיעה ארצה אישה צעירה שעלתה קודם כחלוצה והייתה קיבוצניקית בקיבוץ טירת צבי, הדתי, של תנועת "המזרחי". היא באה וסיפרה על הקיבוץ, והלהיבה אותנו, וכולו אמרנו שגם אנחנו נעלה וגם אנחנו נלך לטירת צבי וגם אנחנו נהייה חלוצים וכו'.

ש: טירת צבי זה גם ישוב חומה ומגדל.

ת: חומר ומגדל, ודאי. היא באה לבקר את הוריה לפני המלחמה, סיפרה את זה, וזה ריגש אותנו, הלהיב אותנו, וכולנו ציפינו לעסק הזה. החיים היו די מעניינים, די יפים. גם מבחינה כלכלית היה מצבנו מצוין. מבחינת חינוך קיבלנו חינוך טוב. מבחינת ציונות – הייתה שאיפה לציונות.

ש: כמה חניכים היו שם ב"שומר הדתי"?
ת: בקן הזה היו עשרים ילדים לפחות. ביקרנו שם די הרבה, לפחות פעם – פעמיים בשבוע. זה נתן לנו זיקה וקשר לארץ.

ש: עד עכשיו שמענו באמת תיאור מעניין על המשפחה, חיי המשפחה, חיי הקהילה. **אתם בספטמבר מגיעים לפשמישל בפולין.**

ת: האמת היא כזאת, רוחות המלחמה, סערת המלחמה, הדי המלחמה, כמו שאומרים, הגיעו לפולין הרבה-הרבה לפני שהיא פרצה. כיוון שגדלנו על תרבות גרמנית, והרדיו היה פתוח גם בשפה הגרמנית. שמענו, אני הבנתי פחות, ההורים הקשיבו, להיטלר ולכל הנואמים האיומים האלה, כל ההסתות הגזעניות נגד היהודים וכו'. וגם שהמלחמה עומדת ומתקרבת. אני זוכר שביולי 1939 נסענו, כמו כל שנה, לנופש, למקום נפלא, כל המשפחה התאספה שם. ושחרנו משם, **שבועיים – שלושה לפני פרוץ המלחמה, החליט אבי לברוח.** הוא אמר: פה תהיה מהלחמה, בואו נברח מכאן. לאן בורחים? בורחים מזרחה. אז הוא נסע לעיר בשם **פשמישל** (PRZEMYSL) יחד עם אח של אבי בשם משה ואשתו פריצי. נסענו כשבועיים לפני פרוץ המלחמה, באמצע אוגוסט. נסענו לפשמישל. אבי שם שכר דירה. איש לא חלם ואיש לא חשב ואיש לא פילל ואיש לא תאר לעצמו שהגרמנים, גם אם תפרוץ מלחמה, בכלל יגיעו לשם. זה מרחק של מאתיים קילומטר מהעיר שלנו. לא חשבו שבכלל יגיעו.

ש: בתאריך הזה בערך כבר התבשל ההסכם בין ריבנטרוב-מולוטוב.
ת: לא, לא, עדיין לא, זה יותר מאוחר, זה בספטמבר. אולי התחיל להתבשל. יכול להיות שהוא התחיל להתבשל ואז ברחנו לשם. חשבנו, אבא יסתדר שם, חשבנו שזו תחנה זמנית, עד יעבור זעם ועד שנחזור חזרה לעיר שלנו.

ולצערנו, בראשון בספטמבר 1939 באופן פתאומי פרצה המלחמה, כשהפציצו את רוב ערי פולין הגרמנים. פלשו, מבלי גם להכריז מלחמה, עד כמה שאני יודע, פלשו לתוך פולין. את ביילסקו, עד כמה שאני יודע, כבשו ביום השלישי של המלחמה. ואת פשמישל כבשו ב-14 בספטמבר. **האמת, כשראינו אותם, ראינו אותם אנשים תרבותיים, יפים, לבושים לתפארת. לעומת הצבא הפולני האומלל, שנלחם בסוסים, תותחים שנגררו על-ידי סוסים, וארטילריה על אופניים, וטנקים קטנטנים, כמו מכונית "דה שבו" נראתה, אצל הפולנים. באו הגרמנים בכל עוצמתם, בכל כוחם, בכל גדולתם הצבאית, עם טנקים גדולים ומכוניות עצומות ואופנועים עם הסירות המפורסמות. מה שהפולנים הצליחו לעשות זה לפוצץ את הגשר בסאן (SAN). סאן זה הנהר שחילק את העיר פשמישל לשניים.**

הם פלשו, וראינו אותם והסתובבנו ברחובות ואמרנו: נפלא, הכל טוב ויפה. אף אחד לא חשב שיעשו לנו משהו. **איש לא פילל, איש לא ציפה שיפגעו ביהודים.** גם דיברו יפה, אמרנו שלום, ענו שלום יפה, הכל היה טוב ויפה, זה היה בערך יומיים – שלושה.

ביום השלישי לפלישה, נדמה לי זה היה ב-17 בחודש, כנראה, נכנסו לביתנו גרמנים. אמא הייתה חולה, נבהלה, בכתה. **מה קורה? – צריכים את הגברים לעבודה.** יש עבודה, צריך לפנות כל מיני מקומות אחרי הקרבות. נחזיר אותם תוך שלושה – ארבעה ימים.

דודי הסתתר בבית שימוש, ואותו לא ראו ואותו לא תפסו. בילדים לא נגעו. וכל תחנוני אמי וכל בקשותיה שהיא חולה, שום דבר לא עזר. אנחנו לוקחים אותו לעבודה, הוא יחזור תוך יומיים – שלושה, ולקחו אותו. אמא בכתה, הרגישה, כנראה. אנחנו לא הבנו מה שקורה. היא הרגישה. חשבנו באמת לוקחים לעבודה אנשים ויחזירו אותם.

עבר יום, עברו יומיים ואבא לא חזר. ואז אחי התאום ואני, **בני תשע וחצי**, יצאנו לרחובות פשמישל ואמרנו: נחפש אותו. חיפשנו בכל העיר, ומה גילינו כבר אז, אז גילינו יהודים עומדים ליד בתים עם ידיים על הראש, פנים לקיר, עומדים שעות על גבי שעות, ומחכים למעשה לפינוי. כבר אז לקחו יהודים לפינוי לעבודה, וגם כנראה להוצאה להורג.

חיפשנו בכל העיר. מה שראינו בכל בתי הכנסת, והיו רבים כאלה בפשמישל, זו עיר רבת יהודים. היו שם, נדמה לי, שלושים – ארבעים אלף יהודים. **בתי הכנסת בערו כלפידים. יהודים עמדו בכל פינה עם ידיים מורמות וידיים על הצוואר, ממתינים לפינוי בצורה נוראה. אני זוכר שם אדם שהתחנן ואמר: הייתי קצין בצבא הגרמני שלכם במלחמת העולם הראשונה, שחררו אותי, מדוע אתם עוצרים אותי? לא עזר כלום. לקחו אותו וכו'.**

אחי ואני חיפשנו את אבא בכל מקום, בכל פינה, יום שלם וגם למחרת, ולא מצאנו. באנו הביתה. אמא דאגה. הייתה מיואשת, אבל היא האמינה בכל זאת, איזה שהוא זיק של תקווה, שאבא אמור אכן לחזור. אבל אבא לא חזר. כעבור יום – יומיים באה איכרה פולנייה וסיפרה בעיר, גם לנו, **שביעיר סמוך הוצאו להורג לפני כיום – יומיים, הוצאו להורג מאות יהודים, סתם. סיפרה שהפולנים ראו, הגרמנים הביאו אותם ליער, העמידו אותם בשורה, העמידו מולם מכונת ירייה וירו בהם והרגו אותם. סתם. בלי שום התראה, בלי שום תכנון מוקדם.** לא כמו אחרי ועידת ואנזה שקבעו את "הפיתרון הסופי" ואז הכינו מחנות ריכוז וכו' בשיטתיות. פה לקחו סתם יהודים, כאילו לעבודה, ולקחו אותם למעשה לרצוח אותם. ואנחנו לא הבנו. איש עוד לא ידע. עוד לא הייתה שואה, לא ידעו מה זה בכלל.

הודיעו לנו, ואז אמרו שאת המתים העבירו לבית הקברות היהודי בפשמישל. דובר אז על שש מאות יהודים שנרצחו. באחת החוברות שהשגתי דרך הספר שכתבו על פשמישל, מסתבר שמתוך השש מאות היו שלוש מאות יהודים שהגיעו ממערב פולין, פליטים ממערב פולין, כמונו, שברחו מאימת הנאצים משם. ושלוש מאות היו ראשוני יהודי פשמישל שהוצאו להורג. כי רובם הוצאו להורג מאוחר יותר, בשנת 1942/3.

זכור לי שהגענו לבית הקברות וראיתי את המתים, ילד בן תשע וחצי. זה מחזה מזעזע. ראיתי את אבא שוכב. יד אחת למעלה, כדור בעין, כדור בלב וכדור מצד שני של הלב. אני רואה את התמונה עד היום. המזל הוא שעוד אותם הביאו לקבר ישראל. אומנם לא בקבר בודד, קברו אותם חמישה – חמישה בקבר אחים. אני זוכר שאבא נקבר, האדמה כוסתה, מצבה לא הוקמה, ועזבנו את בית הקברות. הוא קבור בפשמישל. זה למעשה היום באוקראינה, כי הוא קבור בחלק המזרחי. פשמישל, אגב, ואני אספר מייד, חולקה בסופו של דבר, והיא משמשת היום כעיר גבול בין פולין לבין אוקראינה, כשהחלק המזרחי היא אוקראינה, החלק המערבי שייך לפולין ונהר הסאן משמש גבול בין שתי הארצות.

חזרנו הביתה, אני זוכר, חזרנו בכרכרה מבית הקברות. **אמא לא ידעה מה לעשות, נשארה בודדה עם שני ילדים בני תשע וחצי, עם ילדה בת שנתיים וחצי, אחותי. לא**

ידעה מה לעשות, לא ידעה ממה להתפרנס. אבא השאיר אומנם קצת כסף, אבל כל הרכוש נשאר בביילסקו, מפני שחשבנו שנחזור לשם. היו לה קצת יהלומים, קצת טבעות וקצת זהב. מה שהיהודים לקחו, חשבה שהיא תתפרנס מזה. אבל היא לא מצאה את מקומה שם. ואז החלטנו לנסוע לאותה דודה שסיפרתי, **בפודהייצה (PODHAJCE)**, שזה היה במזרח, מזרחית לפשמישל. אמא כתבה לה, אז טלפונים, כמובן, לא היו. **היא כתבה לה והגענו לשם.**

אותה דודה, שהייתה די עשירה, עם בניין גדול, עם רכוש גדול, דאגה באמת לכל המשפחה. נתנה לנו דירה, נתנה לדודי שהיה איתנו, דוד משה ופריצי שסיפרתי. אותו דוד שהצליח להתחמק והסתתר בבית-השימוש כשהוציאו את אבי לעבודה, ולהורג אחר-כך. גם הם קיבלו שם דירה. ועוד איזה קרובי משפחה. היינו בפודהייצה תקופה של מספר חודשים.

זו עיירה קטנה במזרח אירופה, יהודית טיפוסית, שונה לגמרי ממה שהיה בביילסקו-ביאלה. אורח חיים לגמרי שונה, אבל טוב, הדודה והדוד ומשפחתם היו קשורים אחד לשני. שם היו אנשים יותר דתיים, הרבה יותר דתיים מאשר במערב פולין.

ש: אתה בעצם נחשבת כפליט תחת השלטון הרוסי.
ת: לא, אני מוכרח לחזור, דילגתי על שלב מסוים. הגרמנים הרגו את אבא. הגרמנים שלטו והגיעו עד כמעט לבוב. אבל, אז נחתם הסכם ריבנטרוב-מולוטוב המפורסם, שבו למעשה קבעו על חלוקת פולין. קבעו את הסאן כגבול, אותו סאן, כלומר, סטאלין רצה למעשה את אוקראינה לעצמו. הוא בסופו של דבר קיבל אותה. קבעו את הנהר סאן כגבול בין שתי הארצות. הגרמנים פינו את מזרח פשמישל, עברו למערב. אני זוכר שראינו אותם צועדים. למרות שהיו מבואסים, כביכול, על הנסיגה, אבל צעדו בגאווה שהם הכובשים בכל זאת, **ואז באו הרוסים.**

אז באו הרוסים, **ואז הרגשנו את החופש.** את הישועה. נשארנו עדיין תקופה מסוימת שם, לפני שהגענו לפודהייצה, כמו שסיפרתי קודם. זכור לי שדאגו לנו לאוכל, ללחם בעיקר. ואנחנו, כמובן, התפללנו, כיוון שהיינו יהודים, בכל זאת מרקע דתי.

אני זוכר שאחי ואני **הלכנו שלוש פעמים ביום לבית-כנסת להגיד "קדיש" אחרי אבא.** הייתה תקופה קשה, אבל לא ארוכה בפשמישל. אז, למעשה, כפי שסיפרתי קודם, היינו תחת שלטון הרוסים, וגם פודהייצה הייתה תחת שלטונם, הגענו לפודהייצה לדודה, ושם היינו תקופה מסוימת, וקיוונו שנעבור שם את המלחמה. אף אחד לא חלם שתפרוץ מלחמה בין רוסיה לגרמניה.

ש: הרצח של אותם שש מאות יהודים, שביניהם היה אביך, היה בין התקופה שהגרמנים כבשו את פשמישל ב-14 בספטמבר לבין 28 בספטמבר שהם נסוגו משם, ולפני שנסוגו הם הרגו.

ת: שלושה – ארבעה ימים אחרי שנכנסו רצחו את היהודים. הם עשו את זה תוך יומיים – שלושה. אספו שש מאות יהודים, אקראי לגמרי. כי היו הרבה מאוד יהודים בפשמישל. רצחו אותם והפסיקו וחדלו. אינני יודע מדוע עשו את זה. לא הייתה להם תוכנית להשמיד או להכניס אותם לגטאות או להפריד בין היהודים. פשוט יצר הרצח, יצר הטבח, אינני יודע איך לקרוא לזה, ההשמדה. אין לי שום מושג, כי הם עשו ורושם נפלא כשהם נכנסו, ופתאום עשו את מה שעשו. אבא נרצח ב-18 בספטמבר. התאריך העברי זה ה' בתשרי. אני פשוט זוכר עד היום, אני אומנם לא דתי ולא מתפלל, אבל פעם בשנה אני הולך לבית-כנסת להגיד "קדיש" אחרי אבא. זה אמא ביקשה.

ש: **זה בדיוק בתקופה של עשרת ימי תשובה.**

ת: נכון, בתקופה של עשרת ימי תשובה, ב-ה' בתשרי, זה עוד מעט שישים שנה שהוא נרצח.
בפודהייצה שוב חיינו, למדתי באיזה שהוא בית-ספר אוקראיני, לימוד של חודש – חודשיים, בסך הכל החיים הלכו כסדרם.

ש: אתם את פשמישל עזבתם מרצון?
ת: ודאי, **את פשמישל עזבנו מרצון**. שם לא היה לנו בשביל מה להישאר. הרוסים נכנסו, מצד אחד. אמא בלי אבא לא ידעה מה לעשות שם, לא מצאה את מקומה שם. תעסוקה לא הייתה לה, פרנסה לא הייתה לה. אז היא החליטה, או שהדודה אולי ביקשה. זאת הייתה אחות שהייתה מאוד קרובה לאבא. סיפרתי בהתחלה שאבא ברווקותו גר אצלה. יכול להיות שהיא ביקשה, יכול להיות שאמא ביקשה. בכל אופן הגענו לשם וקיבלו אותנו בסבר פני יפות, דאגו לנו, גם דיור קיבלנו, עזרו לנו בכל, גם בכסף אולי, אינני יודע. מצבנו היה בסך הכל לא רע. התקווה הייתה שכל זה ייגמר ונחזור בחזרה למקומנו.

ש: כי השאלה באה בעקבות זה שאני יודע שאולי בשלב קצת יותר מאוחר היו כשבעת אלפים יהודים שגורשו.
ת: היו יותר, למעשה, הרוסים הם ניסו לגייר את היהודים, להפוך אותם לרוסים. הם ניסו להפוך את היהודים המערביים יותר לאזרחים נאמנים של ברית המועצות. בפודהייצה שם הייתה תנועה קומוניסטית יהודית מאוד רצינית. היהודים עצמם הם עשו נזק ועוול נוראי לפליטים היהודים, היהודים עצמם עשו את הנזק לנו.

ש: במה זה התבטא?
ת: **התבטא שהלשינו**. אנשים שלא היו נאמנים למשטר הרוסי הלשינו עליהם. אנשים נעצרו, נאסרו, אני לא יודע אם עינו אותם. בכל זאת ההרגשה לא הייתה טובה. המצב היה כזה, שאותם יהודים, אגב, דודי שהיה בעל בית עשיר, כמו שאומרים, ובעל טירה כזאת, גורש מביתו ופונה לאיזה בית קטן בקצה העיר. אותנו השאירו באותו בית, את הפליטים אותנו השאירו. אבל את בעל הבית, את דודי ואת אשתו חנה, דודתי, גרשו משם, כיוון שנחשבו ליהודים עשירים, וכאילו בורגנים ומתנגדי הקומוניזם ומתנגדי המשטר הסוציאליסטי. ומי עשה את כל זה? מי פינה אותם? לא הרוסים. **יהודים קומוניסטים עשו את העבודה. כלומר, בכל מקום, גם לנאצים היו אותם שוטרים שעשו את העבודה השחורה. ולרוסים היו הקומוניסטים היהודים שעשו את העבודה המלוכלכת, והיו למעשה מבצעי תוכניותיהם לרעה.**

ניסו לאזרח אותנו, ניסו למשוך אותנו. ואמא לא רצתה. אמא, כמובן, הייתה בקשר גם עם אמה, עם סבתי. המשפחה עזבה את פולין. דודה אחת שנישאה סמוך לפרוץ המלחמה, נישאה ליהודי בשם אוז'ף (בעברית אגוז) ועברה לוורשה (WARSAW). ואז המשפחה שנותרה עדיין בפולין, הסבתא ועוד מישהו, ועוד בודדים, עברו לוורשה. וסבתא כתבה שהמצב טוב שם, תבואו וכו'. אבל אמא פחדה ולא ידעה מה לעשות. מצד אחד הרוסים לחצו, מצד שני שם כתבו שנעזבו. אמא פחדה לעזוב אחרי מה שעבר עליה.

בקיצורו של דבר, ללא שום התראה מוקדמת, יום אחד, אני זוכר. אני חוזר, כל יום הלכנו אחי ואני להתפלל להגיד "קדיש" אחרי אבא. באחד מימי שישי, אני זוכר, היינו בבית-הכנסת, ואז סיפרו לנו יהודים: **שמענו שיש בתחנת הרכבת תשעה קרונות שעומדים לגרש את היהודים, בעיקר את הפליטים שהגיעו, ולא קיבלו למעשה את המרות הרוסית**. אותם יהודים שנחשבו כביכול מן העשירים וכו', אותם רצו כאילו לפנות. לאן – לא ידעו. מצד אחד חשבו שרוצים להחזיר אותם בחזרה לגרמניה. מצד

שני חשבו שרוצים לפנות אותם למקום אחר, ולא ידעו לאן. בתוך פולין למקום אחר. סיפרו שעומדים תשעה קרונות, קרונות משא, קרונות של בהמות, שעומדים לפנות בהם אנשים.

ואכן, באותו לילה, בלי שום התראה, שוב עברו, אני חושב שגם יהודים בתוכם, עברו בין הדירות. אמרו: תארזו כמה דברים. לא לקחת את כל הרכוש. לקחת מספר דברים, בחטף, כמו שאומרים, כמו ביציאת מצרים, לצאת מייד ולצאת לתחנת הרכבת. אתם יוצאים מכאן. לאן אנחנו נוסעים? אתם מוחזרים חזרה לגרמניה, אתם מוחזרים חזרה לעיר מוצאכם.

הגענו, הכניסו אותנו כמו בהמות לתוך הרכבות, עמוסים, צפופים בצורה נוראה. כמו הגרמנים עשו את זה הרוסים, בהבדל אחד, שלא הרגו בנו. עינו אותנו בצורה נוראית. הכניסו אותנו לקרונות של בהמות. לא זוכר כמה, אבל היה עמוס, לנשום קשה היה. סגרו את הדלתות על מנעול בריח, כאילו שאנחנו עומדים לברוח. החלונות היו מסורגים. מי שחלם אפילו לברוח, לא יכול היה, הכל היה מסורג. ממש כמו למאסר, כביכול. יצאנו לדרך. קיבלנו שם איזה שהוא אוכל, מים. הקיפאיטוך הרוסי המפורסם, זה המים הרתוחים, עם קצת תה, לחם וכו', ונסענו.

ואז אמרו אנשים בקרון: אנחנו נגיע עכשיו לטרנופול (TERNOPOL). טרנופול זו עיר מחוז שפודהייצה הייתה שייכת לה. אני זוכר שאנשים שהכירו את המקום אמרו ככה: אם נגיע לטרנופול ובתחנת הרכבת אם הרכבת תפנה ימינה – אנחנו נוסעים לרוסיה כנראה. אם היא תפנה שמאלה – אנחנו נפנה לגרמניה. והיא פנתה ימינה. היא פנתה ימינה, וזה מסע תלאות נוראי של חודש ימים. חודש ימים סגורים בתוך קרונות, בלי אוכל, מים, לחץ ולחם עוני. לצרכים, אנשים עשו שם כיסויים כאלה, מין פרגודים קטנים, ושם עשו את הצרכים בתוך דליים. דומני שרק פעם אחת פתחו לנו את הדלת. נסענו חודש, פעם אחת במשך חודש פתחו את הדלתות. כל הימים נסענו כמו בהמות, בין שלושה שבועות עד חודש נסענו ונסענו.

ש: כמה אנשים דחסו בתוך קרון כזה?
ת: אני לא זוכר כמה, אבל לזוז היה אי אפשר. הקרון לא היה כל-כך גדול, עשרות אנשים. ממש בקושי כל אחד מצא את מקומו, בקושי לשכב אפשר היה. ממש נורא. מה שזכור לי כילד, אז הסתכלתי, רציתי לצאת ואי אפשר היה, כמובן. דרך הסורגים הסתכלנו וראינו את תחנות הרכבת של קייב (KIEV) וחרקוב (KHRKOV) ואז הבנו שאנחנו נוסעים מזרחה מזרחה.

עד שלאחר מסע התלאות הזה הגענו פתאום לתחנת רכבת בגבול סיביר-אורל, אבל זה כבר סיביר היה. מקום שומם, בלב יער, יער ענק. סיפרתי לנכדים שלי על היערות ברוסיה, אז הם אמרו: כן, זה בטח כמו יער בן-שמן. אמרתי: זה לא כמו יער בן-שמן, שמה גודל היער היה כמעט כמו גודל המדינה שלנו כולה. יערות עצומים. הורידו אותנו מהרכבות.

ש: היו כאלה שלא שרדו במסע הנוראי הזה?
ת: אני חושב שלא. לא נפטרו, אבל הגיעו חלשים ושבורים, נורא. זה היה מסע תלאות. לא זכור לי שמישהו נפטר, בכל אופן בקרוב שלנו, יכול להיות באחרים כן. אבל זה היה מסע תלאות שקשה לתאר אותו. קשה לתאר אותו. ואני לא יודע מדוע עשו את זה בצורה כזאת. הרי מי מסוגל לברוח? היו שם אנשים וילדים ונשים, הם מסוגלים לברוח? אמא תעזוב את ילדיה ותברח? ביחד עם הילדים? בקייב ובקרקוב, לאן היא תברח? לאן היא תגיע?

הגענו לסיביר. אני חושב ששם כבר היה חורף. היה שלג, הכל היה לבן, הכל היה מושלג. היה קר, קור אימים היה בסיביר. **פיזרו אותנו ביישובים קטנטנים כאלה.** בהתחלה אותנו את משפחתנו, אני זוכר שהיינו באיזה ישוב קטנטן של ארבעה - חמישה בתים בסך הכל. ולא ידענו מה שיש שם. החזיקו אותנו שם מספר ימים, עד שכעבור מספר ימים הועברנו למחנה הראשי, לישוב הראשי שקראו לו המחלקה המאיתיים ארבעים. זה היה מחנה הקבע שבו שהינו כמעט שנה. זה פרשת סיביר, שכילד בסך הכל לא סבלתי.

ש: אתם בינתיים נמצאים ארבעתכם?

ת: אנחנו כל הזמן יחד, אמא, אחי ואני, ואחותי. אגב, דודי, אותו דוד משה שסיפרתי עליו קודם, הוא הצליח גם להתחמק מהגירוש לסיביר. נודע לו כנראה על אותם קרונות מפורסמים שממתינים לנו. הוא הסתתר גם אז. אבל הוא נספה בשואה. הוא הסתתר מזה. אם היה מגיע לרוסיה אני בטוח שהיה ניצל. כיון שלא הגיע לרוסיה, הוא נספה בשואה. כמו שלמעשה רוב המשפחה מצד אמי וכל המשפחה מצד אבי שהושמדה בשואה.

ש: אתה יודע איפה הוא נספה?

ת: אני חושב שבפודהייצה, הוא היה בפודהייצה ונספה שם כנראה. בשואה נותרו, ממשפחת אבי רק האח הזה שאמרתי שהתפקר, היה ברומניה, והוא הצליח להגיע ארצה לפני פרוץ המלחמה. ונותר אותו בן דוד שהיה בארץ, שלום, שלמד בבית-ספר חקלאי. נודע לי שיש לי עוד בן דוד בשמי, שמואל נתנזון, גם קוראים לו, שהוא מהנדס בכיר בארצות הברית. לא הכרתי אותו, אינני מכיר אותו. הוא נכדו של יוסף נתנזון. אבל לסיביר הגיעה איתנו עוד בת דודה, לנה, שבנה סיפרתי עליו קודם, נמצא בבליה. אותו עשיר דתי שנמצא בבליה. ועוד אח אחד של אבא גם הגיע לסיביר, יצחק. הוא גם מפודהייצה. למעשה גם לנה וגם יצחק עם בנו שמעון ואשתו, שאת שמה אינני זוכר, הגענו כולנו לסיביר. כולנו גורשנו וכולנו הגענו לסיביר, וכולנו היינו באותה מחלקה מאיתיים ארבעים. וכולנו גרנו בחדר שגודלו אולי פי אחד וחצי מהחדר הזה. גרנו עשרה אנשים בחדר.

אלה שנותרו בחיים מהמשפחה מצד אבא. מצד אמא, הרבה מהם ברחו באמת לכיוון מזרח. אז מהאחיות נותרו ארבע אחיות ואח בחיים. הם בילו כולם ברוסיה, כולם בסיביר, כולם ניצלו, כולם הגיעו ארצה, וכולם כמובן נפטרו בשיבה טובה כבר בארץ. מה שנותר, למעשה, מצד משפחת אמי, נותרו שנים-עשר נכדים של אותו סבא, שהיו לו שנים-עשר ילדים, ונותרו שנים-עשר נכדים. אבל לצערנו, שלושה גרים באנגליה, שנים בארצות-הברית, אחד באוסטרליה, והיתר נמצאים פה.

אגב, כשמדברים על גרים בחו"ל, זה לא קשור לעניין כרגע. המוטו שלי, אני תמיד אומר: איך יהודי מסוגל לחיות בפולין, בגרמניה, אפילו בארצות-הברית. **מי שעבר את השואה מקומו רק בארץ. אני לא יודע אם שואה תבוא, תבוא שואה אחרת. לדעתי, גם בארצות-הברית, היהדות בסופו של דבר תיעלם, היא תתבולל. יש נישואי תערובת, היא תתבולל בסופו של דבר. יישארו אותם יהודים דתיים שאו שיגיעו ארצה או ששוב יבדלו, אבל היהדות ברובה תיעלם. לא בשואה אלא בשואה אחרת.**

ש: אני רוצה להחזיר אותך לסיביר ולשאול בעצם על חיי היום יום שם במקום.

ת: אני שוב אומר, כילד לא סבלתי בסך הכל.

ש: התנאים הפיזיים.

ת: התנאים קשים, האוכל בצמצום. קיבלנו הקצבה לאוכל. זה למעשה מחנה הסגר. לא נגיד מחנה ריכוז, מחנה עבודה, מחנה הסגר, בתנאים נוראיים, כמו מחנה ריכוז נאצי אולי, פרט לדבר אחד, ששם לא הרגו אנשים. **עינו אותם, העבירו אותם בפרך**, בעבודת פרך. לא בעיניים, לא במכות, לא בפגיעות גופניות אולי, אבל בעבודת פרך. הגברים כולם עבדו ביערות, חטבו עצים, עבדו במנסרות. עבודה מהבוקר עד מאוחר בלילה. רובם עבדו עבודת פרך. אמי גם עבדה במשהו, אינני זוכר במה. קיבלו גם הקצבת מזון, לא גדולה. עבדו קשה, אבל התמורה הייתה דלה. אולי קיבלו פרוטות, אבל לנו כילדים היה טוב.

ש: ואת העברת שם איזה מחזור שנתי של קיץ חורף?
ת: היינו שם קרוב לשנה בסיביר. גם קיץ, קיץ וחורף זה תמיד חורף, כי השלג היה תמיד בגובה של חצי מטר. אבל אני שוב אומר, אני כילד נהנית. קודם כל למדתי בבית-ספר. למדתי רוסית. אם כי היום אני כבר לא זוכר שום דבר מזה. למדתי רוסית, לימוד די מסודר, תקופה של כחצי שנה, עם רוסים, ועם רוסים גויים. זה בית-ספר משותף. היו שם גם גויים בתוך המחנה הזה. למדנו רוסית ושיחקנו, שיחקנו בשלג, נסענו על סקי. לנו כילדים בסך הכל זו הייתה חוויה. אבל חוויה שתמיד חשבתי מה הלאה? לאן נגיע? מה הסוף? מה העתיד? האם לעולם נחיה פה? כי הרוסים גרו שם, אנשים שהוגלו לסיביר גרו שם. אני זוכר את המורה, מורה צעירה בשם מריה איבנובנה, אני זוכר אותה עד היום כאישה יפיפיה. לימדה אותנו נהיגו מהלימודים. אנחנו כילדים נהיגו.

ש: בזמן הזה, אתה ואחייך, ממשיכם לומר "קדיש" על אבא?
ת: לא, לא אמרנו "קדיש" כבר. אבא נרצח ב-1939 ואנחנו לסיביר הגענו במחצית 1940. נדמה לי שעברה כבר שנה, עברה תקופת ה"קדיש".

ש: שמואל, אתה סיפרת לנו על סיביר, על אורח החיים שם. אם יש לך מה להוסיף על סיביר, אז תוסיף, כי אחר-כך נעבור הלאה.
ת: אם כן, בסיביר, סיפרתי, כילד בסך הכל לא היה לי רע. למדנו, שיחקנו, ובחופשות אפילו עבדנו. וזו הייתה עבודה בהתנדבות, ותמורת תשלום. דל אומנם, אבל קיבלנו תשלום מסוים. עבדנו ביערות גם בכריתת עצים, עזרנו לכרות עצים, כי זו עבודה קשה יותר. עיקר העבודה הייתה במנסרות. במנסרה, למעשה, הקרש החיצוני שעליו ישנה הקליפה, משום מה, לשם שמירתו היו צריכים למעשה לקצץ את החלק הקשה הזה, עם מכשירים מיוחדים. את זה עשו ילדים. זו לא הייתה עבודה קשה, ואת זה עשו ילדים. לקחו אותנו לשם, וזה עשינו אחי ואני ועוד ילדים, ונהיגו. עבדנו, נהיגו וגם קיבלנו כסף. בכסף הרבה לא היה מה לעשות. אם כי באותו מקום שהיינו שם, באותו כפר הייתה מן חנות כזאת שאנשים קיבלו מזון, אז יכלו לשפר את מזונם, אם היו להם אמצעים, ואנחנו יכולנו לקנות.

דבר נוסף שרציתי להוסיף לגבי סיביר. לנו היה מזל גדול. דודתי, שהייתה במקום אחר בסיביר היא ברחה מביילסקו, מאותה עיר שלנו, לקאלוש. שם היא התיידדה עם משפח היהודית בשם שקלרסקי. למעשה קראו להם בהתחלה שפיגל, הבן שינה את שמו לשקלרסקי. משפחה עשירה מאוד. אותה משפחה שמרה על קשר עם כל האחיות של אותה דודה, אתה, ועם אמי, ועם עוד שתי אחיות שהיו בסיביר, אחת רלי ואחת תאה. הם דאגו לנו לדבר חשוב אחד. הם שלחו לנו מדי שבוע – שבועיים או חודש, לא זוכר, חבילות מזון ובגדים. כי מזון בסיביר לא היה מספיק. מה שהחזיק אותנו זה ממש התרומה של אותה משפחה, צדיקים מ"ל צדיקים, שדאגו לכולנו, מבלי שאיש ביקש זאת. הם דאגו, שלחו, וכל הזמן, עד שפרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה, שהם בעצמם נכלאו, כי הגרמנים כבשו אותם, ואז כמובן זה נפסק. הם בטח ניספו בשואה.

פרט לאותו בן, סנשו הבן שלהם, הוא הגיע לדרום אמריקה, התחתן עם גויה דווקא ונישאר שם, אבל הצדיקים היו הוריו.

זה מה שאני יכול לספר על סיביר, **שעבדו קשה מאוד וחלמו על הגאולה**, ולא ידעו איך זה יגמר. איך זה נגמר בסופו של דבר – זה נגמר כמו שזה התחיל, למעשה, בפתאומיות. זכור לי שביוני שנת 1941 פרצה מלחמה בין גרמניה לבין רוסיה. מבצע ברברוסה ב-22 ביוני 1941. זו הייתה גם הפתעה לרוסים, כי הרוסים לא האמינו. אותו הסכם ריבנטרוב-מולוטוב שחילק את פולין לשניים, חשבו שהגיעו לימי המשיח, שיהיו שתי מעצמות גדולות בעולם, גרמניה מצד אחד ורוסיה מצד שני. למרות שרוסיה הייתה אויבת הגרמנים מקדמת דנן.

כשפרצה המלחמה, הרוסים הבינו שאין להם מה להחזיק את היהודים, וגם חלק מהפולנים שהם החזיקו בסיביר כאסירים. בשביל מה להם אותם? בשביל מה לפרנס אותם? בשביל מה להעביד אותם? כבר לא צריכים אותם למעשה. מצד שני, הם רצו, למעשה, לגייס את הגברים בעיקר, בעיקר את הפולנים, לצבא, שיילחמו לצד הרוסים נגד הגרמנים. ואז למעשה ברוסיה קמו שתי קבוצות של פולנים ויהודים פולנים שהתגייסו לצבא. אחת הייתה של ונדה ושילבסקה. זו הייתה אישה מפורסמת מאוד, שהיא למעשה גייסה את אותם אנשים שנלחמו לצד הרוסים ברוסיה עצמה. ומצד שני הייתה קבוצה אחרת, שכתוצאה בין הממשלה הרוסית, בין סטאלין לבין **גנרל שיקורסקי**, זה גנרל פולני, שהוא למעשה היה בסופו של דבר ממלא מקום ראש הממשלה הפולני בגולה, כביכול. את ההסכם עשו ברוסיה. **שיקורסקי קיבל על עצמו לגייס אנשים לצבא פולני שבראשו עמד גנרל אנדרס הפולני.** ואותם גדודי צבא או חטיבות צבא של גנרל אנדרס, הם למעשה הגיעו בסופו של דבר ארצה ונלחמו גם, חלק גדול מהם נלחם באיטליה, וספגו מכה רצינית מאוד באחד המקומות באיטליה, הייתה מפלה נוראה לאותו צבא.

בסופו של דבר היה הסכם בין שיקורסקי לבין הממשל הרוסי, שקבע שני דברים:

א. ישוחררו העצירים
ב. יגויסו הגברים לצבא שהוא הקים.
לנו כבר לא נותר מה לעשות בסיביר. ברוך השם באה הישועה. את שיקורסקי ואנשיו, את הפולנים, הוא קידם למעשה, **הוא רצה להוציא אותם למזרח התיכון** על מנת שיתחברו לאנגלים, לצבא הבריטי, וילחמו באגף השני, לא בצד הרוסי אלא באיטליה ובצפון אפריקה וכו'.

למעשה כולם זרמו דרומה. גם אנחנו זרמנו דרומה. מה זה דרומה – **זה לאוזבקיסטן, לסמרקנד (SAMARKAND).** אני זוכר שאמא קבעה במכתבים עם דודה תאה, שהייתה גם כן במקום בסיביר, נפגשנו בסבידובסק, ומשם המשכנו ברכבת. גם זה היה מסע תלאות. אומנם זה לא היה מסע ברכבת של בהמות. זה כבר היה מסע ברכבת הטרנס-סיבירית שהייתה. נסענו כבני אדם, **אבל נסענו למעלה מחודש.** למה למעלה מחודש – המרחק הוא לא כל-כך גדול, אבל כיוון שאז כבר פרצה המלחמה בין גרמניה לרוסיה, הקווים היו תפוסים, הרכבות תפוסות. כל הזמן היינו חייבים לעצור ולפנות את פסי הרכבת, את הקווים, לצבא שזרם מערבה. אבל אחרי חודש או פחות מזה הגענו לסמרקנד.

ש: הזכרת פה את שיקורסקי. הוא נספה בתאונת מטוס באזור גיברלטר ב-4 ביולי 1943.
ת: נכון. הסיפור אומר שחשבו שצ'רצ'יל עומד לטוס במטוס הזה. במטוס הזה טס אותו שחקן, אני לא זוכר את שמו, ששיחק ב"חלף עם הרוח". שחקן מפורסם מאוד. הוא נספה במטוס הזה. ידעו שעומדים להתקיף את המטוס, ולא רצו לגלות. הוא נספה וגם שיקורסקי נספה אותו מטוס.

הגענו לסמרקנד. הזכרתי לפני רגע שאני זוכר שבילדותי קראתי ספר. היה ספר בפולנית בשם: טשקנט עיר הלחם. היום אני בקושי מדבר פולנית, אבל אז שלטתי בשפה וקראתי הרבה. כמובן, בתור ילד, בפודהייצה. הרבה לא היה מה לעשות אז קראנו הרבה. טשקנט נחשבה כעיר הלחם, השפע, העושר, החקלאות העשירה וכו'. אבל כשהגענו לשם, הטוב היה שנפרדנו, התפטרנו מהקור, מהכפור של סיביר, מהשלג, ארבעים מעלות מתחת לאפס. הגענו למקום חם, אקלים פחות או יותר דומה לשלנו. אבל היה רעב נוראי. שרר שם רעב לא יתואר בסמרקנד, גם בטשקנט. אני את טשקנט עברתי ברכבת אומנם. חיינו בסמרקנד, היה שם משהו נוראי. אנשים סבלו, אנשים מתו כמו זבובים ברחובות מרעב, משהו נוראי.

דבר נוסף שקרה בסמרקנד. פרצה **אפידמיה של מחלת טיפוס הבהרות.** טיפוס הבהרות נוצר מכינים. סיפרתי פעם לנכדים, אמרתי שבארץ כינים זה קישוט, זה סיפור, בבית-ספר כותבים: מחר עושים שטיפה, שמפו מיוחד נגד כינים. שם כינים היו למעשה הרוצח של האוכלוסייה. רוב האוכלוסייה חלתה במחלת הטיפוס, וביניהם גם אני.

אני אולי אקדים. לפני המחלה, מה עשינו שם. אנחנו הגענו לסמרקנד. סמרקנד זו עיר שמחולקת לשלושה חלקים. העיר שנקראת עיר תחנת הרכבת שהיא מרכז רכבות רציני בדרום רוסיה ומזרחה. העיר החדשה, שהיא עיר אירופאית, יפיפיה לכל דבר, ממש עיר יפה. והעיר הישנה שדומה לעיר ערבית רגילה. הם אוזבקים, אוזבקים הם מוסלמים. ייאמר שיש שם מסגד יפהפה. אני זוכר את המסגד. אגב, אחד השרים תיאר אותו כשביקר שם, המסגד הכי יפה בעולם, ענק, יפהפה. והעיר העתיקה שגרו שם האוזבקים, העמך, המוסלמים וכו'.

אנחנו, כמובן, כיוון שאמצעים לא היו לנו, אז בעיר החדשה לא גרנו. אמא שכרה איזה חור, איזה שהוא חדר קטנצ'יק אצל אוזבקים. אני זוכר את זה, זה היה לא רחוק מקבר טמרלנד. טמרלנד זה אחד הלוחמים הגדולים מהמאה הארבע - עשרה, שנלחמו בסמרקנד. גרנו ברחוב איצ'יפאק 44, אני זוכר את זה גם כן. גרנו במשפחה אוזבקית, בחדר קטנטן, ולמעשה לא היה ממה לחיות. לאמא עוד נותרו אולי כמה טבעות זהב. היא מכרה כל מה שאפשר למכור על מנת לקיים את הילדים. בסופו של דבר אמא לא היה לה ממה. קיבלנו שם אישורים לקנות קצת קמח. אמא, מאותו קמח שקיבלה, מאותו קצת סוכר שקיבלנו, אני זוכר, עשתה כדורי שוקולד כאלה, כדורי עוגות כאלה. עמדה בסמרקנד בשוק ומכרה את זה, כמובן במחיר גבוה יותר ממה שהיא רכשה את הדברים ומזה התפרנסנו.

המזל השני שלנו היה, שנותרנו בחיים, למעשה, ולא מתנו מרעב. לנו, כמו שאמרתי, היה כסף בארץ. מסרתי שיצרנו קשר עם אותו אפוטרופוס, הבן דוד, אבל אקר, היהודי המבוגר שהוא אפוטרופוס על הכסף, הוא שלח לנו כסף.

ש: איך נוצר הקשר הזה?

ת: באמצעות הבן דוד. לנו היה קשר עם הבן דוד. אמא ידעה את הכתובת של הבן דוד. התכתבנו איתו, אז נוצר הקשר ואז קיבלנו חבילות מהארץ, מהכסף שלנו. לימים נודע לי שאותו יהודי בשם אקר, אני אחרי מותו לא יפה להשמיץ אנשים, אבל כמו שאומרים שכלל, אדם לוקח מעשר לעצמו, הוא כנראה את המעשר שלח לנו, ואת התשעים אחוז לקח לעצמו. כי אני יודע, מסכום גדול שהיה, כשבאנו לא נותר כלום, מאומה לא נותר. כמה חבילות כבר שלח לשם במשך התקופה הזאת? עשרות, נניח, כל זה יכול לעלות עשירית מהסכום שהיה. כשהגענו, מהכסף לא נותר דבר, פרט

לאדמה, שסיפרתי קודם שהיא הייתה. זה מה שהציל אותנו. אבל ממחלות לא הצלחנו להיפטר.

הראשונה חלתה אחותי הקטנה. אמא הייתה איתה בבית חולים. נותרנו אחי ואני לבד באותו בית עם האוזבקים. **האוזבקים היו די אדיבים, מקבלי אורחים**, כמו שהמוסלמים. כיבדו אותנו מדי פעם בקצת אורז, במשהו. כלומר, לא רעבנו ממש, אם כי הרגשנו חוסר. לא היינו שבעים אף פעם.

אבל אז קיבלנו גם פתקאות לקנות פיתות וכו'. אפשר לעמוד בתור. והרע היה שלפעמים עמדנו שעות. **אני זוכר שאחי פעם עמד בתור מתשע בערב עד ארבע בבוקר, וכשהגיע לדלפק, שהגיע לחלון לקבל את הפיתה הזאת, אז אוזבקי נתן לו מכה, אמר: תסתלק מכאן. גירש אותו, עוד גנב לו מסרק שהיה לו בכיס, הוא סיפר. כך שהוא עמד שמונה שעות לאותה פיתה בודדת, ובסופו של דבר יצא בשן ועין, קיבל קצת מכות ופיתה לא הביא.** זה אחד הסיפורים שאפשר לספר על התקופה הזאת.

אחר-כך בא תורנו לחלות באותה מחלה איומה. ואני, שנראה גם עכשיו מלא, גם כילד הייתי די שמנמן, כילד קטן, למרות שברוסיה רזיתי קצת. אבל בבית החולים, זאת מחלה נוראית שלמעשה טיפול לא היה לה כמעט. גם תרופות לא היו. אני זוכר שבאנו, קודם כל סיפרו את הראש, גלח לגמרי, עשו אמבטיה והשכיבו אותנו בחדרים. ואז המצב היה כזה, אמרו כך: המחלה הזאת אורכה כשבועיים, עד המשבר. מי שעובר את המשבר – חי. מי שאינו עובר את המשבר – מת. פשוטו כמשמעו. ואני זוכר ששכבתי, התעניתי, סבלתי, לא הייתי מסוגל לאכול שום דבר. ורזיתי, יצאתי מבית החולים כששקלתי שלושים ושניים קילו. לא הכירו אותי. אני אספר מייד, אפילו אמא לא הכירה אותי.

אחד הסיפורים היפים שאני יכול לספר על המצב הזה בבית החולים. שכב לידי אדם מבוגר, מנוסה כבר, שדומני שגם הוא נלחם ב-1936 בספרד, בין המתנדבים בספרד. הוא שכב על-ידי ואמר לי ככה: שמע ילד, אתה לא מסוגל לאכול עכשיו, אתה מקבל כל יום פרוסת לחם, שמע בקולי, את הפרוסה הזאת תשמור, שים מתחת לכרית. כשתבריא – תרצה לטרוף את הכל. עשיתי כמצוותו. אמר לי – שמת, לא אכלתי, לא הייתי מסוגל. עד שלילה אחד, אני זוכר, הגיעה אלי אחות, חשבתי שהיא מטפלת בי, הרימה את הכרית וגנבה לי את הלחם. אחות. אז שאלתי: למה את עושה את זה? מדוע את גונבת לי את הלחם? אני שומר אותו שאני אבריא ויהיה לי מה לאכול, אני מקווה שאני אבריא. **אז היא פרצה בבכי ואמרה: אבל לי אין מה לתת לאכול לילדים שלי, אז אני מוכרחה לגנוב לך את הלחם.** זה סיפור שפשוט זעזע אותי, איך אחות שבאה לטפל בחולה גונבת לו את הלחם הבודד שהוא שומר.

הבראתי, המשבר עבר, הצלחתי להבריא. קוריוז נוסף, דבר נוסף שזכור לי. אמא באה לבקר אותי. פנימה לא נתנו להיכנס, זאת מחלה מדבקת בצורה נוראה. היה מין פרודור כזה שמבחוץ אפשר לראות את החולים. קראו לי, אמרו לי: אמא שלך מחכה לך למטה. ירדתי למטה, ואמא הסתכלה עלי ואומרת לי: ילד, אתה יכול לקרוא לשמואל נתנזון? היא לא הכירה אותי. נראיתי כמו דחליל, חולה, מסכן, אומלל. אמא לא הכירה אותי. אמרתי: אמא, איך את לא מכירה אותי? זה אני. לפי הקול היא הכירה אותי, ואז היא פרצה בבכי. זה משפיע עלי עד עכשיו. עברנו גם את זה. אני הצלחתי להבריא ואחי הבריא, וחזרנו לאותו מקום, לאותו חדר אומלל שבו היינו קודם. אמא המשיכה עם אותן עוגיות.

ש: איך היה הטיפול בבית החולים?
 ת: אני לא חושב שהיו תרופות. גם לא היה מה לתת, למעשה. הטיפול היה סביר, הטיפול היה בסדר. כלומר, מה זה טיפול? ניקו אותנו, רחצו אותנו, טיפלו בנו, גנבו לנו גם את הלחם, זה גם טיפול היה, כביכול. אני לא זוכר שקיבלנו תרופות, או שלא היו תרופות, או שבמחלה הספציפית הזאת הזמן זה התרופה של המחלה. כל אחד שהתגבר, קראו לזה הקריזיס. מי שעבר את המשבר והצליח לעבור אותו – חי. מי שלא – מת. והרבה הרבה מתו. מתו מרעב ומתו ממחלה. זה היה נורא, אפידמיה נוראה מה שהיה אז. גם יהודים הרבה, גם מאותם יהודים שהגיעו מסיביר בתקווה, וכולם קיוו וחלמו להגיע לארץ בסופו של דבר. כי הלא הפולנים רצו להגיע למזרח התיכו עם צבא אנדרס, והיהודים, תקוותם הייתה להגיע לארץ-ישראל.

חזרנו לאותו מקום, ואמא המשיכה לעבוד, עם החבילות. אבל המצב היה נורא נורא קשה. היא פשוט הרגישה שקשה לה, קשה לה גם לפרנס ולהחזיק את הילדים, ואז הוקם בסמרקנד, בעיר בחלק של תחנת הרכבת, הוקם מחנה יתומים פולני, לא יהודי. היה גם מחנה יתומים יהודי שהוקם אחר-כך, אבל זה לא זה. היה מחנה יתומים פולני, שהתקבלו לשם כעיקרון פולנים. אבל קיבלו גם, מסתבר, חלק מהילדים היהודים וביניהם זכינו גם אחי וגם אני להתקבל.

זה היה אולם ענק ששימש, עד כמה שידוע לי, בזמנו שימש כאולם בידור או כאולם הרצאות או אולם תרבות של עובדי תחנת הרכבת. סמוך לתחנת הרכבת. אולם גדול ויפה. שכנו שם לפחות כמאתיים ילדים או משהו כזה, בין מאה חמישים למאתיים ילדים. כולנו גרנו באולם אחד. מה שטוב היה, שקודם כל היה מה לאכול, קיבלנו אוכל. זה הדבר החשוב היה. אמא כבר לא הייתה צריכה לדאוג לנו לאכול. קיבלנו אומנם לא שפע, אבל אוכל שהספיק, אפשר היה לחיות, אפשר היה לעבור את המצב בשלום.

ש: אתה יכול לומר לי כמה ילדים יהודים הייתם שם בבית הילדים?
 ת: אני לא זוכר כמה, אבל לפחות עשרה או עשרים ילדים יהודים היינו שם. אני נמצא עם אחי, רק עם אחי שם. אחותי נשארה עם אמא, אחותי הייתה קטנה. זה היה בשנת 1941, אנחנו בני אחת-עשרה. אחותי הייתה בת שלוש וחצי – ארבע. היא נשארה עם אמא. אמא את אחותי הכניסה אחר-כך לבית יתומים יהודי, אבל אותו בית יתומים יהודי הוא לא הצליח לצאת מסמרקנד. הוא נשאר שם, ואמא וכל היהודים, למעשה, חזרו בשנת 1946 אחרי המלחמה לפולין.

באותו בית יתומים ניסו לארגן מסגרות, לתת חיים, לתת הרגשה של בני אנוש. למדנו קצת, שמענו סיפורים, היו הרצאות, עד כמה שאפשר לקרוא לזה. ארגנו אותנו בקבוצות קטנות לתת הרגשה של בית-ספר שלא היה.

ש: מי ניהל את בית היתומים?
 ת: בית היתומים נוהל על-ידי מספר נשים פולניות, שבראשן, נדמה לי, עמדה אישה בשם קאשה, שהיה לה חבר יהודי בשם קארול. הם גרו שם יחד. כל האחים והאחיות גרו בחדר קטן, כל המנהלים וכו'. הוא היה ביניהם, קארול. הוא היה יהודי. למה אני זוכר היטב שהוא יהודי – כי בסופו של דבר כשיצאנו משם, לילדים נתנו לצאת, גם לילדים היהודים. אבל למבוגרים היהודים לא נתנו לצאת ואני זוכר את אותה קאשה, היא נשארה שם. היא בכתה לפני הילדים היהודים ואמרה: תראו את הגורל, יש לי חבר יהודי ששמו קארול, אני יכולה לצאת מכאן, לקארול לא מרשים, אני נשארת איתו פה. היא נשארה שם. כשאנחנו עזבנו, מה היה אחרי זה – אינני יודע.

באותו בית יתומים למדנו, בילינו, **התפללנו הרבה תפילות נוצריות**, התפללנו. אומנם אנחנו היהודים כשהם כרעו ברכ השתדלנו לעמוד ולא כרענו ברכ, אבל כל השירים היפים דווקא שרנו. לצערנו, בתפילה הנוצרית השירים מאוד יפים. לימדו אותנו ושרנו יחד איתם. שרנו את השירים הפולנים. מדבר אחד שוחררנו, מלכרוע ברכ. אמרנו: אנחנו כיהודים לא רוצים לכרוע ברכ, וקיבלנו רשות לא לעשות את זה.

אנטישמיות בינינו לא הייתה. היינו כולנו ילדים קטנים, לא הרגשנו אנטישמיות בתוך בית היתומים. מה שאני זוכר, חלו שם הרבה. אני זוכר קבוצה של חמש – שש בנות נוצריות פולניות, ילדות קטנות, החל מגיל ארבע, שמונה, תשע, עשר או משהו כזה. **אני זוכר מדי יום כמעט נעלמה ילדה אחת. שאלנו: לאן הן נעלמו?** מסתבר שהן נדבקו ממחלת הטיפוס בצורה קשה ביותר, בתוך כותלי בית היתומים, הוצאו לבתי חולים ונפטרו אחת אחרי השנייה. ממש בסרט נע, כל הילדות נפטרו, כל הפולניות האלה נפטרו. זה סיפרו לנו אחר-כך. הן חלו בצורה כל-כך אקוטית שנפטרו מאותה מחלה ואף אחת מהן לא ניצלה.

היו גם שם, אבל פחות. שמרו עלינו, הייתה היגיינה, רחצו אותנו, דאגו שבאמת לא נחלה. כי טיפוס זו מחלה נוראה, מחלה מדבקת בצורה קטסטרופאלית. מי שרק עובר, מי שרק נוגע – נדבק.

ש: ואתה כבר יצאת פעם אחת מן המחלה.
ת: אני יצאתי, וכנראה שמי שעבר את המחלה, לא נדבק בשנית. אבל זה, מה שאני זוכר מאותה תקופה שהיינו שם, יום אחד ניסו לפתוח את הדלת החיצונית של בית היתומים, של אותו אולם גדול, ולא הצליחו לפתוח אותה. דחפו אותה בכוח, ומה מצאו בחוץ, שוכבת גופת אדם, שפשוט כנראה חלה, או מרעב, נפל ומת. הוא חסם את הכניסה. זכור לי שאנחנו טיילנו שם ברחובות, אנשים שכבו מתים ברחובות. לא שרצחו אותם, זה לא היה תחת המשטר הנאצי, לא ירו בהם. **הם מתו מרעב וממחלות.** הרעב והטיפוס גרמו לאלפי אבידות, מאות אבידות ליום. ממש הרחובות היו מלאים אנשים מתים.

ש: ואתם בבית היתומים קיבלתם מזון?
ת: קיבלנו מזון, לא בשפע. קיבלנו דייסות. החשוב היה לחם. לחם זה הדבר החשוב ביותר. אפרופו לחם. אני מוכרח לספר. אני, למשל, לא מסוגל לזרוק לחם. כשהייתי בצבא ואנשים ניקו וניגבו את הצלחות או את השולחנות עם לחם, אמרתי: חבר'ה, מה אתם עושים? הם אמרו: מה אתה רוצה, זה יותר זול מאשר סחבה, מאשר סתם נייר לנקות. אמרתי: רעבת פעם ללחם? לא. אמרתי: מי שרעב ללחם – לא מסוגל לזרוק לחם.

בסמרקנד ישנה אותה נציבות או נציגות פולנית, ושיקורסקי יושב תקופה מסוימת גם שם. הם ישבו בקטע של העיר החדשה, במרחק מספר קילומטרים מבית היתומים. בסופו של דבר זה עבר משם, בסופו של דבר הם עברו ללונדון. אבל בתקופה ההיא הם ישבו בסמרקנד, אותו ממשל פולני.

בית היתומים קיבל כנראה איזה שהיא הוראה לשלוח כל יום כיכר לחם אחת לאותה קבוצת הממשל הזאת. ומשום מה, או שעשיתי רושם של אדם הגון, או שסמכו שיהודי לא יבגוד, **הייתי השליח**, אני ואולי עוד אחד, אבל כמעט מדי יום ביומו הלכתי את הטיול היומי והבאתי את הכיכר לחם למשם. הם סמכו עלי שהכיכר תגיע שלמה, שלא אוכל חצי בדרך, או אגיד שאיבדתי. יכולתי גם לספר ששדדו אותי. כי להחזיק כיכר לחם, כשראו לחם אז שדדו וגנבו. אבל הצלחתי תמיד להגיע.

מה שאני מוכרח לספר, שעשיתי בכל זאת עבירה קטנה. אני בכל זאת עשיתי צוק מסביב ללחם, ואת הקשה, פה חתיכה ושם חתיכה, מבלי שירגישו. כלומר, בא לי גם שכר מסוים על העבודה שהטילו עלי. את הלחם הבאתי, אבל גם קצת נהנית. אם כי הלחם הגיע כמעט בשלמותו ולא הרגישו בחסרונו בסופו של דבר.

מה שזכור לי עוד מבית היתומים, הייתה תקופה שגם טיילנו בעיר עצמה. היה שם נחל לא גדול שהתרחצנו בו, אני זוכר, כלומר, הרגשנו כילדים וציפינו לטוב.

ש: כמה ילדים הייתם שם?

ת: **בין מאה חמישים למאתיים ילדים, באותו בית יתומים. מתוך זה עשרה היו יהודים.** אבל בסך הכל האווירה הייתה טובה, הכל היה טוב, והתקוות היו גדולות מפני שכולם ציפו שנצא משם.

ש: היה מצב כזה שהיו גם הורים באותו בית יתומים שהתלוו לילדים?

ת: לא, לא, בבית היתומים לא היו הורים בכלל. אנחנו, למשל, היינו בבית היתומים, ואמא ואחותי נשארו בעיר הישנה. אולי פעם או פעמיים היא ביקרה אותנו. זה קשה היה להגיע. זה מרחקים עצומים. היה קשה להגיע. הילדים היו בודדים לגמרי ועצמאיים וחופשיים לגמרי.

איך למעשה יצאנו? איך הצלחנו לצאת מסמרקנד? כפי שסיפרתי קודם, שיקורסקי הוא למעשה הקים בקוקאנד, בבוכרה, בסמרקנד, הקים את הצבא הפולני. היו שם גם הרבה יהודים, קצינים יהודים בתוך הצבא. הם היו מעוניינים להוציא רק את הפולנים. השאיפה שלהם הייתה להוציא את כולם למזרח התיכון, ומשם לצרף אותם לגדודים הבריטים שנלחמו באיטליה ובמקומות אחרים. הם ארגנו את הצבא. אגב, באותו צבא היה גם בגין, היה קורפורל, היה רב-טוראי, הגיע ארצה עם צבא אנדרס. הם חששו, ובצדק, שיהודים שיגויסו לצבא הפולני, כשיגיעו ארצה הם יעלמו, וכך זה קרה.

ש: אתה יודע איך הגדירו את זה? אנחנו מכירים עלייה ב', **הם הגדירו את זה בשם עלייה ו' – ויברח?**

ת: יהודים באו לכאן, פשטו את המדים, הלכו לקיבוצים ולמקומות אחרים ונעלמו. רובם ברחו מהצבא הפולני, בצדק. לא היה להם מה לחפש שם. על כל פנים, הצבא הזה יצא, הפולנים יצאו איתם, הילדים יצאו איתם. כלומר, לנו כילדים, הוציאו את בית היתומים הפולני מרוסיה לטהרן. ליהודים המבוגרים לא נתנו לצאת. היו בודדים שיצאו בפרוטקציות. דודתי, **למשל, יצאה מרוסיה והגיע לטהרן, יחד איתנו, אגב, בזכות זה,** זאת דודה גוסטה שגרה באנגליה ונפטרה כבר לפני מספר שנים. בעלה היא איש עסקים גדול שלפני פרוץ המלחמה נסע ללונדון. לא הצליח לחזור לפולין ונשאר בלונדון. הוא נשאר במשך כל תקופת המלחמה בלונדון, והיא עברה את כל האסון בסיביר וכדומה. הוא דאג לה, דרך זה שהוא למעשה אזרח בריטי, ונתנו לה לצאת מרוסיה. אבל ככה יהודים, יצאו בודדים, לא רבים. אבל יצאו ילדים, לילדים נתנו לצאת, עם בתי היתומים. היו בסמרקנד ובמקומות אחרים, ויצאנו.

אני זוכר שיום אחד הגענו לתחנת הרכבת. אז נודע לאמא שאנחנו נפרדים. **זה היה בשנת 1942. אני בן שתיים-עשרה,** נפרדנו מאמא, התחבקנו, התנשקנו, ואמרנו: מי יודע מתי שוב נתראה. ובאמת עברו שבע שנים עד שראיתי את אמא פעם נוספת.

אמא נפרדה ויצאנו ברכבת, שוב נסיעה די ארוכה, ברוך השם, רכבת נוסעים, לא רכבת בהמות. נסענו מסמרקנד לאשחבד. מאשחבד נסענו, שוב, חלק ברכב וחלק

ברכבת, עד שהגענו לעיר נמל על שפת הים הכספי, עיר בשם **קֶרְסֶנוּבּוּדְסֶק** (KRASNOVODSK), נמצא היציאה. אני זוכר שהשכיבו אותנו על החול שם, מיטות לא היו, חדרים לא היו. פשוט שכבנו על החול וחיכינו לאונייה שתגיע. כעבור יום – יומיים הגיעה אונייה. **אני גם זוכר את שמה, "קֶגְנוּבִּיץ'".** קֶגְנוּבִּיץ' זה יהודי שהיה חבר הממשלה הרוסית בזמן סטאלין. הוא היה בין הבודדים ששרד, שסטאלין לא הוציא אותו להורג עם הניקוי היסודי שהוא עשה בקרב אנשיו. **אונייה קטנטונת, גיגית קטנה כזאת, שהעמיסו עליה אלפיים איש, משהו כזה. כולם על הסיפון, כי לא ניתן היה בכלל להיות בפנים. למזלנו, הנסיעה כולה ארכה שלושים ושש שעות. נסענו מקֶרְסֶנוּבּוּדְסֶק, על אותה אונייה, לפאהלווי (PAHLEVI). פאהלווי זה בפרס, עיר נמל, עיר נופש בפרס. הגענו לשם.**

מה שאני זוכר שעל האונייה, שם דווקא מתו, אני זוכר שאנשים נפטרו וזרקו אותם פשוט לים. לא הייתה בעיה, לא עושים קבורה, לא לוויית ושום דבר. זרקו אותם לים.

הגענו אחרי מסע לפאהלווי וכבר אז חילקו אותנו לקבוצה של יהודים. כי כנראה שאז כבר **החליטו לארגן את מחנה היתומים בטהרן.** שוב פעם בפאהלווי שכבנו על החול, על שמיכות או מחצלות כאלה, בחום נוראי. שם היה חם בצורה נוראה. שכבנו יום – יומיים, קיבלנו קצת אוכל. **עד שפינו אותו לטהרן (TEHERAN).** נסענו, אני זוכר, במשאיות אמריקאיות, מכוניות כבדות כאלה, דרך נוראה. זו הייתה דרך יפיפייה של הרים, זה כמו מעלה עקרבים, כל הדרך היה מעלה כזה אחד גדול. הנהגים נסעו במהירות נוראה. אבל יש לציין, הפרסים שנהגו במכוניות, נהגים נפלאים. לא כמו הישראלים. נהגו בצורה יוצאת מהכלל, כך שהגענו בשלום ויכולנו בכל עת ובכל דקה להתדרדר לתהום ולהיהרג. הגענו לטהרן.

הגענו לטהרן, דומני שישנו לילה אחד בעיר בשם קון, אותה עיר הקדושה למוסלמים, לפרסים, קון. שם ישנו לילה, ולמחרת המשכנו. הנסיעה ארכה, נדמה לי, יומיים, עד שהגענו לטהרן. הגענו לטהרן למחנה מספר 2. זה היה נקרא בפולנית, מחנה הפולנים מספר 2. היו שם מספר מחנות. זה מחנה קרוב לשדה התעופה, ששם בשדה התעופה עצמו הצבא הפרסי התאמן שם והיה שם.

הגענו לבית היתומים. זה היה בניין אחד. בהתחלה באנו מעט ילדים, אבל ככל שהתרבו, בבניין לא היה מקום. קודם כל חילקו אותנו לקבוצות גיל. **היו שם ילדים החל מגיל ארבע, דומני, עד גיל שבע-עשרה - שמונה-עשרה.** לפי קבוצות גיל, כמובן, ילדים לחוד וילדות לחוד. הקימו מאהלים כאלה. כל מאהל כלל, דומני, ארבעה אוהלים הודים, פירמידלים כאלה הודיים.

כל קבוצה מנתה בערך בין חמישים לשישים איש. כשבקצה האוהל, על יד הכניסה היה מין מקום מגודר קטן ששם גר המדריך. בכל קבוצה מדריך צמוד או מדריכה, כשהמדריכה גרה עם הילדות. אבל לנו היה גם מדריך וגם מדריכה. למדריכה קראו **רחל, רוז'י אני זוכר אותה. אני עוד זוכר אותה מסמרקנד, בחורה צעירה ויפיפייה שהיא הופיעה שם עם צלב. היא רצתה לצאת והופיעה בתור גויה. בטהרן היא כבר יכלה להוריד אותו ולהיות יהודייה.** היא הייתה גם מדריכה. בחורה שהייתה אולי בת עשרים ואנחנו בני אחת-עשרה וחצי – שתיים-עשרה. היו לנו מדריך ומדריכה. שם למעשה התחילו להתארגן החיים.

ש: כאן אתה מדבר על החיים של ילדים יהודיים בנפרד.
ת: **המחנה היה יהודי בלבד.** הפולנים, למעשה, כבר בפאהלווי הופרדנו מהם, הם נשלחו למקומות יותר טובים, לבתים מסודרים. ואנחנו היהודים הובאנו לאותו מחנה, שהחליטו להקים אותו כמחנה יהודי. **לאט-לאט התרכזו שם ילדים, עד שהגענו בערך**

לשבע מאות – שבע מאות חמישים ילדים, והיינו באותו מחנה. היינו שם בטהרן, דומני, שמונה חודשים.

פה פתחו בעצם משרד ארץ ישראלי.

ש: בשלב מאוחר יותר, למעשה, באו שליחים מהארץ, בראשם ציפורה שרת, שרתוק
ת: דאז, אשתו של משה שרת, שהיא למעשה ארגנה. היא הייתה למעשה המארגנת של המחנה. ניהל אותו בחור צעיר, יהודי בשם דוד לאומברג בזמנו, היום דוד לאור, שבנו נחי לאור הוא בעל "אפרופו" הגדול וכו'. דוד לאור הוא התחתן, אגב, עם אותה רוז'ה, אותה בחורה יפה שהייתה מדריכה שלי, הוא נשא אותה לאישה עוד בטהרן.

החיים היו חיים רגילים, חיים נחמדים. לא למדנו, כמובן, בבית-ספר מסודר, כי לא היה בית-ספר. ארגנו אותנו בקבוצות לימוד. קודם כל למדנו עברית. אני זוכר את הספר, דומני ששמו היה "עלה" או במה עלה. את ה-ע.ל.ה. אני זוכר, עם ציור של גימנסיה "הרצליה", זה אני זוכר עד היום. למדנו, כמובן, אני ידעתי קצת. ידעתי כי התפללתי, אם כי לא הבנתי מה שהתפללתי. כפי שהסברתי בילדותי למדתי קצת עברית, אז יכולתי להיות בין אלה שידעו קצת. אבל בעיקר על מנת לשמור על משמעת, בוא נגיד כך, מי היו הילדים האלה. ילדים שלמעשה עברו שואה, לא שואה בגרמניה, אבל גם לחלק גדול מהם ניספו ההורים, או אבא או אמא או שניהם בשואה על-ידי הנאצים, והגיעו למעשה לטהרן חסרי חינוך, אנשים שלא למדו במשך מספר שנים.

אני גמרתי בשנת 1939 כיתה ג' בפולניה, למדתי קצת ברוסיה בכיתה ג' ד', מעורב, ברוסיה זה כמה חודשים. אבל מאז לא למדתי בכלל. כלומר, לא השכלה, לא חינוך, לא תרבות. פרט לספרים שאי פה ואי שם יכולתי לקרוא, אז קראתי. בטהרן ניסו לתת לנו קצת תרבות, קצת חינוך, והאמת היא, הילדים לא היו מחונכים. כל אחד דאג לעצמו. כל אחד עבר את זה בצור הכל-כך קשה, שהחביאו. כשחילקו בגדים כל אחד לקח עוד, למה, לדאוג למחר. כשנתנו זוג מכנסיים לכל אחד, היו כאלה שלקחו שניים. בשביל מה אתה צריך שניים? מחר תרצה אתה תקבל עוד. הוא אומר: לא, לא, אולי מחר לא יהיה, אני אקח את זה. כשחילקו אוכל, החביאו לחם מתחת לכריות גם שם. למה? פחדו שגם שם יקרה מה שקרה. ומה שאני עברתי עם אותה אחות, אני בטוח שהרבה עברו את זה. כלומר, אנשים התנהגו, לא כחיות, אבל פשוט כחסרי תרבות, חסרי נימוס, חסרי חינוך. וזה מה שהיה אז, זה מה שהיינו. ניסו לחנך אותנו.

כאן הייתה תחושה של רצון ההישרדות.

ש: נכון, רצון ההישרדות, מה שאנשים עברו, האגואיזם, כל אחד דאג לעצמו קודם כל. אני
ת: ואחי תמיד דאגנו, תאומים, היינו צמודים, תמיד דאגנו אחד לשני. אבל שם כל אחד דאג לעצמו, כל אחד רצח לשרוד, כל אחד רצה להגיע, לצאת משם בחיים.

אני עוד זוכר את הימים, שם טיילנו גם. מה שניסו להכניס לנו גם, ניסו לעשות סדר על-ידי משמעת. ניהלו אותנו כמו קבוצת צופים או כמו צבא. היו מסדרים, כל בוקר היה מסדר. אפל, קראו למסדר. וקראו פקודת יום כזאת. ובקבוצות, אחר-כך, אני זוכר שצעדנו, למדנו תרגילי סדר, צעדנו, ילדים קטנים שמאל ימין וכו'. וגם כשטיילנו, טיילנו בטהרן, צעדנו ממש. זה היה, לדעתי, ניסיון לכפות עלינו, להכניס לנו סדר מסוים ומשמעת. ויש בזה משהו. הצבא, המשמעת גורמת לסדר. כשאין משמעת אין צבא, וזה ידוע. אותנו כילדים ניסו להכניס למשטר צבאי כזה, משטר של צופים, הרבה יותר קשה מאשר של צופים, על מנת שבדרך זאת נתחנך. כך עברו מספר חודשים. קראנו, למדנו, שיחקנו, אכלנו, כל אחד דאג לעצמו.

ש: איך היה האוכל שם?

ת: אני זוכר שהיה מטבח גדול כזה, משם סחבנו את הדליים. בעיקר אכלנו שעועית ותפוחי אדמה, זה היה עיקר האוכל. ולחם, כמובן. לחם זה היה המצרך החשוב ביותר, וקצת פירות, דומני. אבל בעיקר לחם, תפוחי אדמה ושעועית. לפעמים גם קצת בשר.

מה שהיה בטהרן, גם כתוצאה מהצפיפות, כתוצאה מהתנאים הסניטאריים, שניסו לשמור עליהם, אבל לא כל-כך הצליחו, כיוון שבכל זאת הייתה צפיפות גדולה. מקלחות היו, אבל לא היו מקלחות לכל קבוצה. היו בתור מתרחצים. פרצה אפידמיה של גרדת. גרדת זו מחלה, לא מסוכנת, אבל איומה. למעשה יכלו לראות שם את המדריכים, את המדריכות, מורחים את הילדים בכל מיני חומרים, כל מיני משחות מיוחדות כאלה, מסריחות בצורה נוראה, שמרחו אותנו יום ולילה על מנת שלא נידבק. מי שכבר נדבק העבירו אותו לאיזולציה, על מנת לא להדביק אחרים. זו מחלה לא נוראה, אבל פשוט לא נעימה, כי זה מגרד, זה פשוט נורא. גם את זה עברנו. עברנו דברים גרועים יותר, עברנו גם את זה.

סיפור שאני רוצה לספר שקרה שם, שנורא התרגשתי, נורא ריגש אותי. סיפרתי על הדודה גוסטה הזאת שהיא הצליחה גם לצאת. אנחנו לא ידענו את זה. שבעלה מלונדון הצליח להוציא אותה מרוסיה. גם היא הגיעה לטהרן. אינני יודע איך נודע לה. היא הייתה עם בנה מרק ועם בתה צינה. הם היו שם במחנה מספר 3. אינני יודע איך נודע לה שאנחנו הגענו, אני לא יודע איך. ביום בהיר אחד, אני זוכר, בערב ככה, קיבלנו את המנה היומית. קיבלנו מרק, מרק שעועית או משהו כזה. אני ככה עומד עם המרק. פתאום מופיע בן דודי מרק. מרוב התרגשות התחלתי לרעוד והצלחת נפלה לי על הרצפה. אותו מזון שכל-כך חלמתי עליו, איבדתי אותו כי ראיתי אותו. אבל זו הייתה שמחה, התרגשות בלתי רגילה. ואז ביקרתי גם את הדודה. והדודה הייתה ממש על סף.. היא הייתה חולה בצורה נוראה. אבל בעלה, ברוך השם, מלונדון דאג לה, היא שכרה בסוף דירה בטהרן עצמה. כך שהיא וילדיה גרו בטהרן.

הם גם הצליחו לעלות ארצה איתנו יחד. אבל הקשר שנוצר במשפחה, שגילינו שיש לנו משפחה פתאום, זה היה דבר גדול. אמא נשארה ברוסיה, אבל אנחנו גילינו פתאום דודה, דודה שהיינו מאוד קרובים איתה, גם מביילסקו מהעיר שלנו, מאוד קרובים איתה היינו. ומרק, שהיה מבוגר מאיתנו בארבע שנים, היינו באמת ביחסים נפלאים. והפגישה הזאת עם הצלחת מרק. זה קשה לתאר.

זה פחות או יותר טהרן. חיכינו, חיכינו, חיכינו. למה חיכינו למעשה, ידענו שבסופו של דבר נגיע ארצה. כי אמרו לנו את זה. ציפורה שרת והמדריכים הכינו אותנו לעלייה למולדת. למדנו, כמו שאמרתי, עברית, קצת השכלה כללית קיבלנו, עד כמה שאפשר לקבל את זה. אני זוכר גם נער אחד בשם סטפן בר – אורי בר, גאון מבריק, שידע לספר, גאון בעל ידע בלתי רגיל. היה כל ערב יושב איתנו באוהל שם, לכל הקבוצה של אותם חמישים ילדים, מספר סיפורים כאדם מבוגר. וכולנו הקשבנו ונהנינו וממש ראו נחת אגב, אותו בחור הגיע לדגניה, כשבאנו ארצה, ונפל בין ראשוני דגניה במלחמה על דגניה א', נפל ונקבר שם. הוא היה בן יחיד להוריו. הוריו הגיעו אחרי זה ארצה וגילו שבנם איננו. זה אותו בחור, בר. עברה תקופת טהרן. קיבלנו את הידיעה שאנחנו נוסעים, יוצאים סוף-סוף לארץ-ישראל. שוב עלינו על רכבות.

ש: לפני שאתם הולכים לרכבות, כשאתם שומעים את הידיעה על כך שאתם עולים ארצה, איך הייתה התגובה שלכם?

ת: התגובה הייתה התרגשות בלתי רגילה. הרי כולם חלמו, אני לא יודע אם כולם היו ציוניים, אבל חלק גדול חונכו שם לציונות. אני חונכתי לציונות עוד מהבית. כך שלנו זו הייתה חוויה בלתי רגילה. חיכינו וציפינו והגאולה הגיעה. כלומר, חלמנו, על מה שחלמנו סוף-סוף התגשם.

הגענו לתחנת הרכבת. שוב נסענו ברכבות במקומות יפייים. אגב, פרס היא ארץ יפיייה, הרים וערים יפות. עשרות מנהרות אני זוכר שעברנו.

ש: כדי להזכיר, הייתם צריכים לקבל רישיונות עלייה?

ת: זה אני לא יודע. יש להניח שקיבלנו. אני חושב שקיבלנו. אנחנו לא ידענו את זה. אנחנו לא היינו מודעים לזה. עד כמה שאני יודע, מה שקראתי באחד המקומות, באיזה ספרות קראתי על אותה עלייה, שבאמת קיבלנו הקצבה מיוחדת של סרטיפיקטים ואז יכולנו לעלות כי בלי זה באותה תקופה לא יכולנו לעלות. זה היה בינואר 1943 כשיצאנו מטהרן.

להזכיר עוד נקודה. **אני כמעט ולא יצאתי משם.** כי מה קרה, מספר ימים לפני שעמדנו לצאת משם, חליתי בדיפטריה. זו מחלה די מסובכת עם גרון וכו'. אושפזתי בבית חולים בטהרן. אבל נודע לי, אחי ביקר אותי, נודע לי שעומדים לצאת. אז הרופאים אמרו: אתה לא תוכל לנסוע. באו לבקר אותי המדריכים ואמרו: נוסעת עכשיו קבוצה אחת, תהייה עוד קבוצה יותר מאוחר, אתה תיסע איתם. אמרתי: אני לא נפרד מאחי התאום, אנחנו ניסע ביחד. **ומה עשיתי? פשוט כשמדדו לי חום, לא שמתי אותו בפה, או שמתי מתחת לבית השחי, והוכחתי לרופאים: אתם רואים, אני בריא, החום עבר לי, ושחררתי.**

בזמן הזה אמא והאחות נשארו בסמרקנד, וסבלו חרפת רעב, וסבלו מכל התלאות שהיו שם.

ש: יש איזה קשר ביניכם?

ת: שום קשר לא היה. הקשר נוצר רק בארץ, כשהגענו ארצה נוצר הקשר. מטהרן לא היה שום קשר עם אמא. ופשוט לא ידענו מה יהיה גורלה. לא ידענו שום דבר, לא האחות ולא האמא.

אז מבית-החולים הצליחו להוציא אותי, והצלחתי לצאת. יצאתי חולה, כמובן, וזה התנקם בי אחר-כך, כשאני אספר כשנסענו באוניה, אני ביליתי באוניה בחדר חולים. לא נהייתי מהאוניה, נהייתי מחדר חולים. נסענו ברכבת, הגענו לעיר בשם **אבאדן** (ABADAN), במפרץ הפרסי, משם למקום בשם **אהבז**. עלינו על אוניה די גדולה, **אונייה בריטית בשם "דונורה"**, אם אני לא טועה, ויצאנו לשייט. כמובן שאני מייד, כיוון שהייתי חולה, אושפזתי מייד בחדר חולים. קיבלתי חדר חולים יפה. זה היה של הקצינים הבריטיים וההודים שם. קיבלתי יחס טוב וטיפול טוב.

אבל זכור לי שכעבור יומיים, במשך כל התקופה, **השייט נערך בערך שבועיים.** שכבתי בבית החולים כל הזמן. אני לא יודע מה שהיה באוניה בכלל. שכבתי כל הזמן בבית חולים, בבידוד כזה. עד שבא איזה קפטן הודי ואמרו: ילד החוצה, הקפטן ישכב פה, אתה תשכב בחוץ. שכבתי בפרוזדור כזה באוניה הזאת. אבל כל השייט הזה באותה אוניה, אני אפילו לא יודע מה היה. אחי בא וסיפר לי שאוכלים ונהנים וכו'.

ש: כמה ימים נמשך השייט?

ת: השייט נמשך בערך שבועיים. הגענו לעיר בשם **קראצ'י**, בזמנו הודו, היום זה פקיסטן. הגענו לקראצ'י, אני זוכר את הנמל הענק הזה. זה הרשים אותי מאוד. חיכו לנו מלא אמבולנסים של הצבא ההודי והצבא הבריטי, ופונינו באמבולנסים לאיזה מחנה, שם שהינו כעשרה ימים, וחיכינו להמשך הדרך. גם באותו מחנה אני המשכתי חצי תקופה

לשכב באוהל של חולים, עד ששם סוף-סוף הבראתי. במחנה הזה לא עשינו כלום. זה היה מחנה של המתנה, של ציפייה, של דריכות עד שתבוא אונייה נוספת שעמדה לפנות אותנו בהמשך.

ובאמת **כעבור עשרה ימים או שבועיים** שוב פינו אותנו מהנמל. **עלינו על אונייה ענקית בשם "נאורלי"**, אני זוכר אותה, אונייה מאוד יפה. משם המשכנו לכיוון מצרים, לכיוון סואץ. באונייה, שוב ישנו שם בפריצים כאלה, שקים כאלה, כי מקום לא היה. המבוגרים יותר אולי ישנו במיטות. אנחנו על הרצפה, איך שלא היה, הכל היה טוב. אני זוכר שקיבלנו אוכל, בעיקר לחם ובשר כזה משומר מהבריטים. קיבלנו אוכל, אבל לא בשפע. היה אפשר לחיות.

מה שאני יודע שהיו מספר אזעקות, תוך כדי השייט, והולבשנו כולנו בחגורות הצלה. ולימים נודע לי, מאוחר יותר נודע לי **שנקלענו לשדה מוקשים גרמני**. והייתה סכנה ממש שנעלה על מוקש. בנס, כנראה, לא עלינו, ויצאנו בשלום מכל העסק הזה. היו גם שמועות כאילו שצוללות גרמניות היו שם. זה אני לא בטוח. אבל מוקשי עומק היו, והייתה סכנה שהאונייה תעלה על מוקש, תתפוצץ על כולנו וכו'. למזלנו זה לא קרה. הגענו לעיר בשם **עדן**, בתימן. אני זוכר את העוני הנורא שהיה שם. אנחנו שסבלנו מחרפת רעב, שלא היה לנו מה לאכול, כשעלו פועלים על האונייה שם לנקות או משהו כזה ונתנו להם לחם עם מרגרינה, הם אפילו לא ידעו מה זה, הם הריחו תחילה מה זה. כלומר, העוני והרעב היה שם גם כן נורא. נורא מוזר היה לראות את זה, אבל זה היה.

בעדן שם תדלקו את האונייה, ניקו, שיפצו, לא יודע מה עשו, ומשם המשכנו שוב. **נסענו מספר ימים והגענו לסואץ**. אגב, בספרי ההיסטוריה בארץ, בספר "כרטא" מצאתי טעות נוראה. שם כתוב שהאונייה הגיעה דרך סואץ, הגענו לנמל חיפה. לא דובים ולא יער. אנחנו הגענו לסואץ באונייה, ומשם הורידו אותנו מהאונייה למין מחנה מעבר קטן, שהינו בו יום אחד. **זה היה ב-17 בפברואר 1943. הייתי בן שלוש-עשרה**, בר מצווה הגעתי לשם. כשהמתנה הגדולה, בר מצווה לא עשו לי, אבל למחרת הגעתי ארצה. זו הייתה המתנה שלי שהצלחתי לעלות ארצה לבר מצווה. הגענו לאותו מחנה, ומה שהרשים אותי, היינו שם בהמתנה לרכבת. בסואץ היה מחנה של צבא של המהנדסים הבריטיים, שלמעשה רובם היו יהודים או כולם היו יהודים. אני זוכר שלטים אפילו: בית כיסא, חדר אוכל. **ראיתי עברית**, התרגשתי, תראו, כתוב עברית, אנחנו כבר בארץ. והם קיבלו אותנו אותם החיילים בצורה בלתי רגילה, העמיסו עלינו מכל טוב. נדמה לי שראש עיריית חיפה, לשעבר, או שאחד הבכירים בחיפה, הוא גם היה שם. הוא גם כתב באחד הסיפורים איך שקיבלו אותנו. הוא אומר: היינו שם חמישה-עשר, עשרים איש, שקיבלנו את הילדים, ונתנו להם מכל טוב וכו'.

ש: זה עדיין בסואץ?

ת: זה עדיין בסואץ. **ואז הביאו אותנו לרכבת**. באותה רכבת, שוב פעם, כמו פושעים, או שהם חשדו שבין הנערים או בין המבוגרים שהיו בה, היו אולי משתפי פעולה עם הנאצים או מרגלים או משהו כזה. למרות שכבר היינו חופשיים לגמרי. אנחנו לא יכולנו לצאת מהרכבת. זו הייתה רכבת רגילה, אבל על יד כל פתח עמד שוטר, שוטר או חייל בריטי, כך שלא יכולנו לזוז. עד שהגענו. נסענו, **אני זוכר שעצרנו בקנטרה**. אני זוכר את המקומות האלה המקומות ממלחמת ששת הימים, שלא נלחמתי, אבל ביקרתי שם. שם קיבלנו פעם ראשונה ארוחה רצינית ביותר, שקשה לשכוח. אחרי שנות רעב לקבל ארוחה כזאת מלכותית וממלכתית, זה היה דבר בלתי רגיל, והמשכנו לעתלית. הגענו לעתלית למחרת. זה לקח יום וחצי הנסיעה הזאת.

ש: כמה ילדים הייתם שם?
ת: היינו כשבע מאות, שבע מאות עשרים ילדים. היו גם כמה מבוגרים שהגענו. הגענו לעתלית. שם למעשה עשו את המיון, את הסינון, את הבדיקה, את ה-די.די.טי. בעתלית.

ש: לפני שעושים מיון ובדיקה וכל הסיפור הזה, מעניין אותי איזו קבלת פנים נערכה לכם כשהגעתם לעתלית.
ת: פה את הנקודה החשובה ביותר שכחתי להזכיר. הרכבת עצרה בדרכה לעתלית. היא נסעה אומנם יום וחצי, אבל היא עצרה במספר מקומות. ומקום אחד שזכור לי בצורה בלתי רגילה זה רחובות. שוב, מרגש בצורה נוראה. כל רחובות הייתה שם בתחנת הרכבת, על העצים, על העמודים, מבוגרים וילדים ונשים, כולם, זה לא יתואר.

הרכבת עמדה וזרקו לתוך הקרונות שוקולדים ועוגות ותפוזים ותפוחים, ומכל טוב. זה היה מחזה בלתי רגיל. אי אפשר לשכוח את המחזה הזה. היו עוד מקומות שעצרנו, אבל כמו שרחובות קיבלה אותנו, זה היה משהו בלתי נשכח. אני בטוח שאף עליה בשום זמן, אל לפנינו ולא אחרינו, לא התקבלה בצורה כזאת. תרצו את זה בזה שאמרו כך: אלה הילדים הראשונים של השואה שניצלו והגיעו לארץ, לכן קיבלנו אותם כך. אבל זה היה מחזה מרגש. כשאני מספר אני בוכה. זה היה ברחובות.

מכובדים מהיישוב היהודי בארץ ישראל ממתינים לרכבת המביאה ממצרים את "ילדי טהרן" צולם כנראה בלוד ב-18.2.1943.

בין הממתינים - הרבנים הראשיים לארץ-ישראל: הרב עוזיאל זצ"ל והרב הרצוג זצ"ל.
[1]

נחזור לעתלית. הגענו לעתלית ב-18 לפברואר 1943. נסענו ב-17, נסענו יום וחצי. שם שוכנו בכל מיני צריפים. אז עוד היו צריפים רבים וגדולים. אחר-כך המחנה הזה פונה.

אפרופו, עתלית שימשה לימים כמחנה שבויים שהייתי בין מפקדיו. זה היה בשנת 1956, במלחמת סיני. הייתי בין המפקדים שם. ובאותם הצריפים ששיכנו אותנו, אחר-כך שיכנתי שם שבויים מצריים.

מה שהרשים אותי בעתלית, קודם כל, קיבלנו שוב דברים טובים. **מה שהרשים אותי ביותר במרכז המחנה היה הר של תפוזים**, אני בטוח שזוכרים את זה כולם. לנו תפוזים זה היה דבר יקר מציאות. גם בפולניה, התפוז מהארץ זה היה חלום. קיבלנו תפוזים בפולניה, אז לא ידענו רעב בכלל. ברחובות זרקו לנו תפוזים, אבל הר של תפוזים, שפע כזה, זה היה דבר בלתי יאומן. ושוב, אני מוכרח לספר, לצערי, אותם ילדים שחשבו: הנה יש תפוזים, בואו ניקח, כי לא יהיה מחר. הם לא ידעו שכל הארץ מלאה ורוויה בתפוזים, כי ייצוא לא היה, והכל נרקב על העצים, והכל היה חופשי והכל נזרק. ואנשים אגרו ולקחו תפוזים מאותו הר. זה מחזה נוראי, שאז לא ראיתי את זה כך. כשאני רואה את זה היום, אז מה אני אומר: חסרי חינוך, חסרי תרבות, כל אחד דואג רק לעצמו. מצב נוראי. אבל זה הרשים אותי וזה מה שהיה.

מה שזכור לי מעתלית עוד שוב, שפגשנו את אותה דודה שלנו, היא נסעה על האונייה יחד איתנו. היא נתנה לכל אחד מאיתנו עשרה גרוש: בזה תיקנו לכם כשתרצו משהו בארץ, יהיה לכם כסף. זה היה הון, הרבה כסף זה היה. **בעתלית באותה תקופה כבר התחילה המלחמה של פיזור הילדים. לאן לקחת אותם. היו ממש מלחמות בין דתיים, דתיים קיצוניים, לבין חופשיים וכו'. כל אחד רצה לחטוף את המציאה.**

ש: אני יודע שלפני כן, פעילי עליית הנוער השקיעו מאמץ רב כדי לארגן את הקליטה של הילדים. **הייתה שם הנרייטה סולד והנס בייט.**

ת: נכון. בעתלית באמת קיבלה אותנו הנרייטה סולד, שהייתה המובילה בעליית הנוער, והנס בייט שהיה עוזרה. היא נלחמה קשות נגד כל הקבוצות האלה, בעיקר הדתיים. **האמת היא שרוב האוכלוסייה, בפולניה רובם היו דתיים, רובם היו דתיים. האמת שהם רצו פשוט לקלוט את הסחורה, כמו שאומרים, הדתיים הקיצוניים, "אגודת ישראל" וכאלה, רצו פשוט לתפוס. בעיקר "אגודת ישראל" רצו פשוט לחטוף את האנשים האלה.**

אבל אז הוחלט דבר אחד חשוב. אמרו: קודם כל הילדים יצאו להבראה לחודש ימים. לפני שיוחלט מה יעשה בהם, הם ייסעו להבראה ולמנועה. אז, לפני שהחליטו לאן, קבעו מקומות. אותי עם אחי יחד ועוד קבוצה של כשישים – שבעים ילדים הביאו למגדיאל.

הגענו למגדיאל קבוצה של כשישים ילדים, כשהמטרה הייתה, כפי שקבעו כנראה האחראים, הנרייטה סולד ואחים, קודם כל לתת לילדים קצת מנוחה, הבראה, גם נפשית, גם רוחנית וגם הבראה שקצת ישמינו, שקצת יפטמו את עצמם במאכלים וכו', מה שהיה חסר להם עד אז.

אני הגעתי למגדיאל, הגענו שם קבוצה של שישים איש. ולמעשה טיפלו בנו כמו בגן ילדים. טיפל אישי מסור. רוב הזמן היינו עסוקים או באכילה או בטיולים או בשמיעת סקירות והרצאות. לא בלימודים, כמובן. במנוחה, במשחקים. לעשות הרגשה של נופש, של רגיעה, של שיבה למולדת.

אפרופו מגדיאל, אני זוכר את הדרך למגדיאל. כשנסענו למגדיאל באוטובוס ראיתי את כל הפרדסים האלה, זה כל-כך הרשים אותי. אמרתי: כמה שהארץ הזאת יפה. ואז היא הייתה באמת יפה. היא הייתה נקייה ויפה, כבישים צרים אומנם, מקומות גם בלי כבישים. הגענו למגדיאל אפילו כביש לא היה, נסענו בחול. אבל הכל כל-כך הרשים והכל כל-כך יפה היה. גם התלהבנו, כי חיכינו וציפינו לזה. ולמעשה, כשהחלום התגשם, זה היה דבר שקשה לתאר אותו.

במגדיאל, כמו שאמרתי, הוקדש הזמן בעיקר למנוחה, למשחקים, קצת לימודים, לא השכלה אלא העברת ידע, ולהרבה מאוד טיולים. טיילנו למעשה בכל הארץ. יצאנו למספר ימים של טיול בכל הארץ. בקיבוצים ביקרנו. ובכל מקום ניסו למשוך אותנו. אני זוכר, ביקרנו בבית-הכנסת של בית אלפא, אחר-כך ביקרנו בבית השיטה. אז היה שם בית חרושת לתחתונים וגופיות. אני זוכר שעברנו שם, פתאום חילקו לנו גופיות ותחתונים. מה זה? שיהיה לכם. אחר-כך אמרו: נתנו לכם, כי רצו שבדרך זאת אתם תצטרפו או לקיבוץ עצמו או לתנועה וכו'. כלומר, כל אחד ניסה למשוך אותנו לצד שלו, שנעבור לשם.

בסופו של דבר, אחרי אותו חודש של מנוחה וחודש של טיולים, חולקו הילדים למעשה לפי קביעה מלמעלה. שוב, לפי מוסדות דתיים, מוסדות חילוניים, מוסדות אחרים.

ש: מה שאתה קורא קביעה מלמעלה, זה בעצם היו ועדות שחילקו את הילדים.
ת: **היו ועדות שחילקו וקבעו. הם למעשה קבעו שהחלוק התהייה לפי החינוך מהבית. רק לילדים בוגרים יותר, דומני, מעל גיל ארבע-עשרה – חמש-עשרה, נתנו אפשרות לבחור, שכל אחד יבחר לעצמו את הדרך בה יבחר.**

אחי ואני החלטנו שאנחנו לא בוחרים. למרות שמוצאנו ממשפחה מסורתית יותר וכו'. לא רצינו, ולמרות שחונכנו בתנועת נוער "השומר הדתי". אמרנו: אנחנו לא רוצים את העסק הזה, לא נגשים את ההגשמה של אותה גברת שהייתה בפולניה וסיפרה בזמנו על טירת-צבי, אנחנו רוצים להיות חופשיים. ואז נשארנו במגדיאל. זה היה בית-ספר חקלאי על שם דוקטור בן-ציון מוסינזון, בהנהלת דוקטור אלנברג. החלטנו להישאר שם. נשארנו נהינים. שלוש וחצי שנים ביליתי במגדיאל. מ"ילדי טהרן" היו בודדים שם, שלושה – ארבעה היו שם בסך הכל מ"ילדי טהרן". רובם פוזרו לפי ההנחיות שהזכרתי קודם. אנחנו החלטנו להישאר שם כי זה מצא חן בעינינו.

ש: בסופו של דבר, באמת ילדים שהיו מעל גיל ארבע-עשרה יכלו לבחור בעצמם את המגמה החינוכית.

ת: נכון, אנחנו היינו פחות מזה, אבל בכל זאת איך שהוא הצלחנו לבחור בדרך שלנו. אני חושב שבמגדיאל הייתה גם בת דודתי צינה, שהזכרתי אותה, וגם מרק, אותו בחור שפגשתי עם המרק בטהרן. גם היו במגדיאל.

הייתה שם קבוצה מרומניה, מתורכיה. אחר-כך מאוחר יותר הביאו ילדים מהמחנות, מברגן-בלזן (BERGEN-BELSEN). וזה היה למעשה עם רב מכל הגוונים, מכל הכיוונים, מכל צורות החינוך, ולמעשה רובם חסרי חינוך.

את החינוך היסודי הראשוני קיבלנו במגדיאל. וגם שם אני זוכר, שם אשתו של דוקטור אלנברג, את שמה אינני זוכר, היא למעשה חילקה לנו פעם בשבוע – שבועיים את האספקה הקטנה, משחת שיניים וסבון וכדומה, ואפילו אני בעצמי כילד ביקשתי שני סבונים. היא שאלה אותי: בשביל מה אתה צריך? שיהיה. כלומר, עדיין כשראינו את השפע, המזון הרב, מכל טוב היה לנו, עדיין הספיחים של החסר, של הדאגה למחר, זה עדיין נותר בנו, גם בי, אני מודה.

אבל לאט-לאט זה עבר. למעשה את ראשית החינוך, אני מוכרח להודות, קיבלתי במגדיאל בבית-ספר חקלאי, שאנחנו כילדים למדנו קודם כל בבית-ספר עממי. היינו צריכים להיכנס לכיתה ז' ח', לפי ההשכלה לכיתה ד'. אבל בכל זאת הצלחנו להיכנס ישר לכיתה ז'. אני ואחי באותה כיתה ולמדנו גם לסיים אותו בהצטיינות. כלומר, מי שרעב – ידע לשמור על האוכל. ומי שלא למד – ידע לנצל כל רגע ולמד ברצינות על מנת להגיע למה שהפסיד קודם. וככה סיימנו במגדיאל את כיתה ז' ו-ח' וגמרנו כיתה ט'.

אחר-כך המשכנו במגמה חקלאית, עד שגמרנו את הסוס, כמו שאומרים, ניצלנו את מה שיכולים ללמוד במגדיל, ומה נותר – השאיפה הייתה שהתנועות הציוניות, וזה היה שייך לנוער הציוני, שנמשיך בכיוון פעם להגשמה, לחקלאות וכו'. ואז שולחים אותנו ללמוד בבן-שמן. אותה בן-שמן שפרס למד בה, ותהילים זייגר (זה דן בן-אמוץ) גם הוא למד בבן-שמן, וגם אני למדתי בבן-שמן. חקלאי גדול לא יצא ממני. שאלו אותי פעם: מה נשאר לך מחקלאות? אמרתי: התיאבון לאכול והאהבה לאכול, זה מה שנשאר לי. בחקלאות אני הרבה לא מבין.

סיימתי את בן-שמן, והייתי בן שש-עשרה וחצי, קרוב לשבע-עשרה, ועמדתי בדילמה, לאן אני הולך? מה אני עושה? ואז, האמת היא, שהפיתרון היחיד היה למצוא מסגרת. אמא לא הייתה פה. אמא ב-1946, בגמר המלחמה, אמא ואחותי עם כל היהודים שנשארו בסמרקנד, אפשרו להם לחזור לפולניה, הם חזרו ונשארו בבילסקו, עד שעלו ארצה מאוחר יותר. אני אספר את זה אחר-כך.

מסגרת לא הייתה. לאן הולכים? המסגרת היחידה שנראתה ושהייתה גם מין תודה למדינה שבכל זאת נתנה לי הרבה, **הייתה להתגייס לנוטרות**. ואז אני התגייסתי לנוטרות ואחי התגייס לנוטרות. זה היה ב-16 בדצמבר 1946. הייתי בן שש-עשרה וחצי, פחות משבע-עשרה, אז לא מגייסים כאלה. באתי, אני זוכר, לבריטים שם, ונשבעתי במלך. מתי נולדת? אמרתי 17 בפברואר. איזה שנה: אמרתי: 1930. זה לא טוב. 1929 זה על הגבול, נגיד 1928. אמרתי 1928 וקלטו אותי. כלומר, זיפתי את הגיל בשנתיים והייתי למעשה מספר שנים יליד 1928 ולא 1930. אחי התגייס מאוחר יותר, אז הוא כבר התגייס כביכול כיליד 1929. נוצר מצב שנולדנו ב-1930. בתעודות אני הייתי רשום כיליד 1928 ואחי כיליד 1929. וכך זה היה עד שאמא באה ארצה והביאה תעודות מקוריות שיכלו לתקן את הגיל.

שירתי בנוטרות תקופה. אחי שירת בנוטרות במסגרת הישובים. אני שירתי בנוטרות של הבריטים, ולמעשה שובצתי במחנה תל-ליטווינסקי. המטרה הייתה לשמור על המחנות, לשמור על הבריטים, פחות על הישובים. תקופה לא הכי נעימה, אבל גם תקופת מעבר. תקופתה שתרמתי, הרווחתי בקושי את השבע לירות לחודש, אבל ידעתי שזה מה שיש בשלב זה.

בשלב מסוים, במגדיל, אני זוכר, כשהיינו, גילינו את הדוד. יצרנו קשר עם הבן דוד, אותו בן דוד שלום שהיה בארץ, שהיה גם בחור צעיר. הוא ביקר אותנו, טיפל בנו. וגילינו גם את הדוד שסיפרתי שהתפקד, היה ברומניה ועלה ארצה. **איך נודע לו, כשהגיעו "ילדי טהרן" הוא עבר על הרשימות וראה שם נתנזון, שמו גם נתנזון**. בא למגדיל, ניגש אלינו: מי אתם? מה שם האבא? שמחה, הוא אמר: שמחה זה אחי הרי. ואז למעשה נוצר הקשר גם איתו. אבל גם הוא היה במצב כלכלי לא טוב. יהודי שעלה בסוף 1939 בלי כלום, ברח מרומניה וכו', שם, דומני, התגרש, התחתן פה שנית. לא היו לו אמצעים ושום דבר, לעזור לנו לאיכול היה. ואז את החממה מצאנו בנוטרות.

בנוטרות שירתי, למעשה עד ינואר 1948, כשאז גייסו את ראשוני החברה לצבא. על סף גיל שמונה-עשרה גייסו אותי לצה"ל. כיוון שהייתי באזור תל-השומר, באזור רמת-גן וכו', אוטומטית נכנסתי לחטיבת "אלכסנדרוני" ושובצתי כחייל בגדוד 33. שם שירתי מספר חודשים. לקרבות לא יצאתי בעצמי, כי כשהגענו, חיפשו, רצו להקים יחידת משטרה צבאית. אז חיפשו חברה גבוהים ג'בארים וכו', ובחרו בי. אמרתי: אני לא רוצה. אמרו: אנחנו לא שואלים אותך, אתה הולך למעשה אז גויסתי, עברתי מגדוד 33 למשטרה הצבאית של חטיבת "אלכסנדרוני". חטיבה 3 שישבנה בנתניה.

אחי גויס בגדוד 33 ושירת בגדוד כחייל קרבי לכל דבר. ויש מקרה מסוים שאני זוכר, בקקון, בכיבוש קקון, אני אומנם באתי מייד אחרי הכובשים, המשטרה הצבאית הלוחמת באה מייד אחרי זה. אבל לא השתתפתי ממש בקרבות. הוא השתתף בקרבות. ואז הודיעו לי, **אחד הבחורים שם אמר: שמע, אחיך נהרג**, נפל בקרב בקקון. אמרתי: אני לא מאמין, זה לא יכול להיות, אחי התאום לא יכול להיהרג. חיפשתי, חיפשתי והסתובבתי וחיפשתי, וכמעט בעצמי נהרגתי על-ידי צלף ערבי, **עד שמצאתי אותו. מצאתי אותו חי ושלם**. אמרתי: אמרו שנהרגת. הוא אמר: אני פה, אני חי וקיים. זה גם סיפור שמרגש. פה אני לא כל-כך בוכה, כי זה סיפור שנגמר מייד, נגמר נפלא. אבל הוא נלחם בקקון ובטנטורה. גם אני הייתי בטנטורה בכל המקומות האלה.

היינו חיילים קרביים, אני הייתי חצי קרבי. עד שנגמרה מלחמת השחרור, הייתי בחטיבת "אלכסנדרוני". תוך כדי הועברתי גם לנגב, והייתי גם בחטיבת הנגב. היה לי הכבוד להיות בין כובשי אילת. את אילת כבשו, מי שזוכר ומי שלא זוכר, אני מוכן לספר פה, היו שני צירים, שני כוחות. כוח אחד היה גדוד 9 של חטיבת 12 של חטיבת הנגב שהוא פרץ דרך מכתש רמון ונסע דרומה. וכוח שני שנסע בדרך הרגילה של היום, חטיבה 1, והייתה תחרות מי הראשון שיגיע. דומני שאנחנו הגענו ראשונים. האמת שהקרב הזה, כביכול, פרט לכמה יריות שהיו בדרך, זה היה טיול, טיול נפלא זה היה. עד שהגענו לאילת, עם דגל, עם ברן, עם הנפת הדגל באום-רשרש. אני מצלם את זה היום, זו חושה קטנה, עם ים יפהפה, וכלום ומדבר. היום, מי שלא ידע את אילת של אז, לא יכול לחלום איך שזה היה נראה. היום זה עולם אחר לגמרי. היה לי הכבוד להשתתף גם בכיבוש אילת. השתתפתי גם בקרבות של כיבוש אבו-עגילה וכו', שפלשנו לשם, ואחר-כך חזרנו חזרה. וככה עברה וחלפה מלחמת השחרור.

בינתיים אמא הגיעה ארצה. אמא הגיעה ארצה ב-1949. אחותי הגיעה ב-1947. כלומר, כל אחד הגיע בנפרד. אחותי הייתה בפולין יחד עם אמא, וכשפרצו המהומות בקלצה, זה פוגרומים שהיו ב-1946, שהגויים החליטו פתאום שוב שהמלאכה לא נעשתה עד תומה, הם החליטו להרוג ביהודים. אז אמא נבהלה והיא שלחה את אחותי, לא יודע, שוב פעם ההסתדרות, אינני יודע פרטים על זה. שלחה אותה לצרפת כילדה קטנה. היא הייתה שנה בצרפת. המעניין הוא שאחותי שהייתה אז ב-1946 בת שמונה – תשע, היא לא זוכרת מהתקופה שום דבר. שאלתי אותה, היא לא הייתה מסוגלת לזכור. הכל נעלם. היא אומרת: אני זוכרת שהייתי בפולניה ואני זוכרת שבאתי ארצה. לא זוכרת שום דבר. לא זוכרת שהייתי בצרפת, לא זוכרת את המחנה שם, את בית היתומים או בית הילדים, לא זוכרת כלום. היא הגיעה ארצה ב-1947 וחונכה פה במוסד דתי, ואחר-כך גם קצת התפקדה וכו'.

אמא הגיעה ארצה ב-1949. כלומר, את אמא לא ראינו שבע שנים. מאותו יום שעלינו לרכבת בסמרקנד עד 1949. פגשנו אותה, אני זוכר, היא הגיעה עם העלייה. היא, דומני, מימנה בעצמה. היא גם הביאה קצת דברים, קצת רהיטים וציוד מפולניה, הצליחה להוציא.

ש: איך היא מצאה את הבית שלכם בבילסקו-ביאלה?

ת: בבית גרו נוצרים. היא לא יכלה להתעסק עם זה. אנחנו גרנו בדירה בסמוך לסבא. לסבא היה בית ענק, עם חצר, עם בית-כנסת, עם גן ענק. כל זה למעשה נשאר. אינני יודע מי לקח את זה. לא קיבלו כלום מזה. מהדירה שלנו אמא הצליחה להוציא קצת רהיטים. היה לנו חדר שינה יפהפה, היא הביאה אותו ארצה. והוא עוד קיים עד היום. הוא יפה עד היום, נראה כמוצג היסטורי, מוצג מוזיאוני, כמו מתקופת לואי הארבע-עשרה.

פגשנו את אמא, אני זוכר, אחי ואני הגענו למחנה דוד, על יד חיפה. והתאכזבנו. זכרנו את אמא כאישה צעירה. היא הייתה בסך הכל, היא ילידת 1 דצמבר 1898. לו הייתה בחיים הייתה בת מאה היום. אבל אז היא הייתה בת ארבעים ותשע – חמישים, בשנת 1949. אמא עדיין יחסית צעירה. היום מי שבת חמישים היא בחורה צעירה. **אמא נראתה נורא מבוגרת. זה כאב לנו. עזבנו אותה, זכרנו אותה כאישה, כבר לא צעירה, אבל בכל זאת שבע שנים קודם, הייתה בכל זאת במיטבה.** היא בצעירותה הייתה אישה יפה, כל האחיות היו יפיפיות. התאכזבנו, וכאב לנו, הקמטים והסבל. ראית, כמו שבעץ חרוטים השנים, כל סיבוב כזה, כל סימן כזה של שנה, כל קמט הראה על הסבל שהיא עברה. היא עברה סבל נוראי, גם ברוסיה. **אבל אישה אמיצה. הייתה אישה בלתי רגילה.** עובדה שהחזיקה אותנו שם, תמכה בנו, האכילה אותנו, עבדה קשה, עבדה מאוד קשה על מנת להגיע למה שהגיעה. ובסוף הצלחנו לראותה אותה פה. היא הגיעה לפה, ושוב, דודי עזר לנו. כסף לא היה. היא הביאה קצת רהיטים וכו'. אדמה הייתה לנו ברעננה. אז שכרנו צריף בשכונת מונטיפיורי בתל-אביב, צריף קטן.

ש: את אקר זה פגשתם?
ת: אנחנו אז לא ידענו שהוא שדד אותנו. זה נודע לי אחר-כך מבן דודי. בן דודי סיפר את זה הרבה שנים אחרי זה, כשאקר היה כבר בעולם שכולו טוב, אז נודע לי שהוא קצת שדד. לא שדד, בוא נגיד, הונה אותנו קצת.

גרנו בצריף כזה, אבל אמא נהנתה בכל זאת. זה היה צריף עלוב שעבר את השיטפון בשנת 1951 עד גובה הברכיים, נורא מה שעברנו שם. אבל על יד החלון צמח עץ בננות. אז היא כתבה לאחותה באנגליה: את יודעת איפה אני חיה? אני נמצאת במקום, כמו גן עדן, מצד אחד עץ תפוזים, מצד שני עץ בננות, איפה יש דבר כזה במקום אחר? זה שהיא גרה בצריף עלוב, זה לא הרגיז אותה. מה שתמך בה, מה שהוסיף לה, מה ששימח אותה, למעשה, שהיא גרה בין תפוז לבין בננה. לימים, מכרנו את האדמה שם, ואז קיבלנו פרוטות, וקנינו דירה ברמת-גן, מקום שאמא גרה בה עד יום מותה.

ש: מתי אמא נפטרה?
ת: אמא נפטרה בשנת 1981 כשהיא הייתה בת שמונים ושלוש. אגב, מכל האחיות, אמרתי שמהאחים מצד אמא נותרו ארבע אחיות ואח, כולם הגיעו לשיבה טובה, חוץ מאחת. דודה אחת הגיעה לגיל תשעים, דודה אחרת לגיל שמונים וחמש. אחת באנגליה, היתר בארץ. בסופו של דבר הגיעו למנוחה ולנחלה בארץ. למרות שחלק מהדודים כשהגיעו ארצה עברו את המעברות, עברו את כל הגיהנום שכולם עברו בשנות החמישים. לאט-לאט הסתדרו, הילדים עזרו, והגיעו למה שהגיעו.

נחזור למה שהיה איתי. את צבא החובה סיימתי. לאמא לא הייתה אפשרות. רציתי ללמוד. חלמתי על בגרות. בגרות לא הייתה לי. בן-שמן לא נתנה לי בגרות, למדתי חקלאות. חלמתי ללמוד לימודים אקדמאיים. חלמתי, אבל מי היה מאפשר לי דבר זה? כסף לא היה לי. אמרתי: נישאר בצבא קבע. אנשים מספרים היום שנשארו בצבא מתוך אידיאל. האמת שגם אידיאל היה, כי רציתי להחזיר למולדת מה שנתנה לי. אבל האמת היא שרוב האנשים, וגם אני בתוכם, נשארו בצבא קבע, אולי בלית ברירה, על מנת למצוא חממה, על מנת למצוא מסגרת, על מנת למצוא מי שיטפל בנו, על מנת למצוא משפחה. הורים שלא היו לנו, כי אבא נרצח ואת אמא שבע שנים לא ראינו. נשארתי בצבא קבע. וגם אחי נשאר בצבא קבע. **כמו שנשאר יאנוש בן-גל שהגיע**

לימים לאלוף, גם הוא סיפר שהוא נשאר מחוסר ברירה והגיע לאלוף בצה"ל. וארז מ"ילדי טהרן" שהגיע לדרגת אלוף, ועוד רבים אחרים.

שוב להגיד, מאותם "ילדי טהרן" שהגיעו, כמו שאמרתי, הגענו חסרי חינוך, חסרי תרבות. בסופו של דבר כולנו רכשו השכלה, כולם חונכו, כולם למדו, ורובם הגיעו להישגים נפלאים. היו אלופים בצה"ל, יש רופאים, היו קצינים בכירים רבים, הרבה מאוד עברו לתחום החינוך, הרבה מאוד מנהלי בתי-ספר, הרבה מאוד מורים היו מבית "ילדי טהרן". כלומר, מה שהפסידו אז, רכשו והשיגו פה בארץ. הייתה זו עלייה קטנה, אומנם, שבע מאות איש, שתרמה בסופו של דבר הרבה מאוד למדינה.

אפרופו "ילדי טהרן" כמו שאמרתי, הייתה גם קבוצה נוספת שהגיעה מאוחר יותר. היא כבר הגיעה הדרך עיראק. זה מאה ועשרים ילדים שהגיעו בספטמבר. לה נתנו לעבור. לנו, אגב, ציפורה שרת ניסתה להעביר אותנו דרך עיראק. העיראקים לא הסכימו. לכן עשינו את כל מסע התלאות דרך הודו ודרך עדן ודרך סואץ עד שהגענו ארצה.

נשארו הרבה בצבא קבע, נשארו גם כן. אז למעשה הייתי בתחילה במשטרה הצבאית והתקדמתי לאט-לאט, גדלתי והתפתחתי. קודם כל רכשתי לא השכלה פורמאלית, כי אז לא היה מקובל כמו היום שקצינים או חוגרים נשלחים להשכלה. הייתי אז חוגר, יצאתי קודם כל לקורס קצינים. אמרתי: קודם כל אהיה קצין. גמרתי קורס קצינים. אחר-כך ניסיתי שוב לרכוש השכלה. אמרו: בצבא זה לא, אתה רוצה תלמד בערבים. למדתי קצת פה, קצת שם. רכשתי הרבה קורסים. קראתי הרבה ולמדתי הרבה, לרכוש את כל זה מה שהפסדתי, בתפקידים מנהלתיים, בתפקידים פיקודיים, בעיקר בתפקידי מטה ובעיקר בתחום כוח אדם שזה תחום ההתמחות שלי, מנהלה וכוח אדם.

מה שאני חייב תודה לצבא, הצבא בכל זאת איפשר ללמוד. אז קודם כל מי שלא הייתה לו בגרות מוסמכת עם תעודה, כי פעם תעודת לידה הייתה תעודת בגרות אולי, היום זה בכל זאת אחרת. נשלחתי מטעם הצבא לשמונה חודשי לימודים, ושוב גמרתי בציונים הגבוהים ביותר. מתמטיקה, שפחדתי מזה נורא, ניגשתי לבחינה תוך ארבעה – חמישה חודשים, וקיבלתי הכל תשע – עשר, ציונים מצוינים. גמרתי גם את הבגרות. אחר-כך רציתי לימודים אקדמאיים, גם נרשמתי וגם התחלתי ללמוד, בגיל מבוגר יותר, שלוששים ומשהו.

ש: כמה זמן שירת בסך הכל בצבא?
ת: בצבא שירתי עשרים ושבע שנים. התגייסתי למעשה ב-16 בדצמבר 1946 לנוטרות, במעבר ישיר לצבא חובה בצה"ל, במעבר לצבא קבע, והשתחררתי רשמית באוגוסט 1974. לא רשמית קיבלתי חופשת שחרור ב-17 במרץ 1974. שירתי עשרים וכמה שנים בצבא.

שירתי במגוון רב של תפקידים, כפי שאמרתי, מפקד יחידה. בסופו של דבר הייתי גם באגף כוח אדם. אז היה יותר קשה להתקדם מאשר היום. התקנים לא היו רוויים כמו היום. אז עברתי תקופה מסוימת לקידום לאגף כוח אדם. כיוון שעסקתי בעיקר בתחום כוח אדם עברתי לאכ"א ושירתי מספר שנים באכ"א, במינהל הסגל. ראיינתי קצינים ושיבצתי קצינים. עסקתי בתחום הקצונה וכוח אדם.

ש: יצא לך לשרת עם משה נתיב?
ת: ודאי, היינו יחד ראשי ענפים בזמנו באכ"א. הוא הגיע לדרגת אלוף אחר-כך, ואני נשארת סגן אלוף. השתחררתי מוקדם יותר. אם כי על סף השחרור, עמדתי לקבל אלוף משנה. אמרתי: לא רוצה דרגות. זה לא כל-כך אני, לא רציתי.

אשתי אמרה לי: אם אתה חותם – אנחנו מתגרשים. הגעת עד גיל ארבעים וארבע, הביתה, עכשיו חפש קריירה אחרת. אז כשסגן אלוף משתחרר, זה לא כמו היום. אז חטפו. היו לי הצעות עבודה מכל פינה. בצה"ל גם התחלתי ללמוד משפטים. למדתי שנתיים. למדתי בערבים באוניברסיטת תל-אביב בשלוחה של ירושלים. נאלצתי להפסיק, כי הלימודים התחילו בחמש, אני הייתי מגיע בשבע – שבע וחצי. יום אחד הפרופסור אמר לי: מה הסוף יהיה? אמרתי: יהיה טוב. הוא אמר: ככה אתה לא יכול ללמוד, ולצערי הרב נאלצתי להפסיק. כי תמיד הייתי מאחר לשיעורים. אני זוכר שאחד המרצים פעם באולם של שלוש מאות איש, בשנה ראשונה, באו שני קצינים שאיחרו. הייתי אז רב-סרן. אני בא אז אומר הפרופסור: למאחרים אין כניסה. מול שלוש מאות איש. אז בבוש פנים קיפלנו את הזנב וברחנו.

ש: אתה בסופו של דבר הגעת לאוניברסיטה.
 ת: למדתי שנתיים, לא סיימתי משפטים. ואז, האמת היא שביקשתי להשתחרר ב-1973. בתפקידי האחרון שוב חזרתי למשטרה הצבאית למה חזרתי? כיוון שאז ברחו שבויים, ואז חיפשו ותיקים.
 קצין משטרה צבאית ביקש מראש אכ"א: תחזיר אותו אלי, אני רוצה אותו בחייל על מנת שיעזור לארגן וכו', וחזרתי לחייל. אבל ראיתי שמימשי את זה עצמי, ואשתי אמרה לי: מספיק.

ש: מתי נישאת? מתי הקמת את המשפחה?
 ת: כששירתתי כמפקד משטרה צבאית בירושלים, תחת פיקודו של הנשיא הרצוג ז"ל, שאז היה מפקד החטיבה. הוא מאוד חיבב אותי. כל טקס שהיה צריך, הוא היה שולח אותי. פעם ביקר איזה קצין בכיר אמריקאי. אחיו של הרצוג, היה איש משרד החוץ, אז הוא צירף אותי לשם. ואז כסגן צעיר הוא הציג אותי כקולונל. הוא אמר לאמריקאים: תכירו את האלוף משנה. התביישתי הייתי ילד צעיר, הוא עשה אותי קצין מבוגר.

שירתתי בירושלים והכרתי את אשתי. היא הייתה חיילת. הייתה חובשת במחנה שנלר. הכרתי אותה בשנת 1954. היא הרצליינית ששירתה בירושלים. התחלנו לצאת, נישאנו בנובמבר 1955. שמה איריס, למעשה בתעודת זהות עליזה. איריס לבית סוסין, הוריה מרוסיה, נולדה בארץ בהרצליה. הקמנו משפחה. יש לנו, ברוך השם, היום, בת בת ארבעים ושתיים, נשואה עם שני ילדים ובני בן 36 עוד מעט.
 הבת רונית זטלר, ניב זה בעלה. היא כלכלנית בכירה, הוא עורך דין מצליח. יש להם שני ילדים מקסימים. נישאה אומנם בגיל מבוגר, אבל ילדים מקסימים. ובזכות הנכדה שהיא הבת שלה, לה סיפרתי פעם ראשונה מה שעבר עלי, ובזכותה למעשה אני גם פה היום מספר את הסיפור, כי זה מיועד להם.
 יש לי בן, בן שלוש ושש עוד מעט, קוראים לו עופר נתנזון. שם אשתו גם רונית. הוא במקצועו גמר הנדסת מכונות, תואר שני מינהל עסקים. אשתו סיימה תואר שלישי בפיזיקה. יש להם גם שני ילדים וזה נפלא.
 אני היום כגימלאי יש לי תעסוקה רבה. הוא גר ברחובות, הבת גרה במודיעין. אני נוסע אליהם ומטפל בכולם. יש לנו עוד בן אחד, המזיניק. כשהשתחררתי מהצבא, בן ארבעים וארבע, בשנת 1974, אז לקראת השחרור אמרנו: אנחנו צריכים עוד ילד, כבר לא נהיה חיילים. ואז, כמתנה ליום הולדת ארבעים וארבע, נולד לי הבן, המזיניק שלי, שהיום הוא בן עשרים וארבע וחצי. הוא בצבא קבע, הוא לא רוצה להיות בצבא קבע. הוא היה בעתודה אקדמית, למד מחשבים ומתמטיקה, סיים תואר ראשון ושני בהצטיינות יתירה, וחייבו אותו לחתום קבע לשלוש שנים. אז הוא לא מרוצה, ואני אומר: אתה ממשיך דרכי. הוא לא יישאר בצבא, זה לא בשבילו. הוא למד מקצוע ככזה שהוא רנדרש מאוד בשוק.

לפחות נחת יש לי. מה שאני לא השגתי, הם השיגו בקלות, למדו טוב והגיעו להישגים מצוינים. וזה טוב.

ש: היו להם נתוני פתיחה אחרים משלך.
ת: בדיוק, החלום שלי, אם לא התגשם עלי, לפחות התגשם בדור שבא אחריי.
את צבא הקבע סיימתי, השתחררתי במרץ 1974. הוצעו לי מספר הצעות עבודה. הצעה אחת מחברת תעופה קטנה שהקימו, הצעה אחרת הייתה של אורן, שנפטר לא מזמן, היה מנכ"ל מפעל הפייס. הוא הציע לי להיות סגן שלו ולרשת את מקומו בבוא היום כמנכ"ל מפעל הפייס. ועוד כהנה וכהנה.

בסופו של דבר אני למעשה, מה שאני מספר פה, זה היו הצעות עוד לפי שהשתחררתי. על סף השחרור, אני השתחררתי ב-17 במרץ, זה היה יום חמישי. ב-18 קיבלתי טלפון מיהודי בשם ג'וני דותן, תת אלוף בצבא, שעבד בבנק הפועלים כסמנכ"ל לנושא ארגון, כוח אדם וכו'. הוא טילפן אלי הביתה ואומר: שמוליק, מה אתה עושה? שמעתי שאתה משתחרר. אמרתי: אני קודם כל רוצה לנוח שבוע, לקנות לי בגדים אזרחיים ולהיות אזרח. הוא אמר: אתה ביום שישי בשעה שלוש אצלי במשרד. הוא היה מפקד שלי בצבא. לא יכולתי להגיד לו לא, באתי אליו למשרד. מה התוכנית שלך? אמרתי לו, הציעו לי איזה קורס מטעם הצבא, קורס בתחום השיווק, למה שאני לא אלמד על חשבון הצבא. הוא אמר: זה אני אתן לך פה, אתה ביום ראשון מתחיל לעבוד בבנק הפועלים. בתור מה? בתור מספר 2, עוזר לכוח אדם בבנק הפועלים. אמרתי: זה מקצוע שלי, כן, אבל אני לא... הוא אמר: אתה מתחיל, הוא אמר והתחלתי.

התחלתי, למעשה, באותו יום ראשון. בקושי היו לי בגדים אזרחיים. התחלתי לעבוד בבנק הפועלים, בהתחלה כראש מדור עובדים, מנהל מחלקת כוח אדם. עבדתי שם שלוש – ארבע שנים בתפקיד הזה, עד שאמרתי: זה נמאס, זה המשך הצבא, אני עוסק בכוח אדם, אני ממיין אנשים, אני עושה עבודה שהיא למעשה מונוטונית שגרתית שאני רגיל בה, אין לי שום חידוש, שום סיפוק. מה אתה רוצה? אמרתי: אומנם אני כבר בן ארבעים ושבע, אני מוכן ללמוד בנקאות, אני מוכן להתחיל מאלף. למדתי בנקאות במשך שנה, עברתי קורס של בנקאות של מנהלי סניפים. ישבתי בדלפקים ועשיתי את כל העבודות, סבב עבודות שלם, עד שהוסמכתי כמומחה לתחום, וניהלתי במשך עשרים שנה סניפים של בנק הפועלים.

כך שלמעשה עד גיל שישים וחמש, ועוד הרווחתי חצי שנה, כי זה מוסד הסתדרותי בנק הפועלים, ושם לפנסיה יוצאים פעמיים בשנה, ביוני ובדצמבר. כיון שנולדתי בפברואר, אז הרווחתי חצי שנה, ועזבתי למעשה את העבודה ב-1 ליוני 1995. ומאז אני גימלאי.

ש: שמואל, אני רק רוצה, אני לא יודע אם זה מילת סיכום או משפט סיכום. העברת לנו תקופה מאוד מרתקת, החל מהחיים המעניינים בבית, תקופה שהמשיכה בתקופות הקשות ביותר בכל אותם מקומות שהוזכרו כאן בראיון, וכלה פה בארץ, ובאמת נאחל לך הרבה נחת. לפי שניגש לראות את התמונות, אני באמת רוצה להודות לך מאוד מאוד ויישר כוח.

ת: גם אני מודה לך. וכסיכום הייתי רוצה להגיד עוד מילה. כואב לי וחורה לי שיש לי משפחה בחו"ל, שיש לי בני דודים בחו"ל. כואב לי וחורה לי שחצי מדינה יורדת מהארץ. אני מגזים, לא חצי, אבל יש בלוס-אנג'לס לא פחות ישראלים מאשר בתל-אביב ובירושלים גם יחד. אני אומר, כניצול שואה, כמי שעבר את כל הצרות האלה, כמי שהגיע לארץ, חונך בה, תרמו לו והוא תרם גם לה, מקומו, לא רק מקומי, **מקומם של כל היהודים רק בארץ ישראל**. וכל מי שיורד או כל מי שחולם על ירידה, צפוי לדעת שבסופו של דבר, אם לא הוא אז בניו, אם לא הם אז נכדיו, יתבוללו. והעם, מה שלא

הושמד בשואה, יושמד בדרך יותר קלה על-ידי התבוללות בחו"ל. זה אני סיכום שאני יכול להגיד.

**קליטת ילדי טהרן בכפר הנוער הדתי. בחודש מרץ שנת 1943 היגיעה קבוצה גדולה של "ילדי טהרן" להתחנך בכפר הנוער הדתי.
בתמונה: התאמת נעליים לילדי טהרן לאחר שנקלטו בכפר הנוער בעזרת המדריך והמורה חיים חמיאל. למעלה במרכז: הילדה סליושה. [13]**

יפה וילדשטיין מ"ילדי טהרן" קורותיה בתקופת השואה עד הגיעה לארץ-ישראל

עדות

יפה וילדשטיין ממשואות יצחק, נולדה בדינוב (DYNOW) בשנת 1928.
בעת פרוץ מלחמת העולם השנייה הייתה בת שנים-עשרה.

יפה מ"ילדי טהרן" מספרת קורותיה בפולין. כניסת הגרמנים.
הגירוש לטריטוריה רוסית ומשם הועברו ע"י הרוסים לסיביר.
היא מספרת על עבודת האב בחטיבת עצים ביער.
האב היה דתי וסרב לעבוד בשבת ולכן נאסר.
גם את סיפור הנחת התפילין של אביה נמצא בעדותה.

משם הועברה לקזחסטן ולאחר זמן הועברה לטהרן ושהתה שם כמחצית השנה.
היא מספרת על תלאותיה – החיים הקשים, מחלות ורעב.

עלייה לארץ-ישראל עם "ילדי טהרן". קליטתה בארץ ופגישתה עם ההורים והאחים
שהגיעו לארץ לאחר המלחמה.
היא בנתה בית לתפארת בארץ-ישראל

אני מביא את עדותה כפי שנמסרה בעל פה ל"יד ושם" ויותר מאוחר תומללה בכתב.
לא שיניתי את התחביר וניסוח הדברים כדי לשמור על האוטנטיות של העדות.

ועתה לעדות:

ש: לאיזה משפחה?
ת: מצד אמא הם היו ציוניים. אמא בגיל חמש-עשרה למדה כבר עברית. מצד אבא לא.
אבא שלי חסיד בלץ. אני אספר לך אפילו סיפור, שהוא לקח אותי. אני הייתי חולה
בדלקת פרקים, בתור ילדה קטנה. זה חזר שלוש פעמים. בסוף הוא החליט שהוא
לוקח אותי לרוב מבלץ. קיבלתי קמע. הוא איננו אצלי. זה מצד אבא.

ש: זה היה רחוק דינוב מבלץ?
ת: לא, זה קרוב. זה אותו אזור. זה לא רחוק. דרך אגב, גם הוא מבלץ.

ש: מחוז למברג. לבוב (LWOW).
ת: כן. לבוב. אני למשל, בלבוב הוציאו לי את השקדים, אחרי דלקת פרקים. ביארוסלאב
(JAROSLAW) לא היו רופאים מספיק נאמנים.

- ש: כמה ילדים הייתם בבית?
ת: שלושה. היינו ארבעה, אחת נולדה בזמן המלחמה, אבל היא לא נשארה בחיים. אז אנחנו שלושה. נשארנו, ברוך ה', שלושה.
- ש: עברתם מדינוב ליארוסלאב?
ת: אני נולדתי בדינוב. אחרי שנולדתי בדינוב, הייתי איזה חצי שנה שמה ועברנו ליארוסלאב. אבא נשאר כי הייתה לנו חנות ביארוסלאב. אבל אמא שלי לפני שנולדתי נסעה לדינוב.
- ש: נולדת בדינוב?
ת: נולדתי, אבל העיר שלי זו יארוסלאב.
- ש: את זוכרת את יארוסלאב?
ת: קצת אני זוכרת, לא הרבה, אבל קצת. אנחנו גרנו ליד הסאן (SAN). זאת אומרת, זה הגבול בין רוסיה לפולניה. גם גרנו ליד "זובנייה", שם מוכרים פחמים. אני זוכרת בית באלכסון. שם לא גרנו. שם הייתה לנו החנות. על יד זה, לא רחוק היה לנו בית.
- ש: איזה חנות?
ת: חנות מכולת. אבל זו לא רק חנות מכולת. בגלל שמהכפרים היו באים הגויים, אז אבא ז"ל היה קונה אצלם גם תבואות וביצים, אבל בסיטונאות, הוא התעסק גם עם זה.
- ש: הלכת לבית-ספר?
ת: אני הלכתי לבית-ספר, בשבת לא.
- ש: באיזה שפה למדו בבית-ספר?
ת: בבית-ספר פולנית. אבל אני גם למדתי קצת עברית, לא הרבה, קצת. אני לא הלכתי הרבה לבית-ספר עקב המחלה שלי. אני חליתי, וזה תמיד לקח כמה חודשים. אני מעט מאוד למדתי בפולניה. אחר-כך בסיביר.
- ש: פולנית ידעת?
ת: פולנית ידעתי. היום אני מבינה. אבל לדבר – אני לא שולטת. גם רוסית אני מבינה ולדבר לא.
- ש: בבית, באיזה שפה דיברתם?
ת: דיברנו ביידיש. ב-1939 כשהתחילה המלחמה, באו הגרמנים. דבר ראשון הם לקחו את אבא ז"ל.
- ש: לאן?
ת: אנחנו גרנו למטה מהעיר, על יד הסאן. הם אספו יהודים. היו די הרבה יהודים, רק גברים, ועברו על ידינו, ואנחנו ראינו איך שהשיירה עוברת. ככה הם הלכו בשיירה. ראינו איך שלוקחים אותם והיינו בטוחים שלוקחים אותם לסאן ושם יהרגו אותם.
- ש: לא הייתה אפשרות לברוח לברית המועצות לפני כן?
ת: לא. זה היה ככה במהירות. לא הייתה אפשרות. אנחנו חשבנו שלוקחים את כל הגברים פשוט לסאן, לגמור איתם שם. כעבור חודשיים גם אותנו לקחו, אותי, את אמא ושני האחים שלי. אנחנו היינו ילדים קטנים. אמא שלי הייתה לה תושייה. באמת, הייתה חברמנית, היא אמרה ככה: היינו עשירים, היה לנו באמת הרבה. לקחה את כל

דברי הזהב, המנורות הגדולות האלה של חמש קנים, כל דברי הכסף וכל הזהב, הטמינה את זה במרתף.

ש: **זה היה בשנת 1939/40. היית אז בת אחת-עשרה, את זוכרת?**
ת: אז ככה, היא הכניסה את הכל לשם, ואמרה: אולי פעם אני אזדמן ואני אוכל להוציא. כעבור חודשיים לקחו גם אותנו.

ש: הגרמנים?
ת: הגרמנים.

ש: מה קרה עם אבא?
ת: זה מה שאני עומדת לספר לך. העבירו אותנו דרך הסאן לצד הרוסים. שם נפגשנו בטלין (TLIN) עם אבא. זה היה כפר קטן, שם נפגשנו עם אבא. היינו בלי בגדים, ערומים, בלי כלום. מה יכולנו כבר לקחת. אמא שלי יום אחד החליטה, היא בלונדינית: אני עוברת את הגבול בחזרה לפולניה, ליארוסלאב. התלבשה כמו גויה, מטפחת ראש, סינר כחול, איזה סל, כמו הגויים שהם נוסעים לקנות. עם סירה היא עברה. הם באמת לא נגעו בכלום, גם בחנות לא נגעו. לקחה גוי ואמרה לו: תראה, יש לי פה הרבה סחורה, ואני אשלם לך טוב. תעביר לי את כל הדברים דרך הגבול, דרך הסאן. עם סוס ועגלה, יש מקום שהמים רדודים – אתה יכול לעבור. באמת היא עשתה את זה. הוציאה את מה שעוד היה בחנות, מה שרק היה אפשר. גם בבית, את השמיכות פוך.

בפולניה היה קר, אז היו שמיכות פוך, מה שיכלה היא לקחה. כשהיא באה לעבור את הגבול, עמדה שם גיסתה והיא צועקת. לאמא שלי קוראים שושנה, זה בעברית: רוז'י, רוז'י (ביידיש). ואמא שלי אומרת לגוי: סע. והיא לא זזה, כמו שעכשיו הקיר הזה לא זז. היא עברה את הגבול והיה לנו זמן מה ממה לחיות ומה לאכול.
אחר-כך הם הביאו אותנו ליאבורוב (JAWOROW).

ש: יחד עם אבא?
ת: יחד עם אבא. אבא ואמא ושני האחים שלי, והיינו ביאבורוב. לילה אחד, הם תמיד עשו את זה בשבת, ערב שבת, בערך בשתיים-עשרה – אחת, הם יודעים שהיהודים עייפים, **דופקים, נ.ק.וו.ד.**, אבא ז"ל פותח את הדלת, מה יש? מה אתם רוצים? אתם רוצים להישאר אצלנו ברוסיה, או אתם רוצים לחזור לפולניה. אז אבא ז"ל ואמא, שתחייה, החליטו: אנחנו חוזרים בחזרה לפולניה. בפולניה היו הגרמנים. אבל כל המשפחה חוץ מאיתנו, שלאמא היו עוד אחים ואחיות, ולאבא הייתה אמא ושתי אחיות עם ילדים. הם אמרו: אולי אנחנו עוד ניפגש איתם, נחזור. וזה היה לטובתנו. כי מה הם החליטו. אחרי כמה שבועות, שוב פעם הם באו בלילה, בליל שבת, הרוסים, ה-נ.ק.וו.ד. ואומרים: תארזו את החבילות שלכם, אתם חוזרים בחזרה לפולניה. אנחנו באים ורואים קרונות, כמו שלוקחים בהמות, המוני יהודים. מה אנחנו יודעים לאן לוקחים אותנו, **עד שנסענו ונסענו, והגענו לאלטאיסקי קדאי (ALTAISKI KRAV) בסיביר.**

ש: במקום לשלוח אתכם בחזרה.
ת: הם חשבו שאנחנו אולי שפיונים, בגלל זה רצינו לחזור בחזרה לפולניה, לגרמנים, לספר מה ראינו אצלם, מה עבר עלינו וכך הלאה. ככה תרגמו את זה. אז הגענו לאלטאיסקי קדאי. היינו בסיביר.

ש: **את זוכרת את התקופה?**

ת: כן. אני זוכרת. אנחנו גרנו בצריף, בטח איזה עשר – חמש-עשרה משפחות. לכל אחת הייתה פינה אחת. היה קור אימים. אוכל לא היה. עבודה קשה מאוד. הם רצו תמיד שאבי ז"ל יחטוב עצים. זו עבודה מאוד קשה.

ש: כולם?
ת: כולם עשו את זה. **אבי ז"ל התנגד לעבוד בשבת ובחגים**. מכיוון שהוא התנגד לעבוד בשבת ובחגים, אז הושיבו אותו בבית סוהר, איזה עשרים וחמישה קילומטר מאיתנו.

אני חייבת לספר לך עוד לפני זה סיפור ששכחתי. לא היה לנו אוכל. אני ואחי, יש לי אח שהוא בחמש שנים צעיר ממני. הלכנו לקטוף, מלינה קוראים לזה, תותים. הוא קיבל נשיכה מנחש ארסי. אני ראיתי את זה ולקחתי אותו מייד על הידיים והלכתי הביתה. עד שהגעתי הביתה הנפחות שלו כבר הגיעה די גבוה. אז קשרו לו מייד את הרגל, שהנפחות לא תגיע ללב. עד שמצאו סוס ועגלה ונסעו לבית-חולים, אבל ברוך ה', נסענו, נסענו, והוא נשאר בחיים. אז אני נשארתי עם אחי הקטן, כמה שבועות עד שההורים חזרו.

אחר-כך הם חזרו. אז התחיל הסיפור עם אבי, שהוא לא רצה לעבוד. הושיבו אותו בבית סוהר. ואמי הפכה, כיוון שאבא שלי לא היה יכול לאכול את האוכל שלהם, ולא היה מוכן לא להניח תפילין, הוא רצה להניח תפילין והם לא רצו לתת לו את התפילין שיישארו אצלו, כי הם פחדו שהוא יתלה את עצמו. אני עד היום לא מבינה מה איכפת להם מיהודי אחד פחות, אבל אולי הם רצו שהוא יסבול: אתה לא רצית לעבוד בשבתות, אתה לא רצית לעבוד בחגים.

ש: למה את אומרת כך? הם היו במיוחד אנטישמיים?
ת: **לפי דעתי כן**. למה הם לא נתנו לנו אוכל? מה איכפת להם היה שהוא לא יעבוד בשבת?

ש: הייתם אזרחים פולניים?
ת: ברור. אז אמי הלכה. אבל מישוהו מסר שהיא הולכת ומביאה לאבא שלי את התפילין ומביאה לו אוכל. ואז אמי כבר הייתה בהריון. אז הושיבו אותה בבית סוהר במקום. היה גם בית סוהר במקום. הושיבו את אמי בבית סוהר, אז אני הלכתי ואני הבאתי לו אוכל.

ש: את זוכרת את בית הסוהר?
ת: אני לא יכולתי להיכנס. אני רק דרך החור, דרך אשנב קטן ראיתי תמיד את אבא. מה שהיה לי הבאתי לו. זה היה בסביבות פסח.

ש: פסח 1940.
ת: פסח 1940. אנחנו עוד קיבלנו חבילה מבן דוד של אבי ז"ל. הוא ידע שאנחנו שמה. התכתבנו, איך שהוא הגיעה, הוא שלח לנו מצות בחבילה. אני זוכרת שהבאתי לאבי מצות. אחר-כך הוא השתחרר, שיחררו אותו. וגם את אמי שיחררו. אנחנו עברנו אחרי שנה לקזחסטן (KAZAKHSTAN).

ש: אנחנו, כולנו?
ת: כולם, כל אלה שנשארו בחיים. הרבה מתו שם מקור ומרעב. היו גם כאלה שהיו בלי אצבעות ברגליים ובידיים. אני אומרת לך, לנו היה ממש מזל שאמא עברה את הגבול והביאה לנו את הבגדים ואת שמיכות הפוך, ולקחה דברים. במשך הזמן אנחנו מכרנו.

אני אפילו זוכרת את העגילים שלי שבסוף מכרו, ולאמא את הטבעת נישואין. אפילו, אתה יודע, בשביל מחט, בסיביר, בשביל מחט אתה יכולת לחיות שבוע ימים עם אוכל.

עברנו לקזחסטן, ואז כבר לא היה לנו כלום. שוב פעם, אמי הייתה אישה אמיצה מאוד. היא הלכה פשוט מבית לבית, שהיו שם כלבים, פשוט הייתה מביאה קצת תבואה. ואני הבת הגדולה הייתי הולכת לגויים, את היודע שם, עם אבנים, בזמנים ההם, עם אבנים היינו עושים קמח.

ש: באיזה עיר?

ת: זה היה בכפר. זו הייתה "קדיבקה" קטנה קראו לזה. הייתה עוד משפחה שלא היה להם איפה לגור. אנחנו לקחנו אותם גם כן, שתהייה להם פינה ולנו פינה. ואני גם הלכתי, זאת שתמיד הלכתי להביא את המים. אני לא אשכח עד היום, שחזרתי עם ידיים קפואות, בכיתי ככה, נכנס לי מתחת לציפורניים הקור. אחר-כך **אמי חלתה שם בטיפוס**. אז לקחו אותה לבית-חולים. אני זוכרת כמו היום, אבא שלי עמד מתחת לקיר שם בבית-החולים ובכה, ובכה, ובכה. הקב"ה עזר, אמי הבריאה. באמצע נולדה התינוקת, אבל היא לא חיה, רק שלושה חודשים, לא היה מה לאכול.

ש: את זוכרת את התושבים של הכפר הזה?

ת: אנחנו לא גרנו ביחד עם התושבים. היינו צריכים ללכת כמה קילומטרים. הם בעצמם היו עניים מרודים, עניים מרודים. אבל איך שהוא, אני לא יודעת, אמא תמיד הצליחה.

מה אני אגיד לך, יש עוד הרבה סיפורים על אמא שלי. איך שהוא היא הצליחה. אבא שלי ז"ל השאיר את אמא בקזחסטן. האח שקיבל הכשה מנחש, קיבל שושנה ברגל, והרגל נרקבה. היה סיפור שלם. הוא חלה. אחי הקטן גם כן הלך איתנו, עם אבי ואיתי. אנחנו באים אז הם אומרים ככה: אם אבא נוסע איתנו - אז הם לוקחים גם את אחי, זה שצולע, וגם את אחי שקיבל בדרך דיזנטריה.

אבל אמי נשארה שם בכפר, בקולחוז, אז אבא אמר: לא, אני שולח רק את הבת, ואנחנו חוזרים בחזרה. אבל מהם לא קיבלתי מכתבים אף פעם.

ש: איפה את היית?

ת: **אחר-כך אני הגעתי לטהרן**. הגעתי לטהרן. בטהרן גם כן היינו כחצי שנה.

ש: זו הייתה קבוצה גדולה?

ת: אלף ילדים והיו גם מבוגרים, שהם היו מדריכים, וגם היו כמה שבאמת ככה באו. אם אבא ואמא באו עם ילד אז לקחו. אם אמא שלי הייתה שם - אז היינו מאה אחוז ביחד. אבל זה הגורל. היא לא הייתה, ורק אני נסעתי.

ש: מי הם היו המדריכים?

ת: יותר מבוגרים, ברור, היו יהודים.

ש: יהודים, מאין?

ת: מאיזה ערים? אני לא יודעת. מפולניה מאיזה ערים.

ש: מפולין הם היו?

ת: הם היו מפולין, ברור. הם דיברו פולנית. יש הספר של ילדי טהרן. ושם אפילו כל השמות. היינו בטהרן, גרנו באוהלים, תנאים קשים מאוד. אבל הרבה יותר טובים מאשר ברוסיה, אין להשוות, ברור.

ש: כמה זמן הייתם שם?
ת: **כחצי שנה היינו בטהרן.** לא היינו בתוך העיר, אלא מחוץ לעיר. באו, ואני זוכרת ששרתוק בא אז עם ציפורה, באו לבקר, ואמרנו שאנחנו עולים לארץ. הרופאים היו אנגלים, והם בדקו כל ילד, כי אנחנו היינו צריכים לעלות לארץ באונייה. אנחנו עברנו דרך תעלת סואץ. **הם בדקו כל ילד. אני זוכרת שאותי לא רצו לקחת, כי אני כל שלוש שעות הייתי מתעלפת.** כנראה זה איזה מום בלב בגלל דלקת הפרקים. זה התברר לי אחר-כך גם פה בארץ. אותי הם לא רצו לקחת, אבל למזלי, האחיות הן היו יהודיות. הן אמרו: אנחנו לא נשאיר אותה פה. אנחנו כבר איך שהוא (ביידיש): **"א ייד גיט זיך איין עיצה".** בכל אופן הם לקחו אותנו. אני עברתי את הנסיעה, הגענו לארץ.

ש: איך?
ת: באונייה. דרך אגב, באונייה באחד המקומות כנראה שמו לנו מוקש ימי, היה מסובך מאוד. אבל ברוך ה' עברנו.

ש: את זוכרת את התאריך?
ת: אני באתי בתחילת 1943. אני באתי במרץ. זה היה בפברואר. אבל עברנו. אנחנו עברנו דרך תעלת סואץ. המצרים כנראה נתנו לעבור. חיכו לנו פה ברכבות, לקחו אותנו **לעתלית.** המחנה לא היה בעתלית. ליד עתלית זה היה. מייד חילקו אותנו למוסדות, כי אנחנו היינו במצב כזה תת-תזונתי שהיו חיים קודם שאנחנו נהייה קצת בני אדם. **אני הייתי במגדיאל,** במוסד במגדיאל. הייתי שם חודש, ואז התחיל, אני מתארת לי, אני לא יודעת אם אתה זוכר את כל הסיפורים. שאלה רצו שיבואו לזרם זה ואלה רצו שיבואו לזרם זה. חילקו לנו שעונים וטבעות, באו מכל הזרמים שאנחנו נלך אליהם. **ואיך ידעו אם אנחנו דתיים או לא דתיים? שאלו: הדליקו אצלכם נרות? אמא הלכה עם כיסוי ראש? עבדתם בשבת? כל מיני דברים כאלה. אבל רוב היהודים בפולניה, אז לא היה דבר כזה, כולם היו דתיים.**

אז לא היו כל-כך הרבה מוסדות של עליית הנוער. אלא מה עשו, רצו להעביר את הילדים לקיבוצים. קיבוצים היו, אבל מוסדות של עליית הנוער היו מעט מאוד. בכל אופן, אני זוכרת שהוא שאל אותי. אני זוכרת שהמדריך הראשון שלי היה יעקב קלוסקי, הוא היה מטירת צבי. שאל אותי לאן אני רוצה ללכת. אני אמרתי לו: **אבי אמר לי, כשעזבתי אותו: יפה, (הוא לא אמר יפה אלא שניקה), אני מבקש ממך שתלכי בדרך שראית בבית. את המילים האלה אני בחיים שלי לא אשכח.** את זה אני לא אשכח. ועכשיו זה לא שייך עדיין לפה, אבל אני גם את זה רוצה לספר.

לפני שאבי נפטר, נולדה לו עוד נינה. נינה אחת הוא הכיר. הנינה נולדה ביום שישי ואבי נפטר כמה ימים אחרי זה. אני במוצאי שבת נסעתי קודם לבקר את אבי. הוא היה אז כבר בבית אבות. אמרתי לו ביידיש: "נולדה לך נינה" ושמה ליאורה. הוא אמר לי בעברית: זה שם יפה. יש כמה דברים שאני פשוט לא יכולה לשכוח. אני אמרתי שאני **רוצה מקום דתי.** העבירו אותי ל"אהבה". **מוסד "אהבה" זה בקריות.** זה מוסד עוד מגרמניה, מברלין. זה מוסד מבחינת כשרות אלף אחוז. אגף לחוד חלבי, אגף לחוד בשרי. אבל מה, זה כנראה מנהג של הרבה יהודי גרמניה שנכנסים לחדר אוכל שמים כיפה, יוצאים מחדר אוכל מורידים את הכיפה. רוצים בערב שבת מדליקים אור. לא רוצים מכבים את האור. לי זה מאוד הפריע. כתבתי ליעקב קלוסקי, הוא בא אלי, כתב

להנרייטה סולד ז"ל, **והעביר אותי לכפר הנוער הדתי**. כעבור כמה חודשים, אני זוכרת שאחרי פסח אני כבר הייתי בכפר הנוער הדתי וזה היה לרוחי. שמה הייתי שלוש שנים, או ארבע שנים. אחר-כך אנחנו עברנו לקיבוץ כפר דרום.

ש: מתי התחיל הקשר עם המשפחה?
ת: כן, זה מה שחשוב. כשעליתי לארץ, כמובן אני אמרתי שההורים נשארו שם, ואין להם מה לאוכל, ואולי אני יכולה איך שהוא לעזור להם. דרך הצלב האדום שלחתי להם חבילות, אבל לעולם לא ידעתי אם הם קיבלו או לא. רק כשהוריי יצאו מרוסיה לפולניה, הם היו בשטטין (STETTIN). אז זה היה שייך לפולנים.

ש: מתי הם הגיעו לשטטין?
ת: אני חושבת ששלוש שנים אחרי.

ש: הם נשארו בקזחסטן עד סוף המלחמה?
ת: עד סוף המלחמה, ואחר-כך הגיעו לשטטין.

ש: אבל את לא ידעת איפה הם?
ת: זה מה שאני רוצה לספר לך. יום אחד אני קיבלתי מכתב שהם נמצא בשטטין. אבל הם כתבו לכפר הנוער, הם לא ידעו שאני נמצאת בכפר דרום. בינתיים כבר עברתי לקיבוץ, **כבר הייתי בת שבע-עשרה – שמונה-עשרה**. עברנו לקיבוץ כפר דרום בנגב, ליד עזה. מאז הייתה לי איתם התכתבות. אמי ואבי חלו, הייתה איזה מין מחלה, תשעה חודשים של חום גבוה, אין מה לעשות. הם שכבו במיטה שניהם. הג'וינט דאג להם לאוכל. את שני האחים שלי לקחו למוסד. אחרי שהם הבריא, אמא שלי החליטה, שוב פעם: אני לא אשאיר להם שום דבר לפולנים. הבית היה בית שלנו, הבית שבו גרנו בפולניה ביארוסלאב היה בית שלנו. החנות לא. השכרנו אותה. אמא שלי אמרה: אני נוסעת ואני רוצה למכור את הבית. אין לנו גרוש על הנשמה, קשה לנו. ואבא שלי אז היה מנהל חשבונות זמן מה. הוא גם עשה הנהלת חשבונות. הוא היה טוב מאוד בחשבון. אבל זה היה מעט מאוד. הם רצו באמת לעלות לארץ, אז חשבו שאולי אם יהיה להם כסף, יקבלו סרטיפיקט. אמא שלי החליטה לנסוע.

ש: זה מה שהיא סיפרה לך אחר-כך?
ת: כן. מה שהיא סיפרה לי אחר-כך, וגם אבי ז"ל סיפר לי, והאחים שלי. ועוד אמרו לה: תשמעי, זו דרך מסוכנת מאוד. אם הם ירגישו שאת יהודייה – תדעי לך שגמרת את החיים שלך. לא. היא אומרת שהיא נוסעת. היא נסעה, היא מכרה את הבית, חזרה עם דולרים. איך אני יודעת – כי אני עם בעלי, יצאנו ביחד במשך שנתיים. די, החלטנו אנחנו מתחתנים. אחרי שיצאנו מכפר דרום ב-1948. אנחנו עלינו לכפר דרום ב-1946 עם אחד-עשרה הנקודות.

ב-1948 בהפוגה יצאנו מכפר דרום ועלינו להתיישבות. עכשיו זה נקרא בני דרום. זה מושב שיתופי, שם אחי גר. אנחנו החלטנו שאנחנו מתחתנים. כתבתי להוריי שאנחנו מתחתנים. הם מאוד הצטערו שהם לא יכולים להיות בחתונה. אבל הם כתבו לנו: אנחנו עושים פה חתונה שנייה, אתם שמה ואנחנו פה. והייתה להם איזה הזדמנות שאיך שהוא מישוהו עלה לארץ, ושלחו לי אז חמישים דולר, אני זוכרת, מתנה.

מה ששכחתי לספר לך, כשאני עזבתי את הוריי, המצב שלהם הלך והיה עוד יותר גרוע. אחי הקטן לא ידע אז עוד טוב לספור. וכשהייתה חתיכת פיתה שעשו, אז אחד הילווה מהשני. אחר-כך הם סיפרו בשמחות. אז אחי הקטן אמר לאחיה גדול: עכשיו אתה חייב לי ככה. אתה יודע, ככה הוא התחיל לספור. המצב היה הרבה הרבה יותר

גרוע. כשאני הייתי זה היה גרוע – אחר כך זה היה עוד יותר. זה שכחתי להגיד לך, עכשיו נזכרתי.
אחר-כך הוריי עלו לארץ ב-1949. אני התחתנתי בחודש תמוז, והם עלו בסוף 1949. אז אני כבר הייתי בהריון עם הבת.

ש: איך היה המפגש עם ההורים?

ת: עכשיו אספר לך על המפגש. זה מאוד מעניין, מכיוון שהוריי ידעו שאני בקיבוץ. הם פנו לקיבוץ הדתי, שהם יודיעו לנו שהם הגיעו לארץ ונמצאים בעתלית. את בעלי הכירו כי בעלי היה הגזבר של המשק. אז הם ידעו מייד, וילדשטין מי זה. כשקיבלתי את ההודעה, אני מייד בבוקר נסעתי. לבעלי הייתה צריכה להיות ישיבה. ואז הוא אמר לי: תראי, אני אגיע מוקדם, אבל את תיסעי. הוא אמר לי: את יודעת מה, תיקחי איתך את הטלית ואת התפילין, אני אגיע בזמן. כי עד שעה מסוימת אפשר להניח תפילין. אני אגיע מאה אחוז בזמן. אבל כדי שאני לא אשכח, ויש לי ישיבה דחופה – את תיסעי ואני אגיע. בסדר, הגעתי, מצאתי אותם והתחלנו לדבר. אני פותחת את התיק, ואבי ז"ל רואה את הטלית. אתה יודע, הוא זרח, כמו ששמש זורחת. הוא לא ידע. הוא שלח ילדה. והוא לא ידע מה, מי, איך, איזה כיוון היא תלך, וברגע שהוא ראה את הטלית – הוא ממש זרח. אחר-כך בא בעלי.

ש: מאין הוא?

ת: בעלי מברלין, הוא יקה. הוא יצא ברגע האחרון. הוא היה בן שלוש-עשרה, עלה לתורה עוד בגרמניה, ומייד דרך יוגוסלביה עלה לארץ. הוא עלה ב-1941. זאת הייתה העלייה האחרונה שיקלו לצאת עוד מגרמניה והגרמנים רדפו אחריהם. הוא עלה ב-1941. הוא עלה וישר בא לכפר הנוער. אני מכירה את בעלי מכפר הנוער.

ש: הוא מבית דתי?

ת: הוא מבית דתי. להם היה אפילו בית-כנסת, ואביו היה הגבאי של בית-הכנסת. הוא נולד בברלין, אבל ההורים לא, ההורים היו מפולניה. ההורים ניספו. יש לו אח ואחות פה בארץ.

ש: ההורים שלו מפולניה, איך הוא נולד בברלין?

ת: ההורים הגיעו מפולניה לגרמניה. הם היו הרבה שנים בגרמניה. ההורים הם פולנים, אבל הילדים נולדו בגרמניה.

ש: לבד הוא עלה?

ת: הוא עלה עם עליית הנוער.

ש: ההורים ניספו?

ת: ההורים ניספו. מאביו יש לו תאריך מי שהוא ניספה. עם אמו הם עשו בערך ביחד.

ש: אז ההורים שלך הגיעו.

ת: אני נשארתי עם ההורים, כי אתה יודע, אחרי כל-כך הרבה שנים. דיברנו ודיברנו, ודיברנו. שלחתי את שני האחים שלי ואמרתי: תראו, איך הוא נראה. הוא בלונדי, ג'ינג'י, מרכיב משקפיים, נמוך. הם באמת הכירו אותו ושאלו אותו: תגיד, אתה זה וזה? הייתה פגישה מאוד מרגשת. אני לא צריכה לספר לך.

ש: הוא היה מבית דתי חרדי?

ת: כן, חסידי כן, בלץ.

ש: לא הרגיש את ההבדל?

ת: תראה, צריך לדעת שהבנים שלו, כולל אותי, אנחנו הפועל המזרחי ולא אגודת ישראל ולא חסידים. אבא שלי אפילו פה. הוא הלך להתפלל, הוא הלך עם גירטל, כי חסידים הולכים עם גירטל. אומנם הוא לא הלך עם השטריימל. את השטריימל הוא כבר מזמן הוריד. הוא הלך עם מגבעת. הוא הרגיש פה טוב. הוא פשוט הבין את המצב. זהו זה, הוא שמח שלפחות הילדים שלו נשארו דתיים, אם לא חסידים אז דתיים.

ש: גם האחים שלך?

ת: כן. יש לי אח שגר בבני דרום, זה שייך לפועל המזרחי. ואח שגר בחולון הוא מנהל בנק המזרחי בחולון. אני חושבת שהורי זכו שהילדים הלכו בדרך שלהם. אף פעם לא היו לו טענות כלפינו שאנחנו לא בסדר. הוא השלים. כמו שאומרים, הוא עשה את זה באמת בחוכמה גדולה. הוא השלים שהדור הזה, יש, אני לא הייתי רוצה, אני חושבת שגם הוא לא היה רוצה. אם הוא היה שומע מה שהולך עכשיו – גם הוא לא היה רוצה בזה.

בקשר לאחי, זה עם הרגל. בזה זה לא נגמר. הוא היה בבית-ג' אללה. הוא התחתן. הוריי כבר גרו פה, ואני לא סיפרתי להם. הוא היה שלושה חודשים בבית-חולים. הוא עבר ניתוח מאוד, מאוד רציני באותה הרגל. הוא עד היום סוחב את הרגל, לא רואים כל-כך. עד כדי כך שלא לקחו אותו לצבא. הוא רק עשה שירות, כמו שעושים, פה לשמור ושם לשמור. הוא זוכר אותם טוב טוב, עד היום. כולנו זוכרים. אבל יחד עם זה, אני רוצה להגיד לך שזה היה המזל שלנו שהוריי החליטו שהם רוצים לחזור בחזרה לפולניה. וגם שהקב"ה עזר לנו שיכולנו לעבור את כל זה. כי הרבה נפטרו והרבה לא נשארו בחיים. לא מסיביר ולא מקזחסטן ולא מטיפוס. אני זוכרת את אמא שלי.

ש: כמה ילדים יש לך?

ת: יש לי בת שגרה במעלה אדומים. יש לי בת שגרה בעצמונה, הלכה בדרך שלי ושל בעלי. בעזה, בגוש קטיף. הבן גר כאן, במשואות יצחק.

מה אני יכולה להגיד לך. אני מודה כל רגע לקב"ה שזכיתי, גם כשהיינו ב-1948 בכפר דרום ליד עזה. אני יצאתי, בעלי לא היה שם. מה קרה, בעלי היה הגזבר ומרכז קניות של כפר דרום בנגב.

השיירה האחרונה שהגיעה לנגב – הוא איחר אותה. הוא יצא לקניות ולגזברות והייתה צריכה לצאת שיירה מרחובות. להגיע לניר-עם, ומניר-עם הגיעו בשיירה של משוריינים לכפר דרום. הוא איחר את השיירה. הוא הלך לסדר משהו ברחובות ואיחר את השיירה. אבל האספקה כן הגיעה. הגיעה עם המשוריינים. כשהיו צריכים להיכנס לתוך המחנה, אז שמו שם מוקש. מהכביש אלינו, לכפר דרום זה דרך עפר, הם הטמינו את זה. והאוטו של האספקה לא היה משורייני, זה היה של המשאית של כפר דרום. ישב בפנים הנהג וחבר אחד שגם קוראים לו יצחק, וגם לבעלי קוראים יצחק. האוטו עלה על מוקש. לנהג לא קרה כלום. היצחק הזה נשאר נכה, עד היום, בלי יד ובלי רגל. הוא גר בבני דרום.

עוד קצת אספקה הגיעה. זה היה לפני פסח. אני זוכרת שבאה אז גם תגבורת, כי אנחנו היינו שם שלוש ימים, חצי מזה בחורות. מה זה ילדים – גיל שמונה-עשרה. חצי בחורות וחצי בחורים, ועם השיירה הזאת הגיעה גם התגבורת, וגם היו כמה פצועים. ואני זוכרת שהגיעה השיירה. אז אמרו שיצחק נפצע. הייתה לנו עוד חברה, אפילו אני זוכרת שזה היה במעריב וזה נמצא באחד הספרים, שכתבו עליה על המחנה הזאת. היא התחילה לבכות ואני התחלתי לבכות, שנפצע. אנחנו יודעים מה זה שם. אני חס וחלילה לא רוצה להגיד למזלי, זה היה הגורל. הוא נשאר ברחובות והבחור

הזה נפצע והוא נשאר בלי יד ובלי רגל. אבל ברוך ה' הוא התחתן והקים משפחה. גם לו יש בגוש קטיף בת נשואה. הוא גר בבני דרום והשתקם, עברנו הרבה שם.

מה שהתחלתי לספר לך, הוא לא היה שמה. יום אחד החליטו המצרים, אנחנו עמדנו להם כמו עצם בגרון, כי שם עברה רכבת, אנחנו תמיד ראינו, תמיד מסרנו מה עובר שם. הם החליטו שהם מוכרחים לחסל אותנו. לילה אחד נכנס טנק לתוך המחנה, לכפר דרום. אחריו היו איזה חמש מאות מצרים. אמרו: נחסל אותם! אבל היה בחור אחד, הוא לא נשאר בחיים, גם כן קראו לו **יצחק קרליבך ז"ל**. הייתה לו תושייה. לקח רימון, זרק לתוך הטנק, הטנק בער, אבל הטנקיסט עוד הספיק לצאת אחורה, ואז כשהם ראו שהטנק בוער – הם כולם כל עוד נפשם בם. היו לנו כמה הרוגים, אבל זה היה לנו לפני שהטנק נכנס, כי הם זרקו עלינו פצצות.

היה בית ביטחון, אז בית ביטחון לא היה שווה. אנחנו כולנו ככה ירדנו לתוך התעלה. היו לנו כבר בונקרים. ירדנו לתעלה והיו לנו כמה הרוגים. אני זוכרת, אני הייתי כוננית בכפר דרום. מה כבר היה לנו, מה שכבר היה לנו בבונקר. אני עמדתי למטה עם המתים. אני עמדתי להכין לאלה שעוד בחיים מה שהיה אפשר. אנחנו לא יכולנו לקבור אותם, רק בלילה. ביום הם ירו עלינו. הם ראו אותנו. בלילה קברנו אותם. רוב האנשים שנהרגו היו אלה שבאו, התגבורת. אחד מהחברים שלנו, זה שאמרתי לך, יצחק קרליבך, מה שמאוד כואב הלב גם, שאלה שבאו לתגבורת באו ישר מהאונייה. לא היה לנו, מה שהיה לנו זה לקחנו. אני עוד זוכרת אחד אברהם ואחד יצחק, וסיפר מה שהם עברו וכל זה. היה קשה מאוד. עברנו משהו. **אבל ברוך ה' נשארנו והקמנו מדינה**. ורק שזה ילך הלאה ולא כל הצרות שיש לנו פה עכשיו. [8]

אחות רחמנייה עוזרת לילדים קבוצת "ילדי טהרן" יורדת מהרכבת בעתלית.
[1] **אחות רחמנייה מסייעת להם. צולם ב- 18.2.1943.**

דוד לאור {לאונברג}

מנהל מחנה הילדים בטהרן
ואחראי על הקבוצה הראשונה והגדולה שהגיעה לארץ-ישראל
קורותיו בתקופת השואה
עד הגיעו לארץ-ישראל

דוד לאור {לאונברג} נולד ב-1915 בעיר קרימיצ'וק (KREMENCHUG).
דוד היה מנהל המחנה של "ילדי טהרן" ואחראי על הקבוצה הראשונה והגדולה שהגיעה
ארצה. בעדותו הוא מתאר את ימי ילדותו ונערותו ופעילותו ב"שומר הצעיר".

בשנת 1939 מתגייס לצבא הפולני נשלח לחזית ונפצע. הוא חוזר למשפחתו המתגוררת
בפינסק. העיר נכבשת ע"י הרוסים והוא נעצר על ידם בגלל פעילותו הציונית.
הועמד למשפט בגלל פעילותו. הוא נידון ל-5 שנות מאסר והוגלה לקרליה (CARELIE).

ב-1941 משתחרר ממאסרו בעיר סמולנסק (SMOLENSK).
הוא התחיל בנדודיו לקזחסטאן. בעיר סמרקנד נפגש עם שליחי עלייה מארץ-ישראל,
המעבירים ילדים יהודים דרך אירן.
מצטרף לשליחים ומגיע עמם לטהרן ושם הוא מתחיל לארגן את פעילותו כמנהל מחנה
לילדים היהודים יחד עם ציפורה שרתוק {שרת} ושאל אביגור.
דוד כאחראי על הילדים, עולה עמם לארץ-ישראל באוניה דרך קראצ'י עד למצרים
ומשם ברכבת לארץ .

אני מביא את עדותו כפי שמסרה בעל פה ל"יד ושם" ויותר מאוחר תומללה בכתב.
לא שיניתי את התחביר וניסוח הדברים כדי לשמור על האוטנטיות של העדות.

ש. מר לאור, מה היה השם הקודם שלך? ת. שמי הקודם היה למברג. (הערת העורך:
יתכן שיש שיבוש בתמלול. נראה לי שצריך לומר: **לאונברג**. כך מופיע שם משפחתו
במקורות אחרים. אני אשתמש בשם הזה)
ש. איפה נולדת? ת. נולדתי בקרימיצ'וק (KREMENCHUG), עיר באוקראינה.
ש. כמה נפשות משפחתך מנתה?
ת. היו אמא ואבא ואחות בוגרת ממני בשנה ששמה היה אסיה, וזהו זה.

ש. איזה מאורעות זכורים לך מילדותך, שליוו אותך כל ימך?
ת. אירוע טראומטי מאוד היה ברגע שאמא הודיעה לנו שאנחנו חייבים לעזוב את הבית
ולרוץ להסתתר. אחר כך נודע לי שאלה היו הפוגרומים של דנקין (DANKIN). אמא
לקחה אותי ואת אחותי, עזבה את הבית ונכנסה לבור שהיה מלא מים, והחזיקה
אותנו על הידיים, אותי ואת אחותי, על מנת למצוא מחסה מהדברים שראיתי גם בבית
כשעברנו. ראיתי ברחוב המגביל דהרו קוזקים עם חרבות שלופות והיכו על ימין ועל

שמאל. זה מראה שאני זוכר אותו, אומרים, כמו עכשיו. אבא לא היה בבית, הוא היה בנסיעה.

אחרי שעזבנו את המקום, נסענו לפינסק (PINSK). ולמה לפינסק – כי אבי נולד בפינסק. ושם יצא לי להיות מספר שנים אצל סבתי. על סבא שמעתי אחר כך שהוא היה יהודי משכיל, הייתה לו סמיכות לרבנות אפילו בזמנו. אבא אמר לי שהוא כתב שנים עשר כרכים – פירושים לתלמוד. שמו היה משה שלמה, אז הוא כתב "דברי משה ואמרי למה". אבל הדבר הכי מרגש היה, שסבתא דיברה עברית. שאלתי אותה: מאיפה את יודעת עברית? כילד קטן היה עמדה על זה לדבר איתי עברית. היא אמרה שגם לה יש סמיכה לרבנות, אבל כאישה ודאי שהיא לא יכולה להשתמש בזה. אבל הייתה רוצה שאני אלמד עברית ושאני אהיה בגן ילדים עברי. ובאמת חונכתי בגן ילדים ובית ספר 'תרבות'.

דבר מעניין נוסף היה, סיפור שאחר כך אימתו אותו. סיפרו לי שלסבא הייתה אונייה שהלכה לדנייפר, והובילה נפט, סוכר, וכל מיני דברים. שם האוניה היה 'תיאודור הרצל'. וזה היה ב-1906. אימות הדבר הוא דווקא היה אחרי חמישים שנה, בארץ, שנתקלתי ביהודי שעשה מחקר על יהדות פינסק, שמו ליבנדגר. הוא פירסם מפה ובמפה, מבלי שהוא ידע, מבלי שהוא ראה אותי, הופתעתי לראות, הוא גר בצופית, שיש ציור של אונייה ועל יד האוניה כתוב: למברג, תיאודור הרצל, 1906.

למה אני מדגיש את הדברים האלה – כי התמזל לי המזל שמשני הצדדים, גם מצד אבא וגם מצד אמא הייתה לי משפחה ציונית שורשית בפינסק. עד גיל שבע חייתי בתנאים מאוד טובים. אמא, שבגלל הפוגרום ובגלל הדברים שהיא עברה, חלתה בשחפת, והיא זקוקה הייתה לטיפול יתר, לכן היא נסעה לאמא שלה בוויילנה. שם משפחת הוריה היה ורניק, מרדכי ורניק הסבא, שהוא גם היה ציוני מאוד פעיל ב'מזרחי'. אני הייתי בפינסק עד גיל שבע והם היו בוויילנה, המשפחה הייתה נפרדת. בגיל שבע החליט אבא לבוא לקחת אותי למשפחה. ואז המשפחה שלי גדלה כי נולד לי אח ששמו היה הרשלה-צבי. דרך אגב, הוא קיבוצניק חמישים וכמה שנה, ביקום, בין הרפתנים הראשונים של יקום.

ופה חל מפנה. אחרי שבגיל שמונה התגלגל הדבר שנכנסתי ל'שומר הצעיר' בוויילנה. כל החוויות שעברתי עד הצבא, עברתי בוויילנה. בגלל הנטיות של סבא שהוא היה איש 'המזרחי', שמו אותי בבית ספר של 'המזרחי' ששמו היה 'תושייה'. אבל סבא היה יהודי מאוד מאוד ליברלי ומגיל שלוש עשרה, הודות להשפעה של התנועה, הודעתי לו שאני אחגוג את הבר-מצווה ובה גמרנו. ואני זוכר את תשובתו שאמר לי: שמע, אתה פותח לך חשבון אישי למעלה, תעשה כהבנתך, אבל שאף פעם לא תעשה דברים שפוגעים בדת.

ב'שומר הצעיר' בוויילנה היו חיים כל כך תוססים, כמו שאני לא אתאר את העיר וויילנה שהיא 'ירושלים דליטא'. היו שם כל האפשרויות לחינוך יהודי ולפעילות בין נוער. אני את הימים היפים ביותר עברתי בוויילנה. אבל הנה, גם בוויילנה הייתה לי טראומה, וטראומה גדולה.

כשאחותי למדה באוניברסיטה ב'סטפנה בוטורגו', משפטים, באו יום אחד שהאנדרקים, אלה הסטודנטים הלאומנים הפאשיסטים של הפולנים, סגרו את האוניברסיטה ומכים את הסטודנטים היהודים שלפני זה אילצו אותם ללמוד בעמידה, ולרוץ לעזרה. אמא הייתה חולה, ויחד עם זה היא קראה לי ואמרה: גש עם אבא לאוניברסיטה להציל את האחות. כשהגענו לשם היא הייתה המהומה בעיצומה. מצד אחד עמדו סטודנטים

עם מקלות והרביצו לסטודנטים היהודים. זה היה ב-1934, אם אינני טועה. ואז, כתוצאה מהעניין הזה, בא גם לעזרה מישהו מהעולם התחתון.

והוא את ומארגן המכות האלה, ששמו היה וצללבי, דקר אותו או ירה בו. הסיפור הזה התפשט מיד **בכל העיר ובווילנה הייתה אווירת פוגרום**. ניפצו שמשות בבתי היהודים. ואנחנו, אנשי 'השומר הצעיר', הקבוצה המבוגרת, לקחנו חלק בפעולות ההגנה על התושבים. אחר כך הנושא הזה בהתערבות המשטרה הפולנית ירד, אבל זה לא נמחק.

הפעולות בקן, כפי המקובל באותו זמן, קבעו שאנחנו נצא להכשרה. ואז אני הייתי מפקד גדוד של איזה שבעים בני נוער קטנים. באותו זמן ההחלטות מה יעשה כל חבר נעשו על ידי התנועה.

ש. באיזה מקום הייתה ההכשרה?

ת. בסלונים. ושם אני זוכר גם חוויות מיוחדות. מצד אחד הנוער היה נוער מובחר, בוגרי הגימנסיה העברית בוויילנה, כמו כן מהסמינריון. כי בוויילנה היו כל המוסדות. אז, אני זוכר ימי עבודה קשים וממש רעבנו ללחם. והיה שם בית חרושת לדיקטים. את הדיקטים צריכים היו להדביק עם גבינה ודם. אנחנו היינו מקדימים לבוא ומוציאים את הגבינה לצרכים שלנו. עד שבעל המקום התחכם ושם שם נפט, לא אשכח את זה, כדי שלא ניקח את הגבינה.

ההכשרה הייתה מגובשת. הגדוד שאני השתייכתי אליו שמו היה גדוד 'כנרת', שבוגריו היו בשלושה קיבוצים כשהגעתי ארצה, במסילות ובאילון.

אני עובר על תקופה מאוד חשובה בחיי. כשחזרנו מההכשרה והתקרב הזמן שצריך היה ללכת לצבא, הרבה מחברי בכל מיני צורות עזבו. מי שקבל מהטכניון בארץ, מי שבצורה אחרת. ודווקא עלי החליטו שאני צריך לשרת בצבא. קבלתי את זה, אבל הייתי מאוד מאוד מדוכדך. אבל אף אחד לא העיז להמרות. החישובים היו שמישהו צריך להישאר, ואני נשארתי. ופה עברתי שוב דבר שאחר כך הוכיח את עצמו. אני החלטתי שאם אני כבר הולך לצבא, לעשות את זה בכל הרצינות על מנת שזה יהיה חלק מההכשרה, כמו שאומרים. להיות חייל טוב וחייל מצטיין.

לפני שהלכתי, אמרה לי אחותי: כדאי לך לגשת למגדת עתידות. זלזלתי בזה. היא אומרת: ישנו פה בחור ישיבה שהתפרסם בכל הסביבה ובוויילנה ותיגש אליי, למה לא. לפני שהולכים לצבא הפולני היו מגלחים את הראש, ואני התפתיתי ונכנסתי. יושב מולי בחור ישיבה. קודם הוא מבקש את כף היד, אחר כך הוא אומר לי: שמע, מה שאני אומר לך זה נראה מאוד משונה עכשיו, אבל זה יקרה בחייך. הוא אמר: קודם כל, אתה צריך ללכת לצבא, אתה הולך לצבא הפולני, אבל העתיד שלך זה קצין בצבא ישראל. אני מסתכל עליו. הוא אומר: קרה לך אירוע משפחתי מאוד מרגש (אמי מתה) אבל לא בזה די. אתה תתגלגל לארצות אקזוטיות ותעסוק במה שעוסק הדוד שלך. (והדוד שמו יוסף ארני, שהוא עסק בזמן מלחמת העולם הראשונה הוא היה פעיל בהצלת ילדים, עבד בג'וינט, בוויילנה). אני מאוד הייתי סקפטי. חשבתי: מה הוא מפטפט? הוא אמר: אל תצחק, יבוא הזמן ותיזכר בי. **איך מסבירים תופעה כזו? הכל התאמת, כולל הגלגול של איסוף ילדי טהרן מהודו וכל זה.**

והנה, אחרי האירוע הזה גמרתי, הייתי בצבא הפולני, וגם שם האנטישמיות הייתה איומה.

ש. **איך התמודדת כחייל יהודי בצבא הפולני?**

ת. אנחנו היינו שני יהודים בקבוצה שהייתה מעומדת אחר כך לבית ספר לקצינים. ההתמודדות הייתה זו שקבלת הפנים הייתה בזמן שצריכים אנו לצעוד בסך ולשיר "כשמושק (מושק זה שם הגנאי ליהודי) נולד, הוא הסריח את כל העיר". והפולנים שרים את זה בהתלהבות, ואני לא, והרגשתי צורך פנימי להיות חייל מצטיין. לא היה לי כל כך קשה כי פיזית הייתי כבר גבר מחושל בהכשרות, בפעולות ספורטיביות וכך הלאה. ורצון במובן זה, עכשיו שאני רואה את הדברים רטרואקטיבית, היה לי ממש רצון ברזל. אבל נתקלתי גם שם בתופעה, שכל הדברים האלה אני מדגיש אותם, אלה הדברים שהטביעו את חותמם עלי.

יום אחד אנחנו יוצאים עם הגדוד, והרב סמל אומר לי: למברג, תצא ותתחיל לרוץ סביב הגדוד שצועד! התרגולים האלה המשפילים והמתשים זאת הייתה שיטה. התחלתי לרוץ והוא אומר לי בנוסף: אתה יודע למה אתה רץ? אמרתי: לא יודע. הוא אמר: אם כך, תלבש את מסכת הגז, תשים את הכידון על הרובה ותרוץ בקצב יותר מהיר! אחרי שממש אפסו כוחותיי, ולא ידעתי למה, הוא ראה שהוא עבר את הגבול, כי הוא גם ראה תנועה שאני שם כדור ברובה. אז הוא העמיד אותי ואמר: אני אוכיח לך למה. ואנחנו נכנסים עם היחידה בחזרה לקסרקטין. אז הוא מביא אותי ישר לבית שימוש. ואמר: למה לא ניקית את בתי השימוש? כי הסדר היה ששבוע אחד בתי שימוש לנקות, שבוע שני לנקות את המקלחת. אמרתי: אני צריך הייתי לפי התור לנקות את המקלחת. אז התגובה שלו הייתה: **יהודי מסריח! בצבא הפולני אנחנו נלמד אותך!** ועמד על יד חייל שהמתין, ואמר שהוא היה צריך לעשות את זה ולא עשה. פניתי אליו ואמרתי לו: הלא אתה צריך היית לעשות. הוא אמר: אתה לא רק עצלן, אתה גם שקרן. ואז לא שלטתי בעצמי, הורדתי את החגורה שהיה לה אבזם גדול, והעפתי לו ישר בפרצוף והוא השתטח. אני כבר לא זוכר מה שהיה, המכות שאני ספגתי, הם הוציאו אותי וזה היה מספיק. אחר כך היה לי משפט וישבתי עשרה ימים בצינוק וביקשתי העברה מהיחידה. זה המקרה הרביעי שאתה נתקל באינטימיות ואתה נתקל בזה בצורה כזו שאתה מחפש הסבר ואין הסבר.

ש. באיזה שנה זה היה?

ת. זה היה ב-1935, כשהייתי בצבא. אני שירתי עשרים קילומטרים מווילנה בעיירה ששמה גליקיה (GALICIA). הזמן שעברתי בצבא, הודות לזה שקשה היה לי, אני עשיתי את הכל מכל הלב ובכל הרצינות, גמרתי את הצבא טוב מאוד. הועברתי ליחידה שהייתה אחר כך מועמדת להשתלמות יותר גבוהה בבית ספר לקצינים.

כשחזרתי לוויילנה במדים, חלק מהאנשים מהגדוד שלי היו כבר בארץ, אבל אותי קבלו בכבוד רב. ויום אחד קבלתי הודעה שיש לי סיכוי להיות בין אלה שישלחו להם סרטיפיקטים. אבל זה יהיה לא בוויילנה, זה אני צריך לעבור לוארשה. זה היה לפני המלחמה, ב-1938. אבא שלי עבר לוארשה, ככה שהייתה לי גם אמתלה לנסוע לשם. אחי הצעיר, צבי קיבל מהדוד מחו"ל, מהדוד של אבא, סרטיפיקט למקווה-ישראל. הוא גמר את מקווה-ישראל והם יסדו את קיבוץ יקום. הוא היה בן שנים עשר המייסדים. הוא עד היום קיבוצניק.

ואני, כשהגעתי לוארשה, מיד יצרתי את הקשר עם אנשי המקום. אחר כך נודע לי מה מרדכי אנילביץ' עשה, וכך הלאה. אבל גם יצא לי להיפגש אתו לברר מה הסיכויים שאוכל לעלות. אמרו שעכשיו זה קשה מאוד, האווירה מתחילה להתחשמל. באוויר מרגישים איזה עיווים בלתי רגילים, ושאני אחכה.

ואז, יום אחד חזרתי הביתה לאבא והוא אמר לי: הבט, קודם כל זה כלול גם בכסף. למה שלא תלך לדוד שלי, שהיה אחד מעשירי וארשה, יש לו בית חרושת לדברי גומי, מפורסם, ייצור מסכות וכך הלאה, ותתחיל לעבוד בינתיים. אני שמעתי בקולו, באתי לדוד, הוא סידר אותי בעבודה. הוא אמר לי: דרך אגב, אתה יודע, **אני נוסע לארץ ישראל**, אם אתה רוצה למסור ד"ש לאח שלך. אמרתי לו: אני ברצון, הוא בקיבוץ וישמח לראות אותך. אמרתי לך: דוד, תדע לך, יש לך אפשרויות, תקנה משהו בארץ, אתה רואה מה קורה בפולין. אז תשובתו הייתה: אני עומד להרחיב את בית החרושת, נראה, כשאני אחזור נשוחח.

אני בינתיים עבדתי, הסתדרתי בדירה על יד בית החרושת, דירה בפראג, מעבר לגשר, וחייתי לעליה.

כשהוא חזר ביקרתי אצלו ואמרתי לו: דוד, אתה קנית משהו בארץ? התשובה של הייתה, ואחר כך הבינתי שזה היה חולון: במדבר הזה למה? לא קניתי שום דבר. אמרתי: את אחי ראית? הוא אמר: כן, אני לא מבין את כל צורת החיים שם.

למה אני מדגיש את זה? **בין עשרת התלויים בוארשה היה הדוד שלי. כשהגרמנים נכנסו ורצו להחרים את ההון. אז הומתו בתליה עשרה איש מעשירי וארשה**, והוא היה אחד מהם. זה היה ב-1939, אני חוזר לדירתי, אומר לי השוער: יש לך צו להתגייס. וזה כבר היה באיחור של יום אחד, עם התראה שכל התוצאות על אי-התייצבות יחולו עליך.

אני רצתי קודם כל להודיע לאבא. באתי לאבא, הוא היה מדוכדך. אמרתי לו: אתה יודע אבא, קיבלתי צו גיוס. אז הוא אמר: נס שאחד מהמשפחה ניצל, וזה אחי שבקיבוץ יקום. ואז הוא ליוו אותי לחשמלית ואמר לי: בזמן מלחמה אי אפשר לדעת שום דבר, אינני יודע מה יקרה לך, אבל תזכור שיש לך דוד במוסקבה, יש לך דוד בארה"ב בברוקלין, ויש לך דוד אחד שאני חושב שהוא בארץ, הוא היה הרב של טרייסט. תזכור את השמות, אף פעם אי אפשר לדעת. ולפתע, אני אף פעם לא ראיתי את אבי בוכה, דמעות בעיניים, הוא אמר: זאת הפרידה.

ואני גויסתי לצבא בווישקו (WRTKOW) שזה בסביבות וארשה, על יד נהר נארב (NAREW). גויסתי ליחידה שתפקידה היה להגן ולבלום את ההתקפה הראשונה על וארשה.

ש. השתתפת בקרבות?

ת. לא רק זה, בקרב כידונים איום. ביחידה רציתי ליישם את כל מה שלמדתי, אבל זה היה מגוחך. הגרמנים עברו את הנארב בטנקים קטנים, זרקו גשרים על הנהר, ואנחנו, שהיינו ביער וחיכינו, קבלנו פקודה לכדן את הרובים ולהיות מוכנים להתקפה. וזו תמונה בלתי נשכחת. כולם היו בסתר היער, ולפתע אתה רואה אלפי כובעי פלדה. אתה רואה ים של חיילים שמתקדמים מול הגרמנים שעומדים לחצות את המקום. ואז צץ במוחי איזה רעיון. פשפשתי בכיס ומצאתי תמונה, אמנם התמונה האורגינאלית הלכה לי, ופה קבלתי בארץ, **וכתבתי: אני דוד למברג, אני מודה שיש לי אפשרות להלחם בגרמנים בקרב פנים אל פנים. ואם אני אפול במקום, אולי התמונה תתגלגל וידעו מה קרה לי.**

התחילה התקפה, וזה גם דברים שאתה לא יכול להבין הגיונית. אני הייתי בדיוק בשורה השלישית להתקפת הכידונים. הייתה התנגשות בין החיילים הפולנים ובין הגרמנים שעברו. אווירי 'מסרשמיט' חגו מעלינו. אפשר היה לראות בדיוק את הפנים של הטייסים. אבל הם בכלל לא הפציצו, כיוון שהיינו מעורבבים אחד בשני. עד כדי כך שירו, וההתנגשות ביניהם הייתה שממש בציפורניים ובחגורות ומעדרים שהיו לנו, היו מהלומות. אני מוצא את עצמי מול חייל גרמני שהוא מכון את הנשק האוטומטי אלי. ואינני יודע עד היום, או שהניצרה נתפסה, או שהיה לי איזה מזל, והוא נותן לי מכה

איומה ברגל עם קת הרובה. אני מנסה להחזיר לו, ואותו רגע נופל, **נפילתי לבור. והודות לזה ניצלתי.**

אחרי הקרב הזה, בלילה, ואני שוכב מחוסר הכרה עם פגיעה ברגל. כל הנעל מלאה דם. ובאותו רגע אני שומע קולות. והקולות אומרים ככה: לקחת רק מי משלנו. לא הבינותי, או משלנו זאת אומרת לא גרמנים ורק פולנים, או משלנו לא יהודים. בקיצור, שמו אותי על אלונקה והוציאו אותי והצבא הגרמני נסוג. ההתקפה הראשונה נבלמה. אנחנו נכנסים בחזרה ליער. אותי שמו בין הפצועים לא קשה, מכיוון שראו שזו פגיעה רק באיבוד הכרה. שמו אותי על עגלת איכרים. אז אמצעי התחבורה וההובלה היה בגיוס איכרים. שמו אותי על העגלה הזו, הכאבים כאבי תופת, הרגל מדממת, והם נסוגים לכיוון בריסק (BRISK). אני בהכרה מלאה, עושה חישוב מה יקרה עכשיו.

מביאים אותנו **לבית החולים שדה שמופצץ על ידי הגרמנים, למרות הדגל של 'הצלב האדום'**. חבשו לי את הרגל, ואני מחליט, אחרי שבית החולים שדה הופצץ, למעשה נשארנו לבד. החלטתי שאני אתחיל להתקדם. ידעתי שמבריסק לפינסק ישנה דרך סלולה וישנן דרכים עקלקלות. אני יצאתי והתמונות הרגילות אחרי הפצצות של הגרמנים. מאות אנשים פצועים זועקים לעזרה, עגלות הפוכות. ולפתע שוב פעם התקפה. הטייסים מנמיכים טוס וללא רחמים קוצרים בכל אלה שנמצאים על הכביש. אני חשבתי לי: ללכת בחזרה אין טעם, הצבא לא קיים, צריך להציל את עצמי.

והנה בצידי הכביש ראיתי נער צעיר הרוג ועל ידו אופנים. לקחתי את האופנים, עליתי עליהן, עוד הספקתי, מתוך הרגשה שאזדקק לנשק, לאסוף, פעם זה היה נקרא R.K.M. שזה כמו 'טומי גאן' קטן. אספתי תחמושת כמה שאפשר, ובדרך בכביש לכיוון פינסק.

אחרי שעברתי כברת דרך, ולא הייתה לי שום אפשרות להמשיך, לפתע אני מוצא את עצמי ביער. והיער נראה לי מוכר. **אני נמצא במבואות פינסק**, במבואות קרלין. פינסק התחלה לפינסק וקרלין, קרלין זה פרבר. זה יער שבו שיחקתי ואני מכירו. אני רואה מרחוק אור מתקרב. אני דורך את הנשק, כי אז סיפרו כבר שאוקראינים וסתם שודדים עושים שמות אפילו בפליטים. מתקרבת עגלה. האיכר נבהל, רואה מישהו חמוש. אני שואל אותו: איפה אנחנו נמצאים? הוא אומר: אנחנו נמצאים ביער על יד פינסק. אני אומר: אתה תיקח אותי. **הוא אומר: לא. דרכתי את הנשק ואמרתי: אתה תיקח אותי, אני צריך להגיע לפינסק.** הוא עשה חושבים, לא רצה להסתכן, שמתי את האופנים ועליתי על העגלה ואחרי זמן קצר אני נכנס לפינסק. זה היה בלילה.

מאחר שחזרו כל הזיכרונות של גיל שבע, ואני מתחיל לספור. אנחנו יוצאים מהיער, יש בית אחד ששם היה גר ברוך רבינוב, מאנשי בית-אלפא. מעבר לזה יש עוד בית מוכר. והנה הבית של סבתא שלי. ואני ניגש לבית בשארית הכוחות ונותן דפיקה בדלת. אני הייתי מדבר אתה גם רוסית. אני אומר לה: בבושקה! בבושקה זה סבתא. בבית שקט, ולפתע נפתחת הדלת והסבתא שלי, ששמה היה איטה הנה, שהתחנכתי אצלה, מתחילה לצעוק. שם החיבה שלי היה דודיק, כשהייתי קטן. היא אומרת לי: דודיק! **ואני מתעלף ומוצא את עצמי בחדר של אמא, של ההורים.** לפני זה הם גרו פה.

מצאתי את עצמי במיטה של אמא שלי, עם הבגדים, עם הרובה שמו אותי וישנתי לא יודע כמה. כשהתעוררתי אני רואה שהדוד שלי, היה עוד דוד שם עם כל משפחתו, כולם רכונים עלי, ולא יודעים מה לעשות אתי. זה היה זמן שהגרמנים עוד לא נכנסו והבולשביקים לא נכנסו. זאת הייתה תקופת ביניים. בהתייעצות מהירה אמרו שאני קודם כל צריך לסלק את הנשק. לא רציתי לתת. אמרו שיחביאו אותו. ואני הייתי במדים של הצבא. סבתי בבית שלה, הדוד והבן דוד שלי, ולא היה ביגוד, אז **היא**

אומרת: אתה יודע מה, אני אנסה לצבוע את הבגדים שלך. וככה היא באמת עשתה. שקט, אף אחד לא ידע כי נכנסתי לשם בלילה. צבעה את הבגדים, גיהצה. וכשאני קמתי בבוקר ראיתי את עצמי אדם אחר. ברור ששאלו איפה הייתי, מה עבר עלי. אני עצבתי את פינסק כשהייתי בן שבע, חזרתי כשהייתי בן עשרים וחמש.

ואז הייתה הצעה של סבתא. היא אמרה: הבט, רוסית אתה זוכר? אמרתי: אני חונכתי. אמא שלי, דרך אגב, הייתה מורה לרוסית. היא כל פעם הייתה אומרת: עברית, רוסית ויידיש, זה אתם צריכים לדעת. אמרתי לה: סבתא, זה המון שנים. היא אומרת: אתה לא תעזוב את הבית עד שלא תחדש את הידע בשפה. פולנית אתה יודע. אנחנו נשיג לך תעודות, זה הדוד יעץ לה, שנולדת בפינסק. הפקידות הפולנית הסתלקה ונשארו כמה מהם, וגם יהודים. צץ הדוקומנט הזה שאני נולדתי בפינסק. לעשות את זה מאוד קצר. הבינוני מיד שטובה מכל העניין הזה לא יכולה לצאת. יכנסו הגרמנים – אנחנו אבודים. יכנסו הבולשביקים – למרות כל האבדה שלי שהייתה, יהיו בעיות. אני מוכרח להתחיל לעבוד.

ואז הזדמן לי דבר שסבתא שלי בקונספירציה מוחלטת אמרה: אני אומר לך משהו – השכן שלי זה דוקטור הרגולין הזקן, הבן שלו הגיע מתל-אביב לביקור, והוא נתקע במקום. הוא אדם מאוד אינטליגנטי, דוקטור לפילוסופיה, ציוני ודאי, אבל הוא רביזיוניסט. ואתה תתחבר אתו ותחפשו דרך איך. קבלתי ממנו מידע, קבלתי מידע מעוד אנשים. כי אחד פחד מהשני. היו חברי 'השומר הצעיר' שמסרו לשלטונות, מתוך נאמנות יתר.

ואז החלטנו קודם כל להתחיל לעבוד. קבלו את שנינו למרכז תרבות מחוזי. קבלו את שנינו

ש. זה עדיין בפינסק, והרוסים עוד לא נכנסו?
ת. לא. על כניסת הרוסים יש לי קוריוז. אני לומד רוסית עם סבתא שלי, משתלב בצורה מהירה. אומרים שמה שלמדת בילדותך זה לא נשכח. הציל אותי האקצנט הרוסי הטוב. כי הפולנים, איך שלא ידעו טוב רוסית, מיד ראיתי שזה פולני.

ש. איפה אתה עובד?
ת. אני עובד אצל הסובייטים איך שהם נכנסו.

ש. אתה רוצה לעבוד?
ת. אני רוצה לעבוד, אבל אני בינתיים לומד רוסית ולא עובד.

כניסת הרוסים הייתה גם חוויה משונה. ההתלהבות של אנשי המקום לקבלת הסובייטים הייתה בלתי רגילה. לא סבתא שלי, כי היא זכרה אותם ממלחמת העולם הראשונה. נכנסים דרך היער הזה ארבעה טנקים קטנים עם צוות של הטנקים. ואני רץ לקראתם, כמו כל אחד. הם היו קוראים לרוסים 'הגדולים', בשם גנאי. **אני שומע אמרה כזו ביידיש: בוקר טוב, יהודים! הבולשביקים הגיעו, צרות לא תחסרנה.** אני עומד בקרבת מקום, ונודף ממנו ריח וודה בצורה כזאת. אז אמרתי: לו היה שפוי, לא היה אומר.

ופה יש דבר משונה. כל הצוות של ארבעת הטנקים היה של יהודים. אני עד היום לא יכול לדעת אם זה היה מקרה, או שזה היה רעיון גאוני להיכנס לעיר יהודית עם צוות יהודי.

אז מתחילה תקופה שהבולשביקים מראים רוחב לב, אין פחד, ומתחילים לעבוד. וחושבים שכבר ניצלנו מכל המצב הנוראי. לא לקח הרבה זמן ונכנסו פלוגות של ה-ג.ק.וו.ד. פלוגות מיוחדות, **והתחילה פעולת טיהור פינסק.**

קודם כל בכל אותם הפליטים שבחרו לפינסק, ובמיוחד אלה שהיו בעלי אמצעים. ואלה הם תמונות זוועה ידועות, אני לא אחדש שום דבר. **בלילות דופקים בדלת, נותנים לך אפשרות לקחת דברים מינימום שאתה יכול, מעמיסים אותך על קרונות של בהמות ומוציאים לעומק רוסיה.** את המשפחות יחד, לסיביר, אבל יחד. את הרווקים ואת החשודים ישר לבית הסוהר. והשיטות האלה שהם קוראים לך, באים לבקר אותך. קודם כל אחד מאוד מנומס, אומר: אתם עובדים? אתה ומרגולין. זה הכל היה מבויים ומסודר. הוא אמר: תבואו ל-נ.ק.וו.ד. רק להעיד. אמרתי לו: תיקח אתך מעיל, יהיה קר. פני ילד כזה, מנומס, והוא אומר לי בשעה זו וזו להופיע. אני מופיע והאווירה משתנה. ופה אני מוצא לנכון ולחובה, כי נדרתי נדר כשעזבתי את רוסיה, לחשוף את הזוועה של המשטר הסובייטי המושחת והמקולקל מהתחלה.

ש. אבל באותו רגע מה ידעתם עליהם?
ת. ידעתי עליהם שברגע שנכנסתי פנימה וברגע שהתחילו המאסרים, התחילו לספר שחוסר ההתחשבות והגסויות עוברים כל גבול. ולי לא צריך היה לספר הרבה, כי ברגע שעזבתי את הבית אחרי החקירה ונכנסתי למקום אחר, בצחוק הגורל היה שמול הבית של סבתי היו קסרקטינים שה-נ.ק.וו.ד. הפך את זה למאסר בשביל מקרים קשים. ההתייחסות הייתה איומה. ואני לתומי ניסיתי לומר: אתם אנשי העולם הנאור וכך הלאה, למה אני נעצרתי? אמרו: זה נודיע לך. ובקללות, בערות האם ובישו הנוצרי וכל מה שאתה רוצה, **קוראים לך "פולני לבן, פאשיסט, חלאת אדם, אנחנו נעשה את החשבון"**. אני מוכנס לבית הסוהר, ופה דברים שלא שמעתי, עברתי אותם.

ביום הראשון קוראים לי לראיון והמראיין אומר לי: שמע, אנחנו יודעים עליך הכל. אתה רואה את התיק – זה תיק אישי, הכל. מה שאתה צריך זה רק לחתום ואז תקבל מה שמגיע לך. אמרתי: מה מגיע לי? **מגיע לך קודם כל אתה ציוני, אתה פאשיסט, אתה פעיל במחתרת ויש לנו נתונים.** כי אז התחלנו לקשור קשרים ולהעביר אנשים לוויילנה, ומווילנה אחר כך כל הסיפור שהם עברו ליפן והגיעו ארצה. אני מסתכל עליו. הרוסית של הייתה שוטפת. אמרתי: הרוסית שלי לא כל כך טובה, אני מבקש חוקר יהודי. הוא אמר: זה אפשר לתת, לפי החוק זה מגיע לך. ונכנס לחדר, ומין אכזריות כזו אומר לי: אני מציע לך לחתום, ואז העסק יהיה הרבה יותר פשוט. יש לי עוד כמה הצעות שבמשך הזמן אגלה לך. אם לא תחתום – יהיה לא טוב. ואני, משום מה, זו הייתה גבורה פתאומית, אמרתי: אני לעולם לא אחתום על דברים כאלה. הוא אמר: מה אתה חושב, שאנחנו לא יודעים לחתום? נחתום בשמך.

הכניסו אותי לצינוק בתנאים איומים. הצינוק חפור באדמה. אתה לא יכול להתיישר ולא לשכב. רשת מעל הראש. אני לא יודע כמה וולט זה היה, אבל מנורה מאירה עליך. ואתה מתחיל לאבד את הזמן ומחכה מה יקרה.

אינני יודע אם זה היה ביום השלישי או השני, שוב פעם לחקירה. איך שאני בא לחקירה, הפעם לא שיחקו אתי בכלל באדיבות. הוא אומר לי ככה: יש לך אבא שהוא גר בוארשה בלשנו 75. אם אתה תשתף אתנו פעולה, אתה תעבור לצד הכיבוש הגרמני ושם נודיע לך מי המפעיל, ואתה תצטרך למלא הוראות שלנו. אם לא תעשה – באותו יום יוסגר אביך לגסטאפו.

והנה קוראים לי עוד הפעם לחקירה. והשיטה, מהרגע שאתה יוצא, משפילה. אתה נכנס לפרוזדור ארוך, ומשני הצדדים עומדים אנשים עם הידיים למעלה, בכדי לא לראות מי נמצא פה ומי מוביל לחקירה. והפעם זה השיא. החוקר שלי, שדרך אגב היה יהודי, מתעלם, ואומר לי: מה אתה משקר? אצלנו כתוב שהרוסית שלך טובה, קבלנו גם חוות דעת ממקום עבודתך. מה זה ההתחזות הזאת? הוא אמר: אני אלמד אותך.

האמת היא שלא נגעו בי, איך זה, עד היום אינני יכול להבין. הוא אמר: אם אתה לא חותם ואם אתה לא מסכים אתנו – הוא נותן סימן ונפתחת הדלת. **ממול, מתקן כזה כמו לתליית כביסה, תלוי אדם שפניו מלאי דם, מולו עומד חוקר ומנדנד אותו. לפני זה הוא ניגש עם סכין וחותר לו את המגף, אז הרגל נחתכת. זה שניות, אבל הרגל התנפחה. ונותן לו בעיטה בפרצוף. הוא מדבר לאדם שגם לא יכול להגיב. הוא אומר לי: אתה רואה את זה – ככה עושים לפאשיסטים אוקראינים שחונקים אנשי הצבא האדום.** זה במקרה היה נכון. הם תפסו אוקראיני שחנק חייל, וזו הוצאה להורג בצורה איומה. אחר כך, כששמעתי סיפורים וכשראיתי במו ידי, הבינתי שהם לא משקרים פה. הוא אומר: זאת החקירה האחרונה שלך. למה הוא הכניס אותך לצינוק? אינני יודע, אולי בכל זאת התחרטת ובאת לחתום.

איזה כח בלתי מובן, לא נבון, אמרתי: את חתימתי לא תראו לעולם. אחרי התנהגות כזו, ואין לי שום אפשרות להוכיח אחרת וכן הלאה, בזה אני גמרתי, תעשו מה שאתם רוצים.

הוציאו אותי מהצינוק והכניסו אותי לתא עם עוד חמישה עשר איש. מרגולין, החדר שלי, הוא דרך אגב הוציא ספר שעשה שם בעולם ונקרא: "בארץ האסירים". ארבע מאות דף. הוא ישב חמש שנים, אני ישבתי רק שנה וחצי.

ש. איפה היית?
ת. אני הייתי בקרליה הסובייטית, תיכף אתאר איך הגעתי לשם. הוא הוציא שכל מה שנודע בוועידה העשרים וכל הדברים האלה, זה חיוור. הוא סיפר בדיוק מה שעבר עליו, והוא סיפר מה שהוא שמע. אבל מספיק עדויות חיות של חמש שנים.

ש. ומה העדות שלך בקטע הזה?
ת. אני, כשהגעתי ל"שומר הצעיר", אני כשעזבתי את רוסיה נדרתי נדר שאני מקיים אותו. איך שעזבתי תיכף אומר לך, אני ברחתי, לא שחררו אותי. **נדרתי נדר שקודם כל לחשוף לעולם את הזוועה האיומה של המשטר הסובייטי.** את השקר, את הכזב ואת האכזריות, השמדת יהדות רוסיה בזמנם בצורה זו או אחרת. אמנם לא יהדות רוסיה. לפי המחקרים של מרגולין, ועליו אני סומך, אדם מאוד אינטליגנטי ומאוד יסודי, הוא אומר שעשרה מיליון אסירים היו במחנות. ציין את המקומות על סמך עדות.

ש. כשאתה מתמודד עם האמת הזאת.
ת. אני מחליט מתוך הרגשה, ואחרי כמה דברים שראיתי, שזה משטר איום וזוועות ומשטר שאין בו שום נגיעה לאידיאלים. אחר כך הוכח. ואז אני עד לשתי תמונות. הוציאו אותנו לטיול. ושם בזמן הטיול אמר לי מרגולין: דוד, שולחים אותנו מפה למחנות. ואז אני שמעתי, כשבאנו בחזרה, אבל עוד הספקתי להסתכל, ראיתי קבוצה שנייה שיצאה. וזה היה מחזה נוראי. נוער פולני, חבוש בידיים, צועד. ואחר כך נודע לי במקרה שזה נוער פולני מפינסק, לא יהודים, ששמו לתוך הכיסים בבית הספר כרוז שאומר להתנגד למשטר הכובש הסובייטי. הרעיבו אותם, ואחר כך הביאו אותם למטבח, ושום דבר, בצורה כל כך מתוחכמת, עם ספל קטן, ושפכו להם מרק חם על הידיים, ושרפו להם את הידיים.

מקרה שני. כשהחליטו להוציא אותנו מבית הסוהר, ואני לא חתמתי עד היום, וקבלתי חמש שנים,

ש. נשפטת?
ת. בחיים לא, אף אחד לא נשפט. קבלתי חמש שנים בלי משפט. זה היה בית דין מיוחד שהביאו לו את התיקים. אני שם הייתי בקטגוריה מיוחדת בגלל זה. אני דפדפתי בקורות החיים שלי, בתיק האישי, וראיתי בדיוק שנולדתי בקרמינצ'ו, באתי לפינסק.

עשו עבודת מחקר כמו שאתה עושה, אבל מדויקת עלי. והמסקנה: מסוכן למשטר, להוציא אותו.

ש. מה המקרה השני שאתה עד לו?
ת. המקרה השני. בתוך הקרונות, איפה שהעמיסו אותנו, לא נתנו לנו לשתות והאוכל היה מלוח. בקרון אחד כזה היו ארבעים איש. לה היה מקום לעשות את הצרכים. ברצפה פתחו פתח. בקרון שלנו היו גם מספר נשים של קצינים גבוהים פולנים. אני הזכרתי שמרגולין בספרו מתאר שם, זה נקרא – הדהומאניזציה. איך שאתה לוקח אדם ועושה ממנה 'עפרא דארעא', בשיטתיות, בסיסטמה, איך ומה.

ש. אמרו לכם לאן אתם נוסעים?
ת. שום דבר. נוסעים עשרה ימים בקרונות של בהמות, עם צוות ששומר עליך שלא תברח. וכך אנחנו מגיעים לקרליה הסובייטית. מביאים אותנו למחנה שמשם צריך למיין אותנו לפני זה. והתנאים יוצאים מהכלל. מים זורמים. אבל זה, איך שאומרים, היום האחרון האנושי. אני מספר על המחנה שאני הייתי, למרות ששם ישבתי עם אנשים שסיפרו לי איך הם נאסרו ולמה הכל, ואתה מקבל תמונה שאף אחד פה לא משקר, שזאת רוסיה האמיתית, זאת ברה"מ האמיתית. מביאים אותנו למחנה, נעשה את זה בקיצור. המחנה בשיטה נאצית, בלי הוצאה להורג. הסיסמה: מי שלא עובד איננו אוכל, מי שאיננו אוכל מוציא לעצמו פסק דין מוות. ואני משום מה, עם אינסטינקט בריא הייתי, החלטתי שאני עובד. אני עובד על מנת לשרוד בחיים. אני עבדתי בהפלת עצים ביערות.

ש. כל זה היה באיזו שנה?
ת. ב-1940. אני הייתי ביערות, שללא הגזמה, כף רגל אדם לא דרכה בהם. יערות עד. הסיפור הראשון היה, כששאלתי אצל כמה אסירים, הם אמרו: אתם הפולקים, בעלי מזל, אותנו הורידו פה ב-1936 למקום עם גרזנים, עם קצת מלח, ואמרו: אם אתם תקימו מחנה – תחיו, אחרת – תתפגרו. זוועה שנייה ששמעתי ממישהו, ואני עכשיו מאמין. שחפרו תעלה בקנאל הלבנה ללינגנרד, סכרים. דברתי עם אחד שהוא היה בין הניצולים. אחרי שגמרו את חפירת התעלה ניתנה הוראה לפתוח את המים ולשטוף אותם. פשוט. הוא אומר: אנשים נאחזו בציפורניים בקירות, אבל אחרי שהם גמרו חיסלו אותם.
אתה שומע דברים שקשה לקבל.

ש. כמה זמן אתה במחנה הזה?
ת. אני הייתי שנה וארבעה חודשים, והצלתי את תעודת השחרור. אני ברחתי, אז יש לי פה תעודת שחרור ממחנה אורגינאלית. יש לי כמה תעודות. ואז קורה דבר פשוט – הגרמנים מתקיפים את רוסיה ומתחילה תקופה של שחרור האזרחים הפולנים לפי ההסכם המפורסם בין מולוטוב-שיקורסקי, כל הסיפור הזה. לפני זה, איך ניצלתי – על ידי מזל מזל מזל. נקלעתי למחנה, ויום אחד הודיעו שבאים ממחלקת הסניטרים, רוצים לחפש רופאים וכל מיני אנשים שמקורבים לזה, כי במחנות מיליון אנשים, מאות אלפי אנשים. דרך אגב, מי שקבל אותנו היה יהודי ששמו לוינסון. קבל אותנו ואמר בידיש: אני מדבר קצת יידיש, כי אני ברחתי מפולין. וזה היה השליט לחיים ולמוות על שלושה מיליון אסירים באזור הזה.

ש. במקום שלך, מה אתה עושה?
ת. איך אני ניצלתי, אני יצאתי מהעיר. קודם כל, בכל הזדמנות רציתי לברוח. עשיתי ארבעה ניסיונות. ואני רק חושב שזה נס או מזל. באחד הימים אמרו לנו שאנחנו הולכים לכרות עצים בכיוון שהבינתי מיד שזה לא הליכה ברגל, כי הליכה ברגל הייתה

כל יום עשרה קילומטר הלך וחזור, בליווי של כלבים טורפי אדם, שרק היית מסתכל ולא מפחד מהם, יכלו להוריד לך רגל. והיו מקרים כאלה. אז החלטתי לברוח, שלוש פעמים, ברביעית הצלחתי.

ש. אתה מתארגן כדי לברוח?
ת. כן. אני עולה למשאית והיה אני רואה שזה הולך לקראת הגבול הפיני. התיידדתי שם עם אחד ששמו מיטקה, קבל עשר שנים, אחר כך הוציאו אותנו בצורה זוועתית להורג. אמרתי לו: מה דעתך, כשנתקרב לגבול, אנחנו פשוט נשתלט על הזקיף, או שאתה נוהג או שנקפוץ ונעבור את הגבול הפיני. הוא אמר: אין בעיות, אבל איך עושים את זה? הוא אומר לי: אתה יודע מה, נפיל גורל. הוא הוריד מהעץ אצטרובל, ואחד החבר'ה שם צריך לשיר ולפתע להפסיק. מי שיישאר עם האצטרובל – הוא יבצע את הפעולה. לרוע מזלי התחלתי לדבר בשקט, אומר לי השומר: מה אתה רוצה? אמרתי: יש לי דבר חשוב מאוד לומר לך. אז נותנים לי לעבור בין האנשים, ואני ניגש אליו, שניות חסרו להפיל אותו מהמשאית, ואנחנו במדים על יד משמר הגבול, מוקפים. חשבת: נס. זה נס אחד. נס שני היה בשלב מאוחר יותר.

מגיע האחראי לגיוס כוחות סניטריים ומודיע שמי שפעם היה סניטר, מי שפעם עבד בבית חולים וכו', שיצא צעד קדימה. ואני חושב: מה אני יכול פה להפסיד? ואני יוצא צעד קדימה. הוא אומר: מה אתה עשית? אמרתי: אני הייתי בצבא הפולני סניטר. בסדר. רושמים אותי. בלילה, קוראים לי ל-ג.ו.ד. אני אומר: הנה, תפסו את העסק, שם לא כתוב בשום מקום את הדבר הזה, ואני אקבל עוד תוספת. וכמו בסיפור של דדקטיביים, מצלם אותי, ואני חוזר בחזרה. ולמחרת היום מופיע אצלנו עיתון של אסירים בכל אזור. דרך אגב, העיתון היה במסגרת רשת, כי האסירים היו מוציאים את העיתון ומגלגלים..... ושם כתוב לא פחות ולא יותר: דוד נאוביץ' למברג (שם זה לפי האבא) תתחיל חיים חדשים, הוא ישתלם במקצועו ובבוא הזמן הוא יהיה אזרח מועיל לברה"מ.

איך צץ הרעיון בכלל לצאת לזה – כי הגיעה רופאת שיניים למחנה, ורופאת השיניים, בעלה, אסיר עולם, והיא באה עמו. קבלתי כאב שיניים ואני נכנס למרפאה. קראו לה זאפאניקה. היא אומרת: מאיפה אתה? אני אומר: אני מווילנה. כי למעשה אני וילנאי כי חונכתי בוויילנה, למרות שנולדתי בקרמנצ'וק והייתי בפינסק. היא אומרת: אולי אתה יכול להיזכר בכמה שמות, אני מחפשת את החברה הכי טובה שלי, היא הייתה מורה לרוסית ואנחנו גמרנו יחד את הגימנסיה של כהן. אמרתי: מי החברה שלך? היא אומרת: אניטה ורניק. זו אמא שלי. כשאני אמרתי לה את זה, אני ראיתי ממש דמעות בעיניים, והיא אומרת: אני אעשה בשבילך הכל. מה תעשי? אעכב אותך עוד יום. היא עיכבה אותי יום והביאה לי בצל. בצל זה היה משהו, כי בכל המחלות שהיו נפלו השיניים, וזה חיזק את השורשים. היא הביאה לי מנת סלה (זה לא לרבנות). ואז צץ בי הרעיון אולי היא תעשה משהו שייקחו אותי אליו, או שאני אתנדב לדבר כזה.

בקיזור, התחיל סיפור. כשעברתי למחנה החדש הייתי יחד עם ידיד שלי שהתיידדנו, רופא רוסי. ורופא שני, שאני אתמול דיברתי אתו, זה דוקטור הרמן, פה בתל-אביב, שהיינו יחד. ולא פחות ולא יותר, השתנו החיים אצלי מאה מעלות. עם קוריוזים.

ש. כלומר, התנדבת למחנה חדש כסניטר?
ת. כן. ופה קרן אור שבזוועות האלה היו גם אנושיים. היה שם רופא ששמו לב בייסביץ'. גם, בין אלה שהקימו את המחלקה הסניטרית עם טרוצקי. והוא טרוצקיסט, קבל מאסר עולם, יהודי. אנחנו התיידדנו. כשפרצה המלחמה, וזה כבר במחנה השני.

לפני זה הספקתי לראות איך שהבחור שנסע אתי וצריך היה להשתתף בבריחה נתפס. קשרו אותו לעגלה וסוס ואמרו לו: רצית לרוץ – תהיה לך הזדמנות. ריסקו אותו בזמן הנסיעה על האבנים.

מתחילה תקופה חדשה בחיי. ניתנת לי אפשרות לעזור לאנשים מעל ומעבר.

ש. **איך היו התנאים במחנה עצמו?** איפה ישנתם? מה אכלתם?
ת. במחנה היו תנאים איומים. אנחנו ישנו בפרצ'ות, אחד על השני. אחד מאנשים היה בדאכאו, ואיך שהוא התגלגל. הוא אמר ששם זה בית הבראה לעומת התנאים כאן.

היינו יוצאים לעבודה בחמש וחצי בבוקר, שש, בחטיבת עצים, עם שמירה צמודה של כלבים. אני פעם רציתי לעזור לחבר שלי, למרגולין, ולרמות. זה היה אחד הדברים שהודות לזה יכולת. שמתי ספל נוסף לקבל מנה נוספת. תפסו אותי. ברור שלא נתנו לי לאכול. השומר קשר אותי לעץ ויתושים בגודל עצום עקצו אותי, גם על העיניים והכל. אם זה היה נמשך עוד קצת – זה הוצאה להורג. במקרה עבר מנהל העבודה שאני הייתי פועל המצטיינים. עבר ואמר: מה קרה? זה אחד הפועלים הטובים, שחרר אותו מיד! הוא לא ברצון שחרר אותי. וככה ניצלתי ממוות.

ש. ואז אתה מגיע למחנה החדש.
ת. במחנה החדש עשיתי כמיטב יכולתי לעזור לאנשים, למרות שהתרופות היו מצחיקות. לכל דבר היו נותנים משחה אחת. אבל עצם זה שאנשים הצליחו להיכנס למרפאה כזו, זה אחד האבסורדים. בתוך זוועה במחנה, אנשים נכנסו לטיפול, וזזה היה טיפול די אנושי, יחסית. וככה החלימו.

פעם היה לי גם מקרה מאוד מאוד משונה, ואני למדתי. הרוסית הייתה שוטפת. ביקשתי גם צל דוקטור הרמן וגם אצל הידיד הרוסי. לא סיפרתי שאני שיקרתי. אמרתי שהייתי סניטר בצבא הפולני ואני מאוד אודה לך אם אתה תביא לי חומר, שאני אוכל לחדש את הידע שלי. אז הוא הביא לי ספר כזה בשם "הכנה לרפואה", עם דברים יסודיים. ואני אחרי יום העבודה שיננתי על פה פרקים, וככה התבגרתי בצוות הרפואי.

יום אחד הביאו לעשות פוסט-מורטם. משום מה נפל גורלי, אחרי שהם חתכו והכל, לסדר בחזרה את האיברים. ולי לא היה מושג. אז רופאה, אני אומר, המומנטים האנושיים, שראתה את הדבר הזה, אמרה לי: אתה מתקשה, אעשה את זה במקומך. לו לא הייתי יודע לעשות את זה, אז חוץ מהרופאים שהיו אוהדים שלי, היו כאלה שהיו שמחים לומר שהנה הוא שיקר, סלקו אותו מפה.

המלחמה פורצת בבוקר. ההודעה של מולוטוב (אני זוכר ברוסית בדיוק את ההודעה) שהצבאות של הגרמנים עברו את הקווים שלנו והפציצו את הערים האלה והאלה. והיה להם שיר מפורסם "אם מחר מלחמה נקום כאיש אחד". כבר שינו את הסלוגן "אתמול שרנו ככה, היום המלחמה פרצה, וכל העם הסובייטי ההירואי יצא למגר את הפאשיסטים".

והנה עוד קוריוז. למקום איפה שבאנו, יום לפני המלחמה, הופיע מדריך פוליטרוק והתחיל להסביר לנו איזה חלאה אנחנו, אוכלים חנם את האוכל הסובייטי. עם קללות, עם דברים. ואנחנו ישבנו, היה קור. הוא אמר: להוריד במקום כזה תרבותי ואת הכובעים. יום אחרי זה, אחרי שהמלחמה פרצה, הוא קבל הנחיה לאסוף אותנו. ואז הייתה הנסטיה של האזרחים הפולנים והתחילו ככה: אחים פלוביאנים, זה דורות אנחנו קשורים בדם, הותקפנו על ידי החיה הנאצית ונשמיד אותה. השחרור – אני עוזב את המחנה יחד עם דוקטור הרמן ומגיע למקום שחרור ששמו סמולנסק

(SMOLENSK). התעודה האורגינלית שמורה אצלי. אני מגיע למחנה הזה בתור אזרח פולני.

ש. זה המחנה איפה שהשתחררת?
ת. כן. דרך אגב, אותו מרגולין הידיד שלי, גמר לשבת חמש שנים. וזה סיפור סיפור. אני מתפלא שספרו לא תורגם לעברית, מפני בזמנו לא נתנו אפילו לתרגם. הוא תרגם את הספר לרוסית בניו-יורק.

ש. אתה משתחרר.
ת. **אני משתחרר. פורשים מפה של ברה"מ בחלקים האלה ואומרים לי: אתה יכול לנסוע לאן שאתה רוצה.** ולאן שאני רוצה זה אסור, זה אסור וזה אסור. כי בתעודה יש סעיף שאומר משוחרר מהמחנה. ואני רואה שם יפה – גורודמארי (GORODMARI), זאת אומרת העיר מארי, שם סימפטי. ואני אומר: אני רצה לכאן. באותו רגע, אחת הפקידות מתחת לשולחן עושה לי תנועה כזאת: לא. אמרתי: לפי הכללים, אם היא אומרת לא, זה כן. לא תיארתי לעצמי שהיא באמת מתכוונת.

אני מקבל תעודת שחרור ומקבל חצי קילו לחם ומקבל דג מלוח. גם החבר שלי הרופא היה אתי, השתחרר. אנחנו עולים לרכבת. הרכבות באותו זמן זה רק נס יכול להיות להציל אנשים. על הגגות, מתחת, מלא. ואנחנו נוסעים ומגיעים לקזחסטן לגורומארי. **משם ברחתי לטשקנט**, כי אמרו, וזכור היה לי, שטשקנט זו עיר הלחם.

ש. מה אתה עושה בטשקנט?
ת. בטשקנט אני גר בפארק העיר מתחת לספסל, כי העיר מוצפת פליטים. לפתע אני שומע דיבור עברי. אני מסתכל, שני בחורים, גם חברי 'השומר הצעיר' (אחר נודע לי) אומרים לי: הבט, אנחנו גם נוסעים לסמרקנד מפה, פה אין מה לעשות, בסמרקנד יש גרעין של 'השומר הצעיר' שהשתחרר, ושם נפגש.

אני מגיע לסמרקנד, מאות אלפי פליטים שרויים ברחובות. **המיוחד הרושם המזעזע זה הנוער והילדים.** במקרה, הכלה כל מקרים, אני מתיידד עם אחד שהוא טיפל במשפחת סיקורסקי. זאת אומרת, בקרובים של הנראל, והם היו בתנאים מיוחדים.

דרך אגב, אשתי, שהכרתי אותה בטהרן, לפי הדעות שלה, היא גם הגיעה לסמרקנד, אבל שם לא הכרתי אותה. ושם השתלשלות עניינים. היא הייתה מחלקת לחם ואני לא הכרתי אותה. בסמרקנד אני מתחיל להתארגן ומוצא את הקבוצה של 'השומר הצעיר'. אבל זה לא הגדוד שלי, זה חבר'ה צעירים, של האח שלי. אני מציע להם להתארגן ולנסות לעבור את הגבול לפרס. זה מיותר להדגיש שרוב זמני סמרקנד הקדשתי לטיפול בפליטים ובילדים. בכל ילד ראיתי את בן אחותי, שאחר כך נרצח. ההתחייבות, החינוך, פעל לעזור לכלל. בקיצור, אני מתחיל להתארגן.

ש. באיזו צורה אתה מתארגן?
ת. שלשה איש יחד, התאספו ארבעה איש, אחד פחד מהשני.

ש. מה אתם עושים?
ת. אנחנו מעבירים את האנשים.

ש. על דעת עצמכם?

ת. הכל על דעת עצמנו. אחר כך התברר שבסמרקנד, מהארץ, שלחו רשימה של מאה אנשי 'החלוץ' ו'השומר הצעיר' **שבהסכם מיוחד עם הפולנים צריכים היו להוציא אותם מרוסיה. אבל אנחנו איחרנו את הרכבת.** המרוויין הבא, זה איש תל-עמל, שהוא היה סגני בטהרן, והוא יספר פרטים על אותם דברים.

ש. אתה מעביר את האנשים מסמרקנד לאן?
ת. מסמרקנד אני רוצה להגיע ל-(KARTJBCHEK), כי שם מתארגנת האבקואציה הפולנית, חיילים ומשפחותיהם.

ש. אתה בסמרקנד עובד?
ת. עובד, מנסה לשחד אחד עם שעון, שייתן לנו רישיון, כי שם בלי רישיון אסור היה לזוז. וכשאני נכנס הוא אומר לי: אני יהודי, אתה לא צריך לשחד אותי, אני רק מאחל לך מזל. אנחנו מעבירים את היהודים לקרסנאבוצק. קרסנאבוצק זה נמל בים הכספי ששם אין מים.

ש. איך אתה מעביר אותם?
ת. אנחנו מנסים בכל מיני דרכים. אני עוד לא מעביר, כי נכשלתי שלוש פעמים, אחרי כך ברחתי לבד. אני לוקח חמישה אנשים ולוקח מעיל צבאי עם חגורה. וכל הכיסוי היה שאנחנו הולכים להתגייס לצבא הפולני, ואלה הם עריקים. המעניין היה שמסמרקנד צריך הייתי לברוח באופן דחוף מכיוון שה-נ.ק.וו.ד. עלו על עקבותיי. ואז ברחתי לקרמינה.

ש. ניסית כל הזמן להעביר אנשים?
ת. זה לא הלך, נתפסנו כל פעם.

ש. כמה אנשים היו אתך?
ת. היינו חמישה עשר איש. היינו חוזרים והיינו מבריחים טבק, וודקה. איך אומרים, ההצדקה המוראלית הייתה ל'שומר הצעיר' שעושים את זה בשביל הקבוצה. אבל זאת הייתה הברחה, ולו היינו נתפסים הייתי מקבל עשרים שנה. אחרי שיש לך כבר תיק יפה אצלם. באתי לקרמינה, שם התארגן הצבא הפולני. מסמרקנד הגעתי לקרמינה.

ש. איך אתה עובר לשם?
ת. אני עובר בצורה פשוטה. מכיוון שחבר שלי, הוא היה פה בארץ, היה אתי יחד בצבא הפולני באותה יחידה, השתתפנו גם בקרבות. הוא היה משאיל לי את המעיל שלו הפולני, ואני לובש את זה, נוסע להתגייס. אני לא מתגייס. אני עומד כל הלילה בתור לגיוס לצבא הפולני. אני למעשה לא שוחררתי מהצבא הפולני. כל הלילה עמדתי בתור והנה אני שומע הערה: **איך מתפטרים מהיהודים המזוהמים האלה?** בכל מקום נדחפים.

ש. וזה בקרמינה?
ת. בקרמינה, מול הגיוס מחדש. ואז אני מחליט לא להתגייס וחוזר לעיר. ויש שם דבר שנקרא בית תה, לאוזבקים. בסמרקנד הרווחתי הרבה כסף הודות לקשרים האלה וקניתי לי זוג מגפיים וקניתי לבוש ומעל זה השינל, ככה שלפתע פתאום בחזרה הייתי בן אדם. אני נכנס מרוגז עד עומק נשמת. הנה אני הולך להתגייס בחזרה, ואותם פולנים שעברו אתנו את כל הזוועה של המחנות והכל, אני שוב פעם בעינייהם **יהודי**

מזהם. ואז אני מחליט בכל מחיר לעבור את הגדול לפרס. אני בקרמינה. אחרי שויתרתי על השחרור, אני נכנס לבית תה, ונכנס לשם קצין סובייטי, מתנדנד, שיכור, מתיישב על ידי וכל הזמן מסתכל על המגפיים שלי ועל הלבוש. צץ רעיון ואני אומר לו: מה אתה כל כך מסתכל? הוא אמר: אני משוחרר מהצבא, אני נפצתי. באיזו יחידה היית? הייתי בפלטיליה. אמרתי: אתה יודע מה, אני גם הייתי שם, ואני לא משוחרר, מה דעתך שנתחלף בבגדים? הוא מסתכל עלי ואומר: אתה מדבר ברצינות? אני אומר ברצינות.

אני נכנס, הוא יוצא, שיכור, בדרגת לוטננט (סגן). נכנסים ליד בית השימוש. אני מוריד את המגפיים, הוא נותן לי את הנעלים, היחידות שלהם הועברו ל-KARTZBCHEK לרענון וחידוש. לפני שאני עוזב, אני לפתע רואה את שני הבחורים האלה שפגשתי אותם בטשקנט. אם זה שם בדוי או לא בדוי, מה שמך? אברהם, מה שמך? יעקב. אתם רואה ביניהם את הפחד שאולי אני מרגל או משהו. אמרתי: מה דעתכם שנצטרף יחד? טוב, נפגש על יד תחנת הרכבת. ואני מגיע לתחנת הרכבת, מיוחד שמא ההוא התפכח, והוא מסר את המדים. אני השארתי לו את תלושי האוכל, אבל את התעודה הוצאתי לו מהכיס, והוא לא שם לב. היו לי גם נקיפות מצפון, אבל אמרתי: הוא יוכיח את עצמו, ובשבילי זה כיסוי.

אני מגיע לתחנת הרכבת, שני החבר'ה האלה רואים אותי. ראית בעיניהם: הנה נפלנו בפח, זה בטח איש הבולשת. אני מספר להם את הסיפור. האמינו או לא האמינו, אמרו: אנחנו אתך לא נוסעים. אז אני אומר: הרעיון הוא להיכנס לסיסטרנט מים שמביאה מים לקראסנאבוסק, וכשנגיע לשם, יהיה בסדר. הם אומרים: אנחנו אתך לא נוסעים. אני נכנס לרכבת, ובדיוק היו יחידות מאוגפות שנסעו לשם להתארגן. ולפתע פתאום נעמדת הרכבת. אני אתי לקחתי קומקום גדול עם מים, כי נוסעים לקראסנאבוסק, מים זה הכל, וחצי בקבוק וודקה.

אני נכנס, מתיישב, והרכבת נעמדת. ועולים על הרכבת שלושה אנשי נ.ק.וו.ד. להכין את התעודות. ולי יש תעודה מהמחנה שהשתחררתי לא לגאלית, אותה הייתי צריך להסתייר. יש לי תעודה של אזרח פולני. יש לי תעודה גנובה של הקצין. ואני רואה את עצמי, כמו שאומרים לפני המוות, רואים את כל החיים בחזרה. ואני רואה את עצמי מוצא להורג ומובא למחנה ריכוז. ואז אני מחליט לעלות מתחת לרכבת. חשבתי שאני היחידי החכם. קודם כל, אני לא יודע, אני יכול להימנע שם בזמן הנסיעה. שנית, פה ישנם אנשים יותר משופשפים לברוח מהבולשת. ומתקרבת השלישייה הבודקת את התעודות ואני קם ומתחיל ללכת וחושב שאני אקפוץ מהרכבת. אני מתקדם במסדרון. אדם מאמין היה חוזר בתשובה וחושב שזה הכל מתוכנן.

ארבע פעמים ניצלתי ממוות. אני רואה שכתוב ברוסית: קצינים וחיילים של קבוצת הדנייפר, זה שהתעודות היו לי. אני דופק בדלת, והם מתקרבים ובודקים. ועומד קצין גבוה, גבוה גם בדרגה וגם בקומתו. אני זוכר את האקדח השחור שתלוי לו פה. הוא פונה אלי: אתה פולני? אמרתי: אני פולני. התבלבלתי. ואתה יהודי? איך אתה מסתכן? אז אני אומר לו: אדרבא, תעזור לי. הוא אומר: אני אעזור לך. שם היו שלושה עשר או חמישה עשה חבר'ה, שוכבים אחד על השני. הוא קורא לאחד ואומר לו: לך לבית השימוש. הוא אומר: הייתי בבית השימוש. המפקד אומר: הולכים לבית השימוש! הולכים לבית השימוש, באותו רגע במהירות הוא אומר: הבט, אני מסתכן, אתה מסתכן, אני אחראי על הובלת קצינים לקראסנאבוסק וחוזר, כולם מכירים אותי פה.

אני ראיתי איך שהיהודים עלו על הרכבות ודפקו להם בידיים והפילו אותם מהרכבת. אני אעזור לך. שכב! ואני נשכב, הוא מכסה אותי בשנל שלו. וכעבור שניות

נכנס ראש החוליה, קורא לו בשמו, זאת אומרת, הוא כבר מכיר אותו. שואל: איך אצלך העניינים? הוא אמר: הכל בסדר, החברה ישנים. כמה אתם? שלושה עשר איש. הוא מתחיל לספור, שלושה עשר איש אתי, אחד בבית שימוש. ופה הפחד שהוא יגיע לזה, אבל זהו זה. והוא אומר לי: שמע, אני מייעץ לך, זה משחק באש, אל תרד בקראסנאבוסק, **תקפוז כקילומטר לפני זה**. מצד ימין שוכבים פצועים ומצד שמאל יש לך יחידות בהתארגנות. והכי חשוב, שעל שפת הים רובצים משפחות של חיילים פולנים, ושם מתחילה אבקואציה. אם תצליח להגיע לשם – זה בסדר. לוחץ לי את היד ואומר: שיהיה לך בהצלחה. תקפוז מהרכבת, תזהר שלא תשבור את הרגלים, אבל אין לך אפשרות להגיע, כי אז מגיעים אנשי נ.ק.וו.ד. ובודקים.

עשיתי כדבריו, לפי הסימנים. אני רואה אלפי פצועים שוכבים, חובשים אותם. מהצד השני צבא. ואני מתחיל ללכת, מגיע לשפת הים ורואה תמונה כזו: עומד מטבח ויוצאים מהמחנה נציגי האנשים עם דליים גדולים, ממלאים מים (מים זה שם היה הכל) ונכנסים בחזרה. אני אינסטינקטיבית הורדתי את החולצה, והמכנסים והנעלים וכובע לא היה לי. אני ניגש ומקבל קללה: איזה מין פרזיט אתה! בכלי כזה לכל היחידה אתה לוקח? לכל הקבוצה שלך? אני מתחיל לגמגם, והוא אומר לי: טוב, תמלא ותצא עוד הפעם. אני ממלא את הקומקום הגדול ונכנס למחנה.

הפולנים מתכוננים ליום הבא לנסוע לטהרן. אני מתחיל להתקדם עם הקומקום והנה אני רואה עוקבים אחרי שניים מהמשטרה הצבאית הפולנית. אמרתי: יסגירו אותי, הם לא יתנו לי רק להוציא את התעודה הפולנית. שוב אבוד.

אני מתחיל להתקדם והם אחרי. ואני רואה על יד אוהל מיוחד בצד עומדת אישה נאה מאוד עם שני ילדים קטנים צמודים על החזה. אני ניגש אליה ואומר: הגידי, אני אזרח, שוחררתי ממחנה ריכוז של הסובייטים, יש לי ידידים שאולי את מכירה אותם. הבינותי מיד שהיא מיוחדת, כי היא לא שכבה יחד עם כולם. משפחת סיקורסקי. היא אומרת: ודאי שאני מכירה אותם. אמרתי: יש לי בקשה, תעזרי לי לא להיתפס עכשיו. היא אומרת: איך קוראים לך? אמרתי: דוד. היא אומרת: לא טוב, דאדק, זה שם פולני. והם מתקרבים. ניגשים לפתח, ושני הילדים על ידי. אז היא פונה לחברה: דאדק ייקח אותם לשירותים. והם פונים אליה והיא אומרת: זה קרוב משפחה שלי, תאמרו שם שלא צריך לשלוח שלישי שיעזור לי באריזת הדברים, אני אסתדר. ואני הולך עם הילדים, אחד מסרב ללכת ואומר: אני הייתי כבר, פעמיים. ואני אומר לו: אתה יודע מה, אז אתה תעמוד בצד. השני דווקא הלך.

אנחנו חוזרים, אני מסתכל עליה, היא אומרת לי ככה: ידועים לי דברים מה שקורים, שלא תחשוב שכל הפולנים עשו דברים מכוערים כאלה, אני, לא מתוך זה שאתה אומר. אמרתי לה שאני אגיע ארצה, בצבא הפולני בארץ יש לי קשרים נהדרים, אני אעזור לה. היא אומרת: אני לא זקוקה מפני שבעלי מחכה בלונדון, מטהרן יטיסו אותי. אלה שבאו עם המשטרה הצבאית פונים אליה פאני פוקוביאקובה – אשת הפובקובניק, זה אלוף משנה. היא הייתה ואמא שלך הזקנה, והם היו צריכים לשלוח אחד שיעזור לה. אז אני כבר הייתי.

תוך כמה שעות נודע במחנה שכל אחד לפי הסדר ולפי הרשימות עולים לאוניה. אני לקחתי שלי מזוודות. מאיפה היה לי כח לסחוב אותם – אינני יודע. לקחתי את שני הילדים. ומאחד ביקשתי שיחזיק אותי ככה, כדי לכסות את העיניים. היינו קרוב מאוד לאוניה. היא עולה הראשונה, האמא שלה, ואני עם המזוודות ועם שני הילדים. במה שלא עמדתי, היה לי גם חצי בקבוק וודקה. ניסיתי לפתות אותה במים. היא אמרה: אני לא זקוקה לזה, אני עושה את זה כי ככה אני מרגישה. ואחר כך בחיים לא ראיתי אותה יותר. אני לוקח חצי בקבוק וודקה על כיבה ריקה ומתחיל לשתות, משתכר.

כשאני עולה על האוניה – תמונה זוועה. קודם כל, מאה חמישים ילדי טהרן (שאחר כך אספר) שבאו בקבוצה על האוניה הזאת. אני פשוט עוזר לאישה הזאת. אבל לא במסגרת, במסגרת אני מתחיל במחנה טהרן. העיקר הוא זה, שההורים של אשתי, שאותו הציל פובקובניק פולני, ואותי אשת פובקובניק, מתוך הסיפורים האלה.

ש. אתה עולה לאוניה.

ת. ואני רואה תמונה זוועתית. צפיפות, שלשולים.

ש. **מי הנוסעים?**

ת. הנוסעים הם משפחות של הצבא הפולני עם ילדים, שזו פרשה לגמרי אחרת איך שהם הוגנבו לבתי היתומים הפולנים כדי להציל את חייהם, כל הסיפור ההוא לא שייך לזה. ואני מתחיל לקלל. והיא ניגשת אלי ואומרת: לו לא היו פה פליטים יהודים, אז הייתי מסכנת את עצמי שהאוניה תטבע. חבר אנטישמיים. היא אומרת: תפסיק, אתה שיכור.

ש. אתה מקלל מה?

ת. אני מקלל את הפולנים ואת הרוסים. אני אומר: הרוסית חיות פרא, אני זוכר איך שאמרת, ואתם הפולנים לא יותר טובים. אני מפליג ומגיעים לפחלבין (PAHLAVINE) **שזה נמל בפרס.**

ש. כמה זמן הייתה ההפלגה?

ת. יום וחצי. מגיע לשם, אני רואה אוהלים, הפליטים שוכבים בין האוהלים, צעקות של כל מיני אנשים שקבלו את הבוליביף, פתחו אותו, לא חיממו וקבלו הרעלת קיבה. כל זה בתוך המחנה על שפת הים, רובצים, צעקות ומהומה. ואז אני רואה דבר כזה: ילדה אחת מחזיקה את אחותה שהיא צווחת: אני הולכת למות, אני הולכת למות. אני לוקח את הילדה הזאת והיא נועצת בי זוג עיניים. וכשאומרים שעיניים לא שוכחים בעולם, זה נכון. אני מכניס אותה לאוהל החולים, יוצא החוצה ושואל: איפה פה המשלחת של היהודים. אומרים: אין פה משלחת, **אבל יש פה אדם ושמו רודניצקי, יש פה באוהל קבוצה שהגיעה מטהרן והם דואגים לילדים היהודים.** אני ניגש ואני רואה חבר של דודי, רודניצקי מווילנה, וילנאי. הוא עורך דין מפורסם (הוא איש ציבור, אחר כך התקיפו אותו, וזה משהו אחר). הוא הכיר אותי מיד ואומר לי: מה אתה עושה פה? רודניצקי נשלח מטעם המשרד הארץ ישראלי לקדם את פני היהודים והילדים שבאו. הוא הכיר אותי מווילנה מפעילות של 'השומר הצעיר' ואומר לי ככה: **אני פה בא לאסוף ילדים ונוער ואנחנו שולחים אותם לטהרן, אתה כאילו שליח מהארץ. דבר עברית, אל תדבר שום שפה אחרת, לך תחליף את הבגדים ואנחנו מתחילים לעבוד יחד.**

אני עובד עם רודניצקי. אני אומר: מה אתה צריך לעשות? הוא אומר: לך תגלה איפה ישנם ילדים יהודים, יש פה עוד כמה אנשים, יש פה צבי מלניצר ואחד שמואל פרליפטר (שהוא היה אחר כך הסגן שלי בטהרן) ותעשו מה שאתם יכולים ואנחנו נעלה למעלה.

ש. באיזה תנאים היית שם?

ת. בתנאים של אזרח פולני, הילדים, ואני שליח מהארץ. היה שם שאול אביגור.

ש. **איך אתה מתחיל את העבודה?**

ת. העבודה הראשונה, הכנסתי את הילדה שצעדה. וצחוק הגורל, אני ב-1961, אחרי כל כך הרבה שנים, בפעם הראשונה שלי בניו-יורק, צריך להתאכסן, נסעתי הרבה פעמים

בשליחויות, אצל חבר שלי. אמרתי: יש לי גם קרוב רחוק. אני ניגש לתחנה המרכזית והקרוב אומר לי: אני אקח אותך, אתה לא צריך מלון, אתה תהיה אצלנו. וכמו בסרטים, ניגש קדיליק לבן ויוצאת ממנו אישה יפיפיה. ובמקום שנדברתי, ניגשת אלי ואומרת: אתה סגן אלוף לאור? לא צריך היה הרבה, כי הייתי במדים. היא אומרת: תדע, אני אשת הקרוב שלך, סנטוצקי, הוא התאחר, אתה תיסע, ואני שומע עברית שוטפת. אמרתי: מאיפה העברית שלך? היא אומרת: **אתה לא תדע, אני מילדי טהרן.** דרך אגב. **אחותה הייתה נשואה לאורי בן-ארי**, הג'ינג'י מהפלמ"ח. כשאני מתחיל לשאול איך היא התגלגלה, זה סיפור ארוך אין לנו מספיק זמן לדבר.

ש. **אתה מתחיל לאסוף את הילדים היהודים.**
 ת. כן, בינתיים מורידים מכוניות מטהרן. פולנים מביאים ומעמיסים את הילדים שהגיעו. הגיעו מאה וחמישים במאורגן מילדי טהרן, ועוד כאלה וכאלה.

ש. כולם יהודים?
 ת. כן. והפולנים רצו להוכיח שהם עכשיו בסדר. הייתה להם ברירה? הצבא הפולני היה ברחובות ובכל מיני מקומות.

ש. מצאת את הילדים האלה.
 ת. אני מעלה אותם על המכוניות. ביניהם היו כמה מדריכים.

ש. לאן אתה מביא אותם?
 ת. לטהרן. בטהרן מכניסים אותנו למחנה מס. 2, שיש שם רק מבנה אחד, והכל אוהלים ומטילים עלי את התפקיד לארגן את המחנה. ואני מקבל מינוי רשמי של מנהל המחנה. אחרי כך אני מקבל מינוי של מנהל הטרנספורט להבאתם ארצה.

ש. איך היו הילדים שפגשת?
 ת. הם היו במצב איום ונורא, כמו ילדים חסרי בית. מלאי חשדות. רימו אותם בפעם הראשונה כשהיו ברוסיה ואמרו שהכל יהיה בסדר. רימו אותם כשההורים נעלמו פעם שנייה. פעם שלישית. והחזקים ביניהם נשארו בחיים. זו מלחמה נוראית.

ש. ומה אתה עושה?
 ת. לא אני רק. אני הייתי המנצח על הנושא הזה. אנחנו היינו ששים וכמה מדריכים, ביניהם עשרה חברי 'השומר הצעיר'. למה 'השומר הצעיר'? היו גם ממקומות אחרים. הודות לחינוך, הודות לאחריות. (רק לפני כמה ימים דיברתי עם מדריכה ברוחמה, שמיר שמה. עכשיו אנחנו עושים איזו פעולה גם להנצחה וגם לעזרה לעולים חדשים). התחיל סיפור של חינוך מחדש, של רכישת אמון, ורק מתוך זה שהילדים ראו שאנחנו חיים באותם התנאים, אוכלים את אותו אוכל, שוכבים על הרצפה אתם וכו', בצורה הדרגתית התחילו להרגיש שינוי ואני הודות לניסיון שלי, של ראש גדוד בוויילנה, החלטתי לנסות לארגן את הבית הילדים כדוגמת מחנה שומרי. וזה התבטא בזה שקודם כל דגל, ועל הדגל "חזק ואמץ". עם קבוצות לפי הגיל, עם מדריכים, עם מפקד בוקר, והכנסת הרוח שהנה זה סוף הנדודים ויביאו אותם לישראל. שבעה חודשים היינו שם.

ש. איזה אמצעים היו לך?
 ת. האמצעים היו בסיסיים. האוכל הובא על ידי אזרחים פולנים, של הפולנים, בתוספת שקבלנו מיהדות טהרן. הגיעה ציפורה שרת.

ש. נפגשת אתה?

ת. עבדנו צמוד. היא גם, איך אומרים, חיתנה אותנו. ופה באמת בעדות זה לא ניתן, כי גם המון נכתב על זה. ציפורה שרת הגיעה היחידה מהארץ. לא היו שליחים, וכל העדויות האלה שהיו שם מדריכים מישראל לא נכונות. היה שאול אביגור, עם מישה נטע, עם אגמי, עם עוד אנשים.

ש. עם מי אתה עובד?
ת. אני עובד עם המדריכים **וציפורה שרת** המקשרת והעוזרת בכל מיני דברים. היא הייתה רק שלושה חודשים.

ש. וכל השאר אתה לבד?
ת. מפה ולהודו אני לבד אתם.

ש. ממי אתה מקבל את האוכל?
ת. את האוכל הם קבלו כאזרחים פולנים. לצבא היה נוער פולני, כמו שאצלנו הגדנ"ע.

ש. אתה מדבר על הצבא הפולני שנמצא בטהרן?
ת. כן. שם הם התחילו לשתוק, הם ידעו שהחיילים שלהם נמצאים ברחובות וכו'. ופה מתחיל סיפור. התחלנו עם מאה וחמישים והגענו לשמונה מאות ילדים. ואחר כך היו מאתיים ומשהו עם ההורים שלהם מחוץ למחנה, אבל הם עלו אתם. במחנה אנחנו אחראים לשמונה מאות וחמישים ילד. בתוך שבעה חודשים קרה נס, חזר הכבוד העצמי, והכמיהה לישראל התבטאה בזה שהמדריכים הכניסו בהם.

ש. **המדריכים הם מאיפה?**
ת. הם עברו את אותה דרך כמו הילדים. עזבו בדרכים בלתי לגאליות וכו'. ועכשיו מתחיל, איך שאומרים, סיפור. עיראק איננה נותנת לעבור במשך יומיים, כי רצינו לעבור. והילדים שוב פעם מתאכזבים, אמרו להם שיסעו לישראל ולא נוסעים.

ש. כל הקשרים שלך עם המרכז, איך הם היו? למשל לנסוע לעיראק, לקחת את המזון.
ת. זה עשתה ציפורה שרת, וזה עשה זילברברג והמשרד הארץ ישראלי בטהרן. אנחנו היינו בענייני חינוך.

והנה מתחיל סיפור שלפני שאנחנו צריכים היינו לנסוע, מתקבל צו גיוס למדריכים. ושוב פעם היה לי "מזל" ואמרו לי שאני לא, אני נשאר. **נפגשתי עם שאול אביגור בטהרן, לפי המלצת ציפורה.** הוא ראיין אותי והתחיל לשאול אותי שאלות משונות: כמה עולה סוכר? איך אנשי הבולשת מחזיקים את הכובע? האם הם חמושים? אני מסתכל עליו ולא יודע מי הוא. הוא הופיע שם כאיש 'סולל בונה'. לפתע הוא פונה אלי ישירות: דוד, אם אני אתן לך הוראה, אתה תחזור לרוסיה? אני אומר: אם אתה תוכיח שאתה מוסמך (לא ידעתי מי הוא) אז אני אחזור. בעד זה קניתי אצלו את עולמי. הוא הזכיר לי אחר כך בארץ כשהיה סגן שר הביטחון.

ש. הוא הציע לך לחזור לברה"מ?
ת. לחזור. הוא אמר: נשארו שם עשרות אלפי ילדים. באו כמה אנשים, מישה נטע ואגמי, קבוצה שהם התכוונו לנסוע לרוסיה. כנראה שהוא רצה לצרף אותי לקבוצה הזאת. הוא אמר: עכשיו אתה לא מסתלק, **אני מסלק את המדריכים דרך עיראק לארץ ישראל, ואתה נשאר בטהרן. אבל איך שאני נשאר, אני מפחד שיסלקו אותי, אז אני אומר לציפורה:** את יודעת מה, הגשנו בקשה לממשלה הפולנית שאני אשר כמלווה של השיירה והכל, מה יקרה אם יגייסו אותי? אז היא אומרת: אתה יודע מה, תלך

לבית החולים, ובבית החולים העירוני, כמה ימים, עד שאני אקשור את הקשרים עם הארץ.

זה סיפור די פיקנטי שציפורה סיפרה לי. לפני שהיא עמדה לנטוע לכאן, סרב הנציב העליון בהחלט לתת לישראלים. קיוו שאולי ישלחו אותם לאפריקה. אז משה שרת (זה שמעתי מפיו) הלך לנציב העליון ואמר לו: שמע, יש לי שלושה ילדים קטנים, ואשתי מוכנה לעזוב אותם ולנסוע לעזור לפליטים. אז הנציב אמר: אני לא יכול לסרב, והיא תקבל אישור. והיא הייתה מאוד מאוד פעילה בקשרים.

ש. כמה זמן אתה נשאר במצב החדש הזה?
ת. אני שלושה ימים בבית חולים. מגיעה אשתי

ש. התחתנת בינתיים?

ת. כן.. היא אומרת: אני עשיתי תכנון שיהודי פרסי, חבר של חברתי, ברגע שיגייסו אותך, יסלק אותך, והכינותי בגדים, ואני הכינותי מקום מחבוא. הכל מוכן לבריחה, **מופיעה ציפורה עם בשורה טובה: קבלת אישור מהשלטונות הפולנים להיות מפקד הטרנספורט ולהביא את הילדים לפלשתינה.** אבל, אתה מגויס בחזרה לצבא. אז הלכתי, גייסו אותי בחזרה לצבא, וקבלתי תעודה, שהיא גם היחידה שקימתי, מהממשל הפולני, שאני מוסמך ללוות את הילדים וכו'. כשהגיע היום ועשו את ההסדר שהילדים יטוּסו, לא אישרו את האווירונים. כשהגיע לעבור את תורכיה ואת עיראק זה היה סגור. רק הקבוצה השנייה עברה דרך עיראק, מאה ועשרים ילד. **אני חוזר במדים ומתחיל לארגן את היציאה מטהרן.** ואז **אוניה ששמה 'דנורה'**, אוניה בריטית. **היו שתי אוניות,** אחת 'דנורה' ואחת 'נרוליה'. ואני לוקח את הפיקוד, ציפורה מלווה אותנו, ואנחנו באים ומתארגנים לעליה על האוניה.

ש. איך בכל זאת הקשר שלך עם הילדים?

ת. הקשר היה בלתי רגיל. מכיוון שקודם כל הם ראו שיש מישהו שדואג להם. ולא אני רק, כל המדריכים. זה שהשמיצו אחר כך אותנו, **הייתה מלחמת תרבויות,** זה סיפור אחר. אני ראיתי בזה את מפעל חי. ואז אני נזכרתי גם בנושא הזה שפעם מגיד העתידות ניבא לי שיקרה. עולים על האוניה, ושוב פעם אותם דברים, הילדים לא רוצים להיפרד אחד מהשני. **ואנחנו מגיעים לקראצ'י,** ושם מתאכסנים במחנה בריטי ומתכוננים לעליה לארץ. ובהודו, קבלתי מזכרת. בא יהודי שאומר לנו: כל ישראל חברים, אתה תיתן הוראה שהילדים יורידו את הכל מאלף ועד תו וישרפו את זה (ורובם לא עשו את זה, סחבו את זה אתם) ואני אתן לכל אחד תחתונים וגופיה וחולצה וכובע. שוב פעם עולים על האוניה. שם התיידדתי עם אחד שאחר כך נודע לי שהוא היה אצלנו בשירות. זה סיפור ארוך. אחרי שבועיים בקראצ'י עולים על אוניה בדרך לסואץ.

ש. על אותה אוניה?

ת. לא, על אונייה אחרת. **בקראצ'י אנחנו נשארים שבועיים ומשהו.** שם עושים מסדר ומתכוננים להגיע ארצה לצעוד בבגדים החדשים בחוצות תל-אביב. והסיפור התהפך, כי קודם כל הילדים קבלו את הבגדים החדשים. חלק לבש למצעד. השאר, בשום פנים ואופן לא רצו להיפרד **וסחבו אתם את הבגדים הישנים.** העניינים האלה שנים לקחו אצלם. הם אמרו: קודם כל כשנותנים, צריך לקחת, אתה עוד לא יודע אם זה הסוף. **אתה צריך לחם לשמור.** זה מזכיר לי שראיתי את אחד הילדים שהיה בן שלוש וחצי. לחם צריך לאגור, גם אחר כך, ולהאמין – לא כל כך. אם הכל יצא בסדר – בסדר.

והנה קורא לי באחד הימים בדרך לארץ הקפטן ואומר לי כך: אני ארבעים שנה זאב ים, אני בחיים שלי לא ראיתי יהודים. **אבל עכשיו כשאני עומד אתך ומדבר, אנחנו יכולים לעוף באוויר, נכנסנו לשדה מוקשים, המוקשים הם שלנו, של הבריטים. לכן, תן**

הוראה שכולם ילבשו את אפודי המגן ושלא תהיה בהלה, האוניה תיסגר הרמטית חלק חלק, ברגע שיש פגיעה בחלק אחד שהשאר ינצלו. ואני לא יודע את המנטאליות שלכם, אם תספר להם. אני מציע שתאמר להם שזה התרגיל, כי אחרת מהפאניקה הם יכולים לקפוץ לים.

ש. איפה זה קרה?
ת. זה קרה כשהתקרבנו לסואץ.

ש. **על איזו אוניה עליתם מקאר'צי לתעלת סואץ?**
ת. על אוניה בריטית, שכחתי כרגע את שמה. מה שעבר עלי – אתה יכול לתאר לעצמך. התלבטתי אם לשמור את הסוד, כי על האוניה נמצא גם קודינצקי, נמצאים עוד אנשים, הרג הירשברג ז"ל. ואני החלטתי, על מנת לא להסתכן ולעשות פאניקה, לא להודיע שאנחנו בשדה מוקשים. אחר כך כשהגעתי ארצה פה ושם, הבוגרים אמרו: אנחנו הרגשנו, לא ידענו. אני בכנס של חמש עשרה שנה לבואנו ארצה סיפרתי להם.

ש. ואז אתם עוברים את תעלת סואץ?
ת. לא, עוד לפני. בבוקר אנחנו עברנו את עדן. בבוקר קורא לי הקפטן ואומר ככה: אני אדוק, ואני חושב שרק הודות לזה שאני הובלתי פליטים מהשואה נשארנו בחיים, אני מבקש, תן לי את הדגל שלכם. את הדגל הגדול לא רצינו לתת, נתנו דגלון קטן, נתנו הוראה לפתוח מלאי ברזל ולתת לאנשים. הוא אומר: ניצלנו.

כשהגענו לסואץ הייתה ההפתעה. **הנס ביט בא מטעם הנרייטה סולד לקבל אותנו.** הנס ביט היה יד ימינה של הנרייטה סולד. קבלת הפנים בתעלת סואץ הייתה מרגשת עד דמעות. היחידה של מהנדסי המלך קבלו אותנו. קבלו אותנו עם דגלונים ועם חבילות שי. הם רוקנו את הקנטינה. בסיסמא **"ושבו בנים לגבולם"**. והתחילו הסיפורים, מאיפה אתה, אולי הכרת את זה ואת השני. לסכם את הפרשה הזו, הגענו לעתלית.

ש. **איך הגעתם לארץ?**
ת. מתעלת סואץ **בשתי רכבות** הגענו **לרחובות**. שם עמדו מצידו הדרכים נוער, ומי לא. והאהבה שקבלנו, איך אומרים, עשינו כמה כינוסים. הפעם בכינוס האחרון השתתפו אלף ושש מאות ילדי טהרן. בין השאר, אני אראה לך את הקסטה, יש הכל מתועד, התערוכה והכל.

ש. מה הייתה ההרגשה של הילדים האלה?
ת. כאילו נולדו מחדש.

ש. אתה יכול לתאר לי את כניסתם לארץ?
ת. לתאר, זה קשה. **אתאר לך מה שקרה לי.** אני הלכתי ברחוב אלנבי, שעמדתי להתחתן. עיכבה אותנו אישה ובדמעות בעיניים התחננה, היא אומרת שהיא נדרה נדר שהיא תראה את הניצולים הראשונים מגיא ההריגה, היא רוצה שנה לעבוד בשבילנו ולתת לנו חדר. ועד כמה שהתחלתי להסביר לה שאנחנו הולכים לקיבוץ, אנחנו לא צריכים.. היא אמרה שאני לא יכול לעשות לה את זה, שנשלח לה מישו אחר. ושלחתי לה מישו אחר. אהבה שהישוב הראה והדאגה. אני בהזדמנות אמרתי שלו הישוב עכשיו בישראל היו מקבלים את העולים איך שקבלו אתנו, לא הייתה שום בעיה של ירידה והתאקלמות, בכל הלב. ויש לזה מניעים פסיכולוגים. כל אחד ראה בניצול את בן האח, הקרוב וכו'.

- ש. אם זכור לך, מתי הגעתם ארצה?
ת. הגענו ב-18 לפברואר 1943. יש תעודות שכתוב 19, יש תעודות שכתוב 17.
- ש. מתי אתה מחליט ללכת לקיבוץ?
ת. כשהגענו. **כשהגענו לעתלית** הייתה אכזבה גדולה ביותר. דרך אגב, יש לי מכתב אוריגינאלי, בחתימתה של הנרייטנה סולד, המסמך הראשון שהיא ביקשה ממני לדווח על מצב בית הילדים ולצלם. אוסף התמונות הוא הודות לבקשתה, שהוא היחידי שנשאר, ועכשיו הוא בכל הספרים ובכל ההוצאות.
- ש. כשאתה רוצה ללכת לקיבוץ, אתה רוצה ללכת עם הילדים?
ת. הקבוצה הבוגרת לא רצו ללכת. התייעצתי עם אשתי. אמרתי: אמנם אני הייתי רוצה ללכת למסילות או לעמיר, שם יש לי חברים. אבל אומרים: התחלת במצווה – גמור. כשהם יראו שאני הולך לקיבוץ אז גם הם ילכו. ובאמת, ארבעים איש הלכו למוסד החינוכי של הקיבוץ.
- ש. לאיזה קיבוץ?
ת. קבעו שהם הולכים למשמר העמק. החלוקה הייתה, אחרי חודשים של מקח וממכר, לגלות את הדתיים. הם באו למשמר העמק. אשתי, שלא הייתה ב'שומר הצעיר', הלכה אחרי, איך שאומרים. ואז מתחיל סיפור. מצד אחד אני רוצה להיות במשמר העמק, מצד שאני אני אינני מסכים...
- ש. למה דווקא למשמר העמק?
ת. כי הקבוצה של ארבעים איש קבעו להם ללכת למשמר העמק. ואני אז נתקל באכזבת חיי. **לפתע פתאום אני שומע על המולדת השנייה**. אני בא ואומר להם: אתם פשוט לא בסדר, זה חבר נכלים. האידיאה היא אולי אידיאה, אבל המבצעים זה נאצים. תאר לעצמך לומר לחזר ולמאיר יערי וליודה דברים כאלה. הביאו אותי למרחביה. אני בטוח שלא שמעו את העדות, כיוון שאני התעניינתי ואין. החזיקו אותי שעות על גבי שעות, ואני ראיתי את מראה החמלה שלהם, הנה אדם ירד מהפסים, מדבר דברים כאלה, על האכזריות של שמש העמים וכו'.
- ש. בארץ אתה מגיע למשמר העמק, אתה מגיע עם הילדים האלה.
ת. הם עולים למוסד ואני נפרד מהם. ואז אני עייף, עייף, עייף, ומחליט, ואז עשו לנו פרוטקציה והודיעו שאני בלי תור אכנס לפלחה. זה היא שיא ההוקרה. ואני אמרתי להם: לא, אני לא צריך את זה. ואז כל המניות שלי ירדו. שיחק לי המזל ובאותו יום שצריכה הייתה להיות ישיבת הקיבוץ הופיע הרועה של משמר העמק, שמו יפריס, בחורשה, ירד למטה בשעה חמש כשכל חברי הקיבוץ הולכים. שמו שיפריס, בחורשה, ירד למטה בשעה חמש כשכל חברי הקיבוץ הולכים. הופיע עם ספר, בלי העדר. ואז החליטו בערב להעיף אותו מהתפקיד הזה. וכשהייתה ישיבת קיבוץ ובצורה מאוד חגיגית רצו להודיע שאני נכנס לפלחה, אמרתי: לא. ואז כל הכבוד אלי ירד. מה אתה רוצה לעשות? אני רוצה להיות רועה צאן, אני רוצה במקום זה. ואז, שנים, עליתי עם העדר לחורשה. לא השתתפתי בישיבות הקיבוץ, כי כל פעם לא יכולתי להתאפק.
- ש. **מתי סיימת את התפקיד שלך עם ילדי טהרן?**
ת. כשאני הגעתי, הנרייטה סולד, הציעה לי ולאשתי שנת השתלמות. היא אמרה: מגיעה לכם. אמרתי: אני לא רוצה, אני רוצה ללכת למשק. היא אמרה: אז אתה תהיה היועץ שלי, בכל מיני מקרים מיוחדים. מדי פעם היא הייתה שולחת רכב או מחזירה הוצאות, ונעזרת בי. היו עוד אנשים, לא אני, אבל מדי פעם היו משחררים אותי לזה.

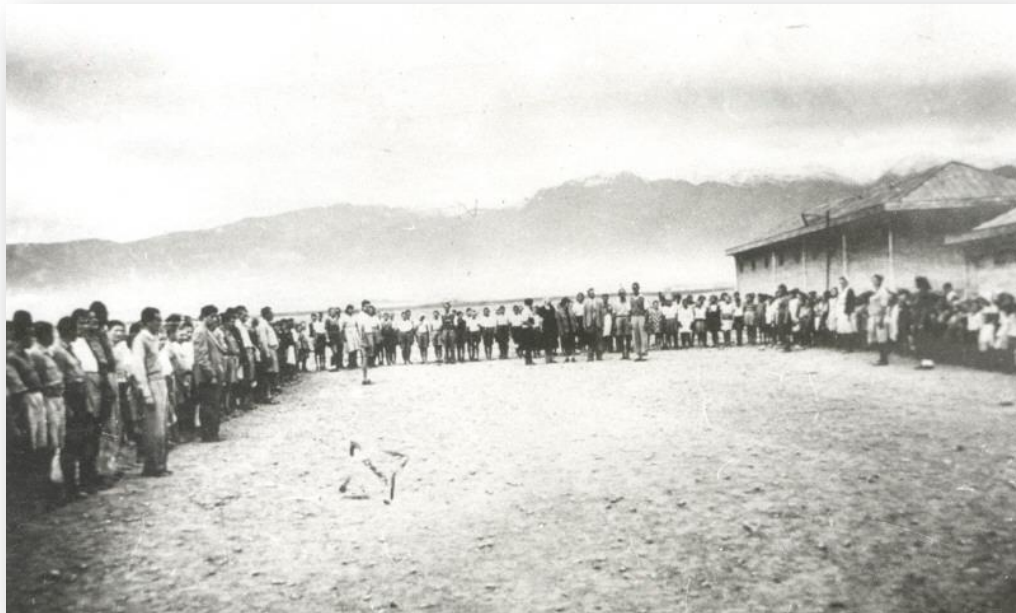
אחרי שלוש שנים וחצי, הבת הבכורה שלנו, עדנה, נולדה במשמר העמק. אשתי בסך הכל הייתה בת תשע עשרה, עבדה נהדר. התייעצנו ואמרתי לה: אני ככה לא יכול להמשיך. האידיאה היא אידיאה, אני לא יכול לשמוע את הצביעות הזאת, את השקרים האלה, זה אנשים מזויפים. כשבאתי להרצות על ברה"מ כמעט החברים שלי סקלו אותי בחברים. זה מופרז. אמרתי: אנחנו עוזבים. ארזנו את החבילות ובאנו לתל-אביב. ואז שוב פעם הייתה לי אמביציה לא לנצל קשרים. שלא יאמרו: הנה... כי למעשה יכולתי להתקשר עם ציפורה, שהיא דרך אגב, חיתנה אותנו, אותי ואת אשתי על האוניה. היא ניגשה לקפטן ואמרה: זה זוג, ולך יש סמכות שהם יהיו יחד.

ואז אני עברתי תקופה מאוד קשה. מצד אחד גויסתי ל'הגנה', לא כמנגנון, אבל בכל מיני תפקידים. מצד שני היו בעיות פרנסה. ואז עבדתי בבנין. ואשתי פעם תפסה אותי עם לבנים בקומה השלישית, ואמרתי לה שאני עובד. עבדתי ברידינג, בכל מיני מקומות, עד שפרצה המלחמה. לפני שפרצה המלחמה נקראתי לשאול אביגור, ואז הוא הזכיר לי: דוד, אני לעולם לא אשכח אותך אחרי שיצאת מהגיהנום הזה ואני הצעתי לך לחזור.

ש. מה עם משפחתך שנשארה בפולין?

ת. כל המשפחה הושמדה. יש עד חי. אבא הושמד, הדודים, הדודות, הסבתא. והמקרה המזעזע ביותר היה שאחותי אסתר, אסיה, הייתה במידאנק עם הבן שלה. בסלקציה, היא הייתה אישה נאה וחזקה, העבירו אותה לצד ההולכים לעבודה. סיפר לי את זה עד ראיה שעמד על ידה. היא הייתה עם הילד. אז אמרו לה שהיא לא יכולה. הפרידו אותה מהילד, הוא התחיל לצעוק. היא רצה לקראתו. הוציא הקצין אקדח וירה בה וירה בו. שמו היה מוטליה.

דודה שלי, שהייתה אחות במקצועה בוארשה, התנדבה לעבודה עם חולי טיפוס. [9]

מפקד של "ילדי טהרן" לפני מסעם לארץ ישראל. במפקד, שהתקיים במחנה המגורים של הקבוצה בטהרן, קיבלו הילדים, ובראשם מפקד הקבוצה, דוד לאונברג - לאור את פני ציפורה שרתוק - שרת. צולם בסוף 1942. [1]

המאבק על צביון החינוך שיינתן ל"ילדי טהרן"

עוד בהיות הילדים בטהרן, עלתה וצצה השאלה, לאיזה זרם חינוכי ישתייכו הילדים והנערים. האם לזרם הדתי-האגודאי? האם לזרם הדתי של תנועת המזרחי? האם לזרם הלא-דתי של תנועת העבודה והזרם הכללי?

כעורך, חשבתי להביא שתי עמדות. האחת של **משה שנפלד**, המציג את עמדת **אגודת ישראל בספרו "ילדי טהרן מאשימים"**.

ניתן לעיין בספר מתחילתו ועד סופו ב**ספריה הוירטואלית של אתר "דעת"**. כתובת האתר:
<http://www.daat.ac.il/daat/vl/tohen.asp?id=290>

עמדה אחרת, מבטאת **הנריאטה סאלד**, **מנהלת עליית הנוער באותם ימים**. דבריה נאמרו במסיבת עיתונאים בעניין עליית "ילדי טהרן", שהתקיימה ביום ז' בסיוון תש"ג (10.6.1943) בתל-אביב. מדבריה ניתן לקבל מידע נוסף על ילדי טהרן.

להלן דבריה:

הייתי רוצה לפזר את השמועות הבלתי מבוססות, שהתעוררו מסביב למאורע, שהוא באמת מאורע היסטורי. יושב הראש הזכיר, שאני באה הנה כבאת-כוח קרן היסוד שקיבלה על עצמה את איסוף הכספים בארץ. גם במובן זה נפתח לפנינו פרק חדש, על ידי בואם של הילדים **מפולין דרך טהרן לארץ**, לא קיבלנו אף לא מיל אחד מן הישוב למטרה זו של עליית הנוער. עם בוא הילדים האלה חלה התעוררות בארץ ותרמו מבין הציבור לא רק אלה המסוגלים לתת תרומות, אלא גם רבים מהילדים הקטנים והחיילים המקריבים את חייהם. עובדה זו מוכיחה, שכל הציבור הרגיש בהרגשה פחות או יותר ברורה שגם עליית הנוער, שפעלה עד כה בשקט ובלי לעורר סביבה הרבה רגשות פומביים, פתחה פרק חדש בחייה.

אמת הדבר שההתרגשות, שעוררו ילדי טהרן, היו מוחשיות יותר מדי וקיבלו צורות בלתי חינוכיות ובלתי פדגוגיות. אולם אני יכולה לומר, כי לאושרי נהפכו הילדים הפליטים לילדים רגילים בכל המובנים, על אף ההשפעה הבלתי חינוכית הזאת. השפעה זו נשכחה במהירות, לאחר העברת הילדים למקומות הקליטה הקבועים. אולי עוד תהיה לי אפשרות לתאר לכם תכונות ידועות של הילדים, ועד כמה מצאו כבר את הדרך לחיי הארץ.

קצת קשה היה לי להיענות להזמנת קרן היסוד להופיע בפניכם כדי לספר על ילדי טהרן, כי יש לי רושם שאין לי מה לספר, בפרט לעיתונאים שהיו בתוך תוכו של העניין הזה ושמעו הרבה דברים, שלפעמים אני עצמי לא שמעתי. **אולי תהיה הדרך הנכונה ביותר להתחיל מן ההתחלה ולתאר את הפרשה כולה**. אשתדל עד כמה שאוכל. הייתי בתוך העניין לא מה-18 בפברואר, היום בו הילדים הגיעו לארץ, אלא אני עוסקת בו מזה שבעה חודשים. כשקיבלנו את הידיעה הראשונה על מעבר יהודים ופולנים רבים מרוסיה לפהלבי שבפרס, היה עלי להבטיח שעליית הנוער תטפל בילדים הפליטים, ומייד נמצאו כאלה, אשר ניסו גם להשמיע דברים ביחס לדרכי הטיפול בילדים.

המימרא הראשונה ששמעתי הייתה: "נכון אומנם שלשכת עליית הנוער טיפלה באופן יפה בילדים בגרמניה, צ'כוסלובקיה ואוסטריה, אבל ילדי פולין הם סוגיה מיוחדת, ועליך לשמוע מה שיש בפינו לומר לך, כדי שהטיפול בהם יהיה טיפול הוגן והולם". תשובתי הייתה: "אומנם לשכת עליית הנוער טיפלה כבר בילדים יוצאי חמש-עשרה מדינות, עברו דרכנו ילדים שדיברו בשפות רבות, אבל מגמתנו הייתה תמיד להפוך אותם לילדי ארץ ישראל. זה אמור גם בילדי טהראן". לפני שבועיים הייתי בבית אלפא. הייתה לי שיחה עם המדריכים והם סיפרו לי, על הילדים ועל התערותם בחיי המשק והארץ, נפגשתי גם עם הילדים עצמם, הם דרשו זאת. הם היו במגע איתי במחנות וכנראה שרצו לחדש את המגע הזה. כשיצאתי מהחדר, מצאתי אותם לפני. היה לי הרושם שמספרם גדול מדי. שאלתי אותם בתמימות: "כל אלה הם ילדי טהראן?" והם השיבו: "לא, אנחנו ילדי בית אלפא". התשובה הזאת הייתה מיידית וזו הוכחה שילדים אלה מפעמת בהם ההרגשה שתקופה ידועה, תקופה רבת הרפתקאות עברה חלפה, ותקופה חדשה עומדת לפניהם.

התביעות, ששמעתי לראשונה כבר לפני 6-7 חודשים, היו בנוגע לדת. "אגודת ישראל" נקטה עמדה, שכל יהודי הבא מפולין אינו יכול שלא להיות חבר "אגודת ישראל". הם אמרו, שאם יבואו ארצה אלף ילדים, הרי שכל האלף שייכים ל"אגודת ישראל" והיא שצריכה לקבל אותם לטיפול. עלי להודיעכם, שלמחרת היום קיבלתי מכתב מ"אגודת ישראל" ובו דרישה יותר צנועה: הם מוכנים להסתפק ב-300 ילדים בלבד.

בנוגע לתביעה להעניק חינוך דתי לילדים, באתי במגע עם כל הגורמים הדתיים בארץ: הרב הראשי, ה"אגודה", הוועדה הדתית, הפועלת ליד לשכת עליית הנוער זה עשר שנים, ועוד. עלי לומר שהקו שנקט הרב הראשי, היה קו ישר, הוא עמד על הדרישה, שכל ילד וילד ממוצא יהודי, שאין לו הורים או שנפרד מהוריו, צריך לקבל חינוך דתי.

**"ילדי טהראן" בסיום מסעם לארץ ישראל.
האישה בכובע השחור משמאל היא הנרייטה
סאלד. צולם בעתלית ב- 18.2.1943 [1]**

מה זה חינוך דתי? אין שני סוגים או יותר של חינוך דתי, אלא יש יהדות אחת ויש חינוך דתי אחיד. עלי לומר, שהרב הראשי לא סטה מן הקו הזה ולו סטייה קלה. עד כמה שידוע לי, עודנו מחזיק בעמדה פשוטה וישרה זאת.

"ילדי טהראן" בסיום מסעם לארץ ישראל. האישה בכובע השחור משמאל היא הנרייטה סולד: התמונה צולמה בעתלית ב- 18.2.1943. [1] **אלה הכאובה הראשונה הייתה:** ארגון המחנות. לשכתנו באה לידי המסקנה, שאחרי נדודים וטלטולים של שלוש שנים ומחצה, ובמקרים ידועים גם ארבע שנים, זקוקים הילדים האלה לטיפול מיוחד, ואין כל אפשרות לשלוח אותם ישר מהרכבת למקומות הקבועים, כדרישתם של חוגים ידועים. באנו לידי

מסקנה, שעלינו לבדוק את הילדים מנקודת המבט הפיזית והפסיכולוגית. ועוד: יש לאפשר להם להתקשר עם קרוביהם. במובן זה היו הילדים האלה במצב אחר ממצבם של הילדים שבאו מגרמניה. כשבא אלינו הנוער מגרמניה, לא היו הוריהם בארץ ולא היו להם כאן קרובים. אנחנו היינו הקרובים וכל הטיפול וכל החלטה היו מוטלים עלינו. לעומת זה, רב בארץ קהל יהודי פולין ולשמונים אחוז מהילדים האלה יש קרובים בארץ. טבעי שהקרובים האלה גילו התעניינות בגורלם של הילדים. התאחדות עולי פולין ואחרים חשבו, שלילדים מפולין דרוש טיפול מיוחד.

והיה דבר נוסף, מה היה הקשר בין הילדים האלה לדת? כל הזמן פעלה ליד לשכת עליית הנוער וועדה דתית. במשך תשע שנים עמדנו בהתייעצות עם הוועדה הזאת על כל שאלה ושאלה שנגעה לדת. הדברים אמורים ב-8,500 ילד. כשהתחלנו לדבר על סידור מחנות בשביל ילדי טהרן, לא יכלה הוועדה לקבל את עמדת הלשכה. הוועדה הזאת הייתה בדעה שכל המחנות צריכים להיות תחת פיקוח מדריכים דתיים, ללא השתתפות מדריכים אחרים, שטיפלו בנוער במשך כל שנות קיומה של עליית הנוער. אמרתי להם, שאינני יכולה לקבל הצעה כזאת, כי בעוד שאני מקבלת את עמדת הרב הראשי על זכותם של ילדים ממוצא דתי לקבל מהציבור חינוך דתי, הרי אין לשכוח, שיש מציאות מסוימת בארץ ישראל שאני, כמנהלת עליית הנוער, מתחשבת בה.

ייתכן שזה נשמע כווידי אישי, אבל יש לי יחס של יראת כבוד בפניהם, שכן השקפותיהם של חברים אלה הן פרי של מחשבה והתלבטות ועיון מעמיק. מובנת, איפוא, זכותם להשתתף במצווה הגדולה של קליטה, מצווה שכל שדרות הישוב ביקשו לקחת בה חלק, כפי שהדבר בא לביטוי בקבלת הפנים שנערכה לילדים. ברוח זו דיברתי עם הרב הראשי, שהזמין אותי אליו, הוא לא יכול היה לקבל את עמדתי ואני מצדי לא יכולתי לקבל את הברירה שהוצעה על ידי הוועדה הדתית. הוועדה הדתית דרשה, שאם אין לקבל את הברירה הראשונה, הרי יש לחלק באופן אוטומטי את הילדים שיגיעו לעתלית, מחצה על מחצה – דתיים ובלתי דתיים, וכפי שהסברתי לסוכנות, אין לי קו מדיני אחיד בעניין זה, יש לי קווים אחדים. יש לי מצפון פדגוגי ויש לי – ואני מקווה שלא תחשבו זאת לארוגנטית מצדי אם אומר זאת – גם רגש של אמה. לא יכולתי לתאר לעצמי, שברגע שאקבל את הילדים האלה, אחרי שלוש שנים ומחצה של ייסורים, אוכל לערוך תיכף ומייד אינקוויזיציה בנוסח טורקווימדה, כדי לברר אם מוצאם דתי או בלתי דתי.

כנראה שהייתי תמימה מאוד. היה לי הביטחון, שהמדריכים הדתיים והמדריכים החופשיים יוכלו לשתף פעולה בקבלת הילדים האלה. אני עדיין תמימה ומאמינה שיש אפשרות כזאת, ועודני חושבת שהמדריכים לסוגיהם יוכלו למצוא את הדרך המשותפת לחינוך, בפרט, כאשר הם יודעים שהדברים אמורים בטיפול זמני, בתחנת-ביניים בלבד. ואכן, בהתחלה מצאו המדריכים מכל הסוגים את הדרך המשותפת. הקושי התעורר כשהציבור – חלקי הציבור למיניהם, מכאן ומכאן – רצה לחדור למחנות ולהשפיע.

אינני רוצה לתאר בפניהם את התופעה הזאת. אזכיר רק מקרים אחדים. כך, למשל, פגשתי אישה ליד בית החלוצות בירושלים ובידה צילום של קרובתה מפולין, היא עמדה על כך, שעליה להיכנס לבית החלוצות ולהראות לילדים את הצילום, שמא ילד מן הילדים מכיר אותה. לא יכולתי לתת לה להיכנס. מצפוני הפדגוגי לא נתן לי לעשות זאת. מצאתי לפני בית החלוצות אנשים שאמרו, שהם מוכרחים להיכנס כדי לשמוע מפי ילדים יתומים, אם אמנם היו נוכחים בשעת מות הוריהם, **במילים אחרות:** הם רצו להעלות בלב הילדים את כל הזיכרונות המרים. גם להם לא נתתי להיכנס. אבל אלה שרצו להשפיע על הילדים, מצאו את הדרך לכך. היו שהצליחו איך שהוא להיכנס והיו שעצרו את הילדים ברחוב ודיברו איתם שם. כך, למשל, פנה ילד אחד אחרי טיול בעיר למדריך שלו ושאל אותו: "מה טוב יותר – להיות רב או

חלוץ? וכו'. ברור, ששאלה זאת מקורה בהשפעות מן החוץ, מן הפגישות הללו עם האנשים ברחוב.

יש לקחת בחשבון, שבימי נדודיהם רכשו הילדים כמה תכונות בלתי רצויות. **אתאר לכם אחדות מהן.** הילדים היו חשדנים, לא רחשו אמון לאיש. הם לא רצו להיפרד מחפציהם אף לרגע אחד. היו להם חבילות קטנות, והם שמרו על החבילות האלה ולא רצו לתת לאיש לטפל בהן. כששלחנו אותם מעתלית ורצינו לשים את החבילות על גג האוטובוס, לא נמצא גם ילד אחד, שהיה מוכן לתת לנו את חבילתו. זה, אולי, מובן מאליו.

בנדודיהם הארוכים לא ראו כל פיתרון אחר מאשר הדאגה לעצמם. אם הייתה להם חתיכת לחם, ידעו שעליהם לשמור עליה ולהסתירה מעיניים זרות. דביקות זו שהראו לגבי חפציהם, הראו גם – וכאן היה הצד היפה – לגבי בני משפחתם. ארבע מאות מהם באו בקבוצות משפחתיות – כ-16 קבוצות. בהתחלה לא ידענו זאת. לפני בואם נסע בייט לסואץ לקבל אותם, ואנו בלשכה באנו לידי מסקנה, שבשעה שיביאו אותם לעתלית צריך בייט לסדרם ברכבת לפי הגיל, כפי שהיו במחנות בטהראן. ואומנם סידר אותם מר בייט בצורה כזו. גם את הצריפים בעתלית התאמנו לפי זה. היו לנו רשימות אחדות עם שמות הילדים, אבל בשום רשימה לא צויין שישנם ילדים בני משפחה אחת. ללא ספק תשאלו: "הרי הרגשתם יש ששמות משפחה דומים?" אבל כיצד יכולנו לדעת זאת, כאשר בין הילדים היו ארבע או חמש משפחות בעלות שם זהה? הדבר הוברר לנו, רק כאשר הגיעו הילדים לעתלית.

כיצד גילינו את הקשר המשפחתי בין הילדים? ביום השישי, זאת אומרת, שעות אחדות לאחר בוא הילדים לעתלית, באה למחנה הגב' וולשטיין, מנהלת בית התינוקות של ויצ"ו ירושלים, כדי לקחת איתה כארבעים פעוטות. היא לקחה אותם והלכה איתם לאוטובוס. פתאום שמענו קול בכי מר. רצנו למקום, ממנו נשמע הקול, כדי לברר מה קרה. מצאנו שם ילדה בוכה, כי אחותה נמצאה בין התינוקות שנסעו לירושלים. כך התברר לנו פתאום, ביום השני לבואם של הילדים לעתלית, שאין לנו כל אפשרות לשלוח מאה עשרים ושניים ילד מעתלית למחנות, כמתוכנן. היה עלינו, איפוא, להשאירם בעתלית, עד שיכולנו לערוך את הרשימות מחדש. שמונה אנשים ישבו כל הלילה כדי לסדר את רשימת המשפחות. אז, כמובן, התעוררה הבעיה הקשה של הטיפול בילדים אלה. האם לטפל בהם לפי הגילים או לפי המשפחות, גדולים וקטנים כאחד? ברור שזה גרם לקשיים גדולים.

הנוהג במחנות היה נוהג דתי. כשרות – כמובן. גם שמירת השבת. הנהגנו תפילה בשביל אלה שרצו להשתתף בתפילה, וגם עונג שבת. לפני בוא הילדים אפסנו את כל המדריכים ובארנו להם את דרישותינו ביחס למחנות. ציינו בפניהם גם את סדר היום במחנות וכו'. לא היה קל להציע לחופשיים לקבל על עצמם את המנהלים הדתיים. כולם עשו זאת בנאמנות, על כל פנים בפרהסיה, ויותר מכן גם אי אפשר לדרוש מהם, לפי דעתי.

נכחו שם 71 מדריכים, בחלקם מנוסים, שטיפלו בנוער במשך כל שנות פעולתה של עליית הנוער. כאשר סיימו את ההתייעצות הזאת אמרתי להם, שאני מביטה עליהם כעל סנהדרין חדש ואני מקווה, שהם ימצאו את הדרך הנאותה למילוי התפקיד הקשה העומד בפניהם. בסוף היו לנו יותר מ-71 מדריכים. פעלו בכל המחנות 94 מדריכים: 84 מדריכים מן הארץ ו-10 מדריכים שבאו עם הילדים מטהראן. מספר המחנות – 11. שפת הילדים, במקרים ידועים, הייתה פולנית. בחרנו במדריכים ארצישראליים שידעו את השפה הפולנית. הייתה לנו הרגשה שטוב שאותם מדריכים שטיפלו בהם מבחנה בפרס ואפילו בבית הילדים בסמרקנד, ובניהם כאלה שליוו את הילדים מפולין לסיביר, מסיביר לדרום, מן הדרום לפהלבי ולטהרן, טיפלו בהם גם בארץ. הזמנו גם אותם להשתתף בפעולה הזאת.

אני רוצה למסור לכם את חלוקת המדריכים, לא לפי המפלגות **אלא לפי הזרמים**. מספר המדריכים הארצישראלים היה, כאמור 84. **חלוקתם הייתה:**

28 מדריכים מ"המזרחי".

6 מ"אגודת ישראל". כמה מהם עזבו את המחנות אחרי כישלון המו"מ בין ה"אגודה" לבין הסוכנות.

11 מדריכים מ"שביל הזהב", בין הזרמים הנ"ל.

39 מבין החברים החופשיים.

לא קיימנו לימודים במחנות ורק טיפלנו בהם. ביקשנו מהמדריכים לא ללמד את הילדים דבר חוץ מן השפה העברית. היו כחמישים – שישים ילדים שידעו קצת עברית. רובם דיברו פולנית. אלה שבאו משלזיה העליונה ומהמחוזות הסמוכים לה, ידעו גרמנית. כמעט כולם ידעו אידיש. רצינו איפוא להתחיל בלימוד השפה ולא בשום לימוד אחר. הדתיים רצו להתחיל בלימודי קודש. התנגדתי לכך, כי הרגשתי שהילדים אינם עדיין במצב פסיכי כזה שיוכלו ללמוד, אם כי הילדים הביעו את רצונם התם ללמוד. אולם בהתחלה רצינו להביא את הילדים במגע עם ארץ ישראל – באמצעות המדריכים, באמצעות קרוביהם ובאמצעות טיולים. חשבנו שהטיולים יהיו בגדר יוצא מן הכלל, כי הילדים אמרו שהם אינם רוצים ללכת לקיבוצים. הם יודעים, כי קיבוץ זה קולחוז ומה זה קולחוז הם יודעים גם יודעים. כולם רצו להישאר בעיר. לאחר שטיילו במשקים, לא רצה אף לא אחד מהם להישאר בעיר. בכל אופן לא נשמע קול כזה.

אינני רוצה לומר לכם, שהבעיה הקשה ביותר הייתה הבעיה הדתית. איך פתרנו אותה, או איך לא פתרנו אותה? אמרתי קודם שהייתי נאיבית. עכשיו עלי גם להודות שנכנס בי איזה שיגעון, חשבתי שאוכל לדבר עם כל ילד וילד לחוד. כך החלטתי וכך עשיתי. הספקתי להיפגש עם 400 ילדים ולדבר איתם. עם הנותרים שוחח מר בייט, שהיה עד לשיחותיי עם הילדים והוא אשר קיבל על עצמו להביא לידי גמר את "השיגעון" שלי.

ועוד: ביקשתי את המדריכים, הדתיים והחופשיים כאחד, להגיע במשותף לידי מסקנה בדבר מוצאם של הילדים, היינו, מאיזו משפחה הם באים, דתית או לא דתית. אומנם, הם עשו זאת. במקרים ידועים נאמר לי במחנות: באנו לידי הסכם בינינו, שאלה ואלה הם ממוצא דתי, אלה ואלה לא.

אחרי השיחה הכללית עם המדריכים נפגשתי עם כל הילדים, הגדולים והקטנים. ובאידיש שלי, שהיא גרועה בהרבה מהעברית שלי, דיברתי איתם. מטרתי הייתה להביא אותם אלי. להראות להם שאינני איזו מפלצת, איזו חיה אגדתית, אלא בן אדם הרוצה להתקרב אליהם ולהשפיע עליהם. השתמשתי איפוא בשיטה הסוקרטית. לא נאמתי לפנייהם אלא דיברתי איתם והוצאתי מפיהם מה שידעו, למשל, על הקרן הקיימת, על ארץ ישראל, על החומש, על רש"י, האם שמעו את השמות האלה וכו'. באופן כזה באתי במגע איתם. נכון הדבר שהקטנטנים, בני 5, 6, או 7, לא יכלו לענות על השאלות האלה. על כל פנים מצאתי, שבשעה שהתחלתי לדבר עם כל אחד ואחד מהילדים, לא היה כל מעצור בינינו. דיברנו באופן יפה, חופשי ולבבי.

אחרי הפגישה הזאת עם כל הילדים, נפגשתי פעם נוספת עם המדריכים במקום וקיבלתי מהמדריכים פרטים על כל ילד וילד. אחר כך ביקשתי מהמדריכים לעזוב את החדר ולא להיות נוכחים בשיחותי עם הילדים. **רעיון זה לא היה פרי מוחי, אלא הייתה זו חכמת הילדים.** שמעתי בעקיפין שהילדים הגדולים – כנראה גדולים בניסיונם ולא תמיד בגילם – ביקשו שאקבלם, שלא בנוכחות המדריכים איתם באו במגע בשבועות האלה. חשבתי שרמז זה מבוסס על ידיעה או על איזו הרגשה, והחלטתי להיענות לו. המדריכים לא נכחו, איפוא, בשעת שיחותיי עם כל ילד וילד. נוכחים היו ב"כ המזרחי, ה"אגודה" – עד לכישלון – וב"כ

החופשיים ונוסף על אלה הח' אומנסקי, מפקח הלשכה, או הח' ריינהולד, המפקח השני. המפקחים חיברו פרוטוקולים על כל מה שהילדים השמיעו בשיחותיהם איתי. יש לנו פרוטוקולים כאלה ביחס לכל ילד וילד. כן גם נהג מר בייט. במקרה, או שלא במקרה, היו במחנות, שהוא ביקר בהם, לרוב ילדים גדולים.

ועכשיו: לשאלה הדתית. לפי העקרונות שאימצה לעצמה הסוכנות היהודית, הייתה הזכות לכל הילדים, שהם למעלה מגיל 14, להחליט בעצמם אם רוצים הם בחינוך דתי או לא. הרב הראשי התנגד לעיקרון זה. בלי ספק ראיתם את הטלגרמה מלונדון, שגם הרב הראשי לאנגליה, ד"ר הרץ, מתנגד לעיקרון זה. כיצד הגענו לעיקרון הזה? הרב הראשי, יחד עם באי כוח כל המעוניינים בשאלת הדת, דרשו מהסוכנות פגישה. הפגישה הייתה ארוכה למדי ודובר בה בפרוטרוט על הגישה לעניין הדתי.

תוכן השיחות בין כמה מחברי ההנהלה הציונית, שנפגשו עם באי כוח הדתיים, נמסר בישיבת המליאה של הנהלת הסוכנות. ההנהלה קיבלה עקרונות ידועים. ואחד העקרונות היה, שמותר לילדים מגיל 14 ומעלה להחליט בעצמם על אורח חינוכם. לא יכולתי לנהוג אחרת, זוהי זכות שאי אפשר היה ליטול אותה מן היותר גדולים. הייתי מוכנה לנהוג כך, כי בעצם נקטנו, למעשה, בעיקרון הזה במשך כל שעות עבודתה של עליית הנוער. זהו עיקרון שגם נתקבל על דעתה של הוועדה הדתית שלנו, למראשית צעדיה של עליית הנוער בארץ.

בעליית הנוער מגרמניה בשנת 1933, קם רעש דומה. בשעת בדיקת השאלונים בגרמניה שמתי לב שאין בשאלון כל שאלה על החינוך הדתי. כתבתי לגרמניה ודרשתי שיכניסו שאלה כזו, ושהורים צריכים לענות על השאלה הזאת בנוכחות הילד ובנוכחותה של הוועדה הדתית. הם קיבלו הסדר זה. יתר על כן: אם ילד בגיל של 15 – 14 אמר בנוכחותם של חברי הוועדה הדתית ובנוכחותם של ההורים, כי מוצאו מבית דתי, אך הוא בעצמו אינו דתי ואינו רוצה להיות דתי – הרי הדתיים עצמם גרסו, שאין הם רוצים בו, כי בטוחים הם, שילד כזה ישפיע רק לרעה על החברה הדתית. באופן כזה מסתבר, שעיקרון חופש ההחלטה לילדים מגיל של 14 ומעלה הוא אצלנו עיקרון מקבל מתחילת עבודתנו.

בקשר לעיקרון זה הכבידה מאוד העובדה, שהיו אצלנו קבוצות משפחתיות, כי הגדולים לא רצו להיפרד מן הקטנים, זאת אומרת שבשעה שניתנה לגדולים הזכות להחליט הרי הם החליטו למעשה גם בשביל הקטנים. זה עורר קשיים, אספר לכם כמה דוגמאות. הקשיים הגדולים ביותר היו בקשר לילדות הגדולות, כאשר דיברתי איתן על התנהגותן בבתייהן בפולין אמרו לי רבות מהן: "מיידלעד אין פוילען זענען נישט פרום, די אינגלעך זענען פרום" (היינו "הנערות בפולין אינן יראות שמיים, הנערים הם יראי שמיים").

רוב הילדות האלה באו מגליציה המערבית וזכורני, שקראתי בספר תולדות היהודים באותו מחוז, שההבדל בחינוך בין הילדים והילדות היה גדול ועמוק. זה גרם לקשיים גדולים. הרבה מהילדות הגדולות טענו "אינני רוצה ללכת למקום דתי, אבל אינני רוצה גם להיפרד מהאחות הקטנה או מהאח הקטן" ... "די מאמע האט מיר דאס קינד אין די הענט געלייגט" ("אמא הפקידה את התינוקת בידי"). היא, אם כן, אחראית לילד והילד צריך ללכת עימה.

אמרתי לכם שיש לי קו דתי, אבל יש לי יחד עם זה גם רגש חינוכי וגם רגש אנושי. **כשראיתי את הדביקות הזאת בין הילדים – ואין כוח בשפתי הדלה לתאר לאיזו מדרגה הגיעה דביקות זו – לא יכולתי להפריד בין הגדולים והקטנים.**

לאחר שדיברתי עם כל הילדים, התייעצתי עם הנלווים אלי – באי כוח המזרחי, "האגודה" והחופשיים, כדי לברר, אם החלטתי הייתה נכונה ובהתאם למה ששמענו מפי הילד. על פי רוב באנו לידי הסכם. לאחר שדיברתי במחנה אחד עם כל הילדים, הזמנתי פעם נוספת את

כל המדריכים והבאתי בפניהם את החלטתי. נתתי להם, כמובן את זכות הערעור. במקרה של ערעור נערכה בדיקה נוספת בה נלקח בחשבון ניסיונם של המדריכים של הילדים, שעליהם חל הערעור, יש שהגענו למסקנה אחרת. כך נהגנו ביחס לכלל 716 הילדים.

גם הקטנים הוזמנו לשיחה ואף מפיהם ניסינו להיוודע על החיים בבית – עד כמה שיכלו לזכור, כמובן. היה זה בשבילי ניסיון פסיכולוגי מעניין מאוד. הילדים בגיל 9 היו בני 5 או 6 בעוזבם את הבית בפולין. בהתחלה אמרו, שהם אינם זוכרים ולא כלום. אבל אחרי שנשאלו: "ואולי זוכר אתה מה עשו אצלכם בבית ביום שישי בערב?" היו מביטים בי ופתאום חלף מין הבהוב אור בעיניהם והם תיארו לפני את ה"קידוש". היו כאלה שיכלו, אפילו, לתאר את ההבדלה. הילדות ידעו לתאר את הטיפול בבשר לפי מנהגי הכשרות. באופן כזה הייתה לי אפשרות להיוודע הרבה מפי הילדים עצמם. היו ילדות מעיירות קטנות, שבשעה ששאלתי אותן אם נהגו בביתן בכשרות, השיבו: "וכי אפשר היה לנהוג אחרת בעיירה פולנית? כל הבתים בעיירה נהגו בכשרות". בשיחותי איתם מצאתי, שהם נבונים באורח יוצא מן הכלל.

באופן כזה, חשבנו, נוכל לברור את המקום המתאים לכל ילד וילד. אגב: כל הזמן דיברו על יתומים ועל קדושים, זאת אומרת, שהורי הילדים אינם בחיים ושעלינו להוציא לפועל את רצון הקדושים. אולי עלי להעיר שבין כל הילדים – שמספרם הוא אגב 719 ולא אלף – יש רק 124 יתומים. יש ילדים מספר שאין להם אב, ילדים מספר שאין להם אם, אולם לפחות המחצית, או קצת יותר ממחצית הילדים, יש להם גם אב וגם אם, אלא שהוריהם ברוסיה. הילדים דואגים להם. דאגתם מתבטאת עכשיו בזה, שהם דורשים ממני בתוקף לטלגרף להוריהם.

חילקנו את הילדים בצורה הבאה:

- 288 – ביישובים ומוסדות של ה"מזרחי".
 - 38 – במוסדות ה"אגודה".
 - 27 – אצל קרובים, בהם 15 משפחות דתיות.
 - 36 – במוסדות כמו "אהבה" ובית יהושע, שאני רואה בהם מקומות דתיים, אבל הדתיים אינם מקבלים אותם כדתיים.
 - 15 – נמצאים עדיין בבית תינוקות.
 - 17 – טרם שלחנו למקומות הקבועים, כיוון שהם עדיין בבתי-חולים או מוסדות אחרים.
 - 298 – במקומות "חופשיים".
- 719 – סה"כ.**

ברצוני להוסיף מלים מספר על הקשיים שנתגלו בשאלה זו של גדולים וקטנים. אביא כמה דוגמאות. למשל, במשפחה אחת היו חמש נפשות: ארבעה נערים ואחות. הגדול בכולם היה נער בן 18. הוא אמר לי בפסקנות: "אני רוצה ללכת למקום דתי", - "איך וייל מיך פירן ווי מיין טאטע האט זיך געפירט (ברצוני לנהוג כפי שנהג אבי). האחות, בת 12, אמרה: "אני רוצה ללכת אתו". שני אחים, בני 16 ו-14, אמרו: "איננו רוצים ללכת למקום דתי, איננו רוצים ללכת אתם". כנראה, שהיה ריב משפחתי ביניהם. זאת לי הפעם היחידה שנפגשתי בתופעה כזו.

הנער הרביעי במשפחה היה בן 10. אמר המבוגר שבהם: "הילד הזה ילך אתי, אני אחראי לו". אבל הילד עצמו אמר: "אני רוצה ללכת אתו" והצביע על אחיו בן ה-16. אמרתי לו: "אבל שמעת, שאחריך הגדול הבטיח לאביך שהוא ידאג, שאתה תקבל חינוך דתי". השיב: "לא, לא אלך אתו". אמרתי לו: "הרי אתה ילד בן עשר, ואתה יודע שילדים בגיל זה אינם יכולים להחליט בעצמם על גורלם". השיב, ובניגון מיוחד: "ווער עס האט איבערגעלעבט וואס איך האב איבערגעלעבט, דער קאן ענטשיידן" ("מי שעבר עליו מה שעבר עלי, יוכל להחליט").

דוגמא אחרת: במשפחה אחת נמצאה נערה בת 17, ילד קטן בן 8, שני נערים – האחד בן 14 והשני בן 12. הילדה הגדולה נכנסה לחדר יחד עם הילד הקטן. הילד החזיק בה בכל כוחותיו ולא רצה להרפות ממנה אף לרגע. היא פסקה: "אינני יכולה להיפרד מהילד הזה, ואני מוכרחה להיות לו מה שהייתה לו אמא שלי". באו שני הנערים ואמרו: "לא נלך אתה".

והנה סיפורו של ילד אחר בן 11, הכרת פניו ענתה, שידע הרבה סבל. היו לו פנים יבשים וקפואים, סירב להקשיב, היה נוקשה מאד, מאובן כמעט, סגור ומסוגר בתוך עצמו הוא דיבר איתי באופן קשה מאד וצעק עלי. פתאום פרץ בבכי ודמעות זלגו מעיניו. לא יכולתי למצוא כל התאמה בין הפנים שהאלה לדמעות. לבסוף אמר לי: אני פרנסתי את המשפחה הזאת, אני נתתי להם לחם, אני עשיתי כזאת וכזאת, ואינני רוצה ללכת אתם". שאלתי: "מה זאת אומרת, שאתה פרנסת אותם?" אמר: "אני עבדתי בקולחוז, הבאתי את הלחם הביתה. בלעדי לא הייתה להם כל אפשרות להתקיים. עכשיו אני יכול לעשות מה שאני רוצה, ואינני רוצה ללכת למקום דתי".

אני מספרת לכם דוגמאות אלה ויחד עם זה יש לי הביטחון, שבעוד שישה חדשים לא יהיו ניכרים בהם עוד סימני הייסורים האלה. אני בטוחה בזה. הילד הזה שסיפרתי עליו לאחרונה, נמצא בבית אלפא ונהפך לילד אחר לגמרי. הוא עליז, ער, משחק, ילד בין ילדי המקום. וזה לאחר שלושה שבועות בלבד.

היו ארבעה ילדים במשפחה אחת, הגדול ביניהם היה בן 14. הם היו ממשפחה דתית ומר בייט החליט לשלוח אותם למקום דתי. הם סירבו. אנחנו חיסלנו את המחנה הזה והם בכל זאת לא רצו לזוז ממקומם, כי לא רצו ללכת למקום דתי. הם נשארו בו לבדם. ביום השני דיבר אתם מר בייט כדי להשפיע עליהם, אבל ללא הועיל. ביום השלישי ביקש ממני לסור אליהם ולדבר אתם. סרתי לשם ודיברתי אתם שעה ארוכה וסופו שנאלצתי להיכנע להם. לא יכולתי להזיז אותם מדעתם.

היו ערעורים מצד "המזרחי" ומצד הוועדה הדתית שלנו. ב-93 מקרים סירבו לקבל את החלטותינו. בין המקרים שביחס אליהם ערערו, היו כמה ילדים שכבר הלכו למקומות דתיים; היו כאלה שהיו ללא ספק ממוצא בלתי דתי וכו'. היו 17 אימהות, שבאו עם ילדיהן מטהראן וביקשו מאתנו לקחת את ילדיהן לטיפולינו, ועליהן היה להחליט לאן לשלוח את ילדיהן. אף אחת מהן לא דרשה מאתנו לשלוח אותם למקום דתי; וגם אלה, האחרונים, נכללו ברשימת הערעורים.

אבל לאימהות הייתה זכות מלאה להחליט. נתברר שרק ב-27 מקרים הייתה ל"מזרחי" הזכות לערער. כל הערעורים האלה זכו לתשובה. ברוב המקרים קיבל "המזרחי" את תשובתנו. מלבד אותם 27 המקרים שהזכרתי, הם מערערים גם על 10 מקרים נוספים. גם בהם נדון.

ועכשיו, משהו על עניין אחד, הנוגע לכלל עליית הנוער. בוודאי תזכרו, שפעמיים פניתי באמצעות העיתונות לציבור וביקשתי ממנו לחדול מהתערבות. לא הצלחתי בפנייתי, כי ההתערבות נמשכת. בקשר לזאת אני רוצה להזכיר לכם, שניהלו את עליית הנוער במשך תשע שנים ומחצה באווירה של שקט וסידורנו ילדים דתיים במספרים גדולים למדי ולא שמענו מכל צד שהוא מלה של התנגדות. היה שקט וניתן לנו לפעול במיטב הבנתנו. אינני יודעת אם נוכל לשוב לעבודה שקטה כזאת. חבל, חבל מאד שעבודתנו זאת הופרעה, כפי שהופרעה.

מיום פרוץ המלחמה ועד עתה הבאתי לארץ 4,269 ילדים. רובם עלו לארץ על סמך הסרטיפיקטים שלנו, אבל לקחנו גם ילדים שבאו עם ההורים. בין אלה נמצאים ילדי "פטריה"

וילדי "דריאן" וכו'. היו גם ילדים שיש להם הורים-עולים, אשר מסיבות שונות ביקשו מאיתנו לטפל בילדיהם.

מן הדין לשוב ולמצוא את הדרך לאמון הציבור. אמנם אין כיום אפשרות להציל את המספר הגדול של הילדים שחלמנו עליו, אבל הכרחי להציל את אלה שאפשר. אנא, הניחו לנו לעסוק במלאכה באווירה של אמון ושקט.

הסוכנות היהודית הכירה עכשיו במפעל עליית הנוער כמחלקה שלה. אבל אני רוצה להפנות את תשומת לבכם לעובדה, שהדברים אמורים במחלקה מיוחדת, שאיננה חלק ממחלקת העלייה. מהי הסיבה לכך? הסיבה שעליית הנוער עוסקת בעבודת החינוך, שאיננה חלק אינטגרלי של עליית בוגרים. אין אנו מטפלים בעליית הנוער בילדים כל עוד לא הגיעו לארץ ישראל. אני אחראים להם רק לאחר בואם ארצה. אתם צריכים להתחשב בעובדה שהתקופה, שהתחילה עם "ילדי טהרן", היא תקופה חדשה ואחרת. כך למשל, טיפלנו עד כה בנוער שבא בצורה מאורגנת מחוץ-לארץ.

עכשיו אנחנו מוכרחים לטפל במספר גדול מאד של ילדים. בין הילדים שבאו דרך טהראן, יש כאלה שנצטרך לטפל בהם 10-12 שנה, לפחות, עד אשר יגיעו לגיל בגרות. התפקיד הזה הוא תפקיד לגמרי אחר מזה שידענו אותו עד כה, כשאר יכולנו להגביל מראש את תקופת החינוך לשנתיים. אנחנו עומדים בפתחה של תקופה חדשה בעליית הנוער וילדי טהרן הם הפרק הראשון בה. [14]

התעמלות בוקר בחום הנורא של קראצ'י [הודו]. הילדים חבושים בכובעי השעם שהעניקה להם משפחת ששון מבומבי. צולם ב-1943. [15]

זיכרון לחלל צה"ל – לנדאו עמנואל (אמיל) הי"ד מ"ילדי טהרן" ששרד את השואה בפולין. עלה לארץ עם "ילדי טהרן" ונפל על תקומת מדינת ישראל.

לנדאו עמנואל בן פניה ומשה, נולד ביום כ"ז בחשוון תרפ"ט (10.11.1928) בווארשה, בירת פולין, ונתנסה בנדודים ובסבל רב עד אותו יום בו חירף את נפשו במלחמת-ישראל. בשנת 1939 עזב את וארשה והגיע לברית-המועצות. אחרי שלוש שנות נדודים, לאחר שנותק מהוריו שאבדו, **עלה לארץ בעליית "ילדי טהרן" יחד עם אחותו.**

תחילת לימודיו והתערותו בארץ היו בחוות הלימוד של "עליית-הנוער" בירושלים. משם עבר יחד עם אחותו לקיבוץ גניגר ומיד נתגלה שם כנער ברוך-כישרונות, הסתגל לתנאי הקבוצה והכה בה שרשים עמוקים.

במהירות מפתיעה רכש לו את השפה העברית ושלט בה באופן חופשי. הארץ החזירה לו את האמונה באדם שאבדה לו. בחבורה הקטנה של "ילדי טהרן" אשר במשק נתגלה ככוח מדריך ומכוון בענייני חברה ולאום.

"אצילות-נפש ותקיפות רבה נתמזגו באופיו" - כתב אחד ממדריכיו באותה תקופה. עם סיום לימודיו בגניגר החליט ללמוד חקלאות ועבר לבית-הספר "כדורי". עם סיום חוק לימודיו הצטרף לגרעין שהתגבש מחברי כיתתו ועבר עימהם לרמת יוחנן לשם הכשרה. בין חבריו להכשרה התבלט עד מהרה ואף השפיע עליהם בעיצוב השקפת עולמם. אולם תקופת הכשרתו לא ארכה, כי התגייס מיד עם תחילת מלחמת-העצמאות.

במארב ליד קריית מוצקין לשיירת הנשק והתחמושת שהחיש האויב לעזרת כנופיות ערביות, היה **עמנואל בין אנשי היחידה שהסתערה על מכוניות האויב. הוא קפץ אל אחת המכוניות העמוסות נשק, כדי להוציאה משדה-הקרב ולהעביר את השלל לידי לוחמינו. בהתפוצצות שאירעה נטרסק, ביום ו' באדר ב' תש"ח (17.3.1948).**

הובא למנוחת-עולמים בבית-הקברות ברמת יוחנן. **על מעשה-גבורתו הוענק לו, לאחר מותו, ב"יום הצבא" בכ' בתמוז תש"ט, "אות גיבור ישראל".** ביום ד' בכסלו תשכ"ה (9.11.1964) הועבר למנוחת-עולמים בבית-הקברות הצבאי בהר-הרצל בירושלים. [10]

עיטור הגבורה

זיכרון לחלל צה"ל – בר אורי (סטופש) הי"ד מ"ילדי טהרן" ששרד את השואה בפולין. עלה לארץ עם "ילדי טהרן" ונפל על תקומת מדינת ישראל.

בר אורי בנם-יחידם של יוליה ומשה, נולד ביום כ"א בשבט תר"ץ (19.2.1930) בעיר קראקא, פולין ולמד שלוש שנים בבית-ספר פולני. בראשית מלחמת-העולם השנייה נמלט עם הוריו לגליציה המזרחית, שם השיגם הכיבוש הרוסי והם נשלחו לסיביר.

אורי למד בבית-ספר רוסי והצטיין בלימודיו. אחרי "הסכם שיקורסקי-סטאלין" שוחררו הוריו כאזרחי פולין ועברו איתו לסמרקנד. שם התענו שנה ברעב.

אחר-כך נתקבל לבית-הילדים היהודי שבחסות

הפולנים, יצא עם שיירת הילדים לטהרן והגיע עימם לארץ ב-27.2.1943.

ימיו הראשונים בארץ עברו עליו במחנה ילדי טהרן בחוות-הלימוד בירושלים. לפי בחירתו נשלח להתחנך בדגניה א'. למד בבית-החינוך שבמקום מכיתה ו' עד גמר י"א. הצליח להתאקלם בסביבתו החדשה, הצטיין בלימודיו והיטיב לנגן באקורדיון. היה אוהב ספר וידע לעורר עניין רב בסיפור תוכן הספרים שקרא וקורות חייו רבי הסבל וההרפתקאות. כשהוכנס לעבודות המשק וכפות ידיו העלו יבלות היה מאושר. שאיפתו הגדולה היתה שהוריו יבואו ויראוהו כבחור מושלם בתורה ובעבודה. אפוטרופסו בארץ היה ד"ר ישעיהו שפירא. התאמן בגדנ"ע ומילא תפקידים כמקשר וכמקלען.

כשפרצה מלחמת-העצמאות ביקש לשולחו לגיוס מלא, אך ועדת הביטחון המקומית סירבה להיענות לו משום שהיה בן יחיד להוריו שהתעתדו לבוא ארצה. הוא השתתף בהגנת המקום כמקלען בתוך העמדות נגד הטנקים של הסורים שניסו לפרוץ לתוך חצר המשק. תוך כדי פעולתו בעמדה קדמית נפגע מפגז האויב ונפל, ביום ט' באייר תש"ח (18.5.1948).

אורי הובא למנוחת-עולמים בבית-הקברות בדגניה א'. הוריו הגיעו לארץ אחרי מותו. [11]

זיכרון לחללת צה"ל – למפל הדסה (הלינה) הי"ד מ"ילדי טהרן" ששרדה את השואה בפולין. עלתה לארץ עם "ילדי טהרן" ונפלה על תקומת מדינת ישראל.

למפל הדסה (הלינה) בת משה ורוזה. נולדה ביום 12 בפברואר 1929 בנובי-סונץ אשר בפולין. בת למשפחה אמידה, תרבותית, אשר העניקה לילדיה ילדות מאושרת ומלאת זוהר. למדה בבית-ספר פולני עד פרוץ מלחמת-העולם השנייה. עם כניסת הגרמנים לפולין, גורשה משפחתה לסיביר ולאחר מכן לאורל, שם עבדו הוריה בעבודות פרך. הדסה הילדה, עמדה בתור שעות ארוכות ללחם ולתפוא, כדי שלמשפחתה יהיה דבר מה לאכול.

לאחר השחרור מההתיישבות הכפייתית שהנהיג סטלין, עברה המשפחה דרומה והגיעה לסמרקנד. רעב כבד שרר באזור, והורי הדסה רשמוה לבית יתומים, בתקווה שכך תוכל בתם לעזוב את רוסיה. הפרידה הייתה כואבת, אך האלטרנטיבה להישאר במקום הייתה קשה עוד יותר.

ב-10.8.1942 עזבה הדסה את סמרקנד, עם קבוצת ילדים מבית היתומים אחרי מסע מתיש בדרך ושיבה ממושכת בטהרן, הגיעה הדסה לארץ ב-18.02.43 בעליית "ילדי טהרן" ונכנסה לקבוץ גבעת ברנר. נקשרה בכל לבה לארץ והייתה משגרת לבני משפחתה (אשר עברו בינתיים עם זרם הרפטריאציה לפולין ומשם לגרמניה) מכתבים נלהבים על המולדת אשר מצאה כאן. כדי להדגיש את הרגשת הבית החליטה לגדל שערותיה שבגלל תלאות הדרך נגזזו מאז החלו הנדודים, וקלעתן לצמות שחורות נאות ועבות.

בגבעת-ברנר השלימה את לימודיה (10 כיתות) והתגייסה לפלמ"ח, אם כי מתוך היסוסים רבים בגלל היותה נערה רגישה, סגורה בתוך עצמה ולא נוטה לחיי-חברה רועשים, ועברה למעוז חיים. שם התחסנה בעבודת המשק ובאימונים ואף מצאה מקור להתלהבות בהתערותה בהווי הארצישראלי. עם פרוץ מלחמת-השחרור צורפה ליחידת פלמ"ח ולמלווי-שיירות לירושלים.

במכתביה אל אמה ואחותה מאותה תקופה כתבה: "יתכן שכשתגענה ארצה תמצאנה כאן מולדת חופשית באמת. סבורתני שלא אבייש אתכן, ואולי אף תתגאינה בהלינקה שלכן יום אחד. אני רואה כי דמעה התנוצצה בעיניכן. אך אל נא תבכינה! הראש למעלה! עוד יהיה טוב!"

סיימה קורס לאלחוטאות ומילאה את תפקידיה כאלחוטאית בתוך המשוריינים המותקפים. סופחה לחטיבה 7 - שהוקמה בחיפזון לפתור את בעיית המצור על הדרך לירושלים ולכבוש את לטרון. היא הגיעה לחטיבה החדשה במסגרת המכסה שהפריש הפלמ"ח להקמתה

והוצבה בגדוד המשוריין של חיים לסקוב. אחרי כן צורפה כקשרית לזחל"ם של מפקד הפלוגה יאקי מה"פורמנים" של השיירות לירושלים.

בלילה שבין ה-30 ל-31 במאי, היה הגדוד אמור לתקוף בגזרה המערבית של לטרון. חמישה זחל"מים יועדו לפרוץ לחדר המשטרה. על החבלנים שצורפו לזחל"מים הוטל לפרוץ פתח לתוך המצודה ולאפשר לחיל הרגלים לשטוף פנימה. בראש כח הזחל"מים עמד יאקי, בן קיבוץ מרחביה. הקשרית במשוריין הזה היתה הדסה למפל. הקרב ("מבצע בן-נון ב'") החל סמוך לחצות ואמור היה להסתיים בטרם יאיר היום. כח הזחל"מים של יאקי הצליח לפרוץ לחצר המשטרה. אש הלהבירים שנועדה לשתק את אשנבי הירי האירה את החצר וסייעה לאויב להמטיר אש מדויקת על הפורצים ולפגוע בהם אנושות. חיל הרגלים, שהיה צריך להגיע בעקבות הזחל"מים לא הגיע משום מה. כל המשוריינים הוצאו מכלל שימוש, לבד זה שניצב באזור הגדר. מרבית אנשיהם נפצעו.

הקשרית הדסה דיווחה כל העת על המתרחש. גילתה כל העת אומץ-לב מופתי וכיוונה את אש הסיוע של כוחותינו. היא הודיעה בין היתר על פציעתם של יאקי וסגנו. היא קיבלה את פקודת הנסיגה, העבירה אותה ליאקי והוא עוד הספיק, לפני מותו, להורות שכל מי שיכול - יציל עצמו.

הקול האחרון מחצר המשטרה הבוערת היה קולה של הדסה למפל. **נערה בת 19.** ילדת שואה. ללא בית. ללא כתובת. נערה עם געגועים ועצב, שצפתה לפגוש יום אחד את בני משפחתה קולה של הדסה היה הקול האחרון מחצר משטרת לטרון. אחרי כן נאלם גם הוא. מזרקו רימונים לתוך המשוריין של יאקי וכל אנשי הזחל"ם נהרגו. ואז תם הקרב.

אמה ואחותה שוב לא זכו לראותה, הן הגיעו 3 חדשים אחרי נפילתה. ביום כ"ה בחשוון תש"י (17.11.1949) הובאה למנוחת-עולמים בבית-הקברות הצבאי בהר-הרצל בירושלים. השאירה הרבה מכתבים וציורים נאים, פרי כשרונה שניחנה בו. [12]

- אסף אורי: **מסע ילדי טהרן לארץ-ישראל**, עמותת השטטאל, תשס"ו-1966.
- בן-צבי רחל ינאית: **עם הילדים בחזית**, מסדה, תשל"ה-1975.
- הרניק גרינברג: **ילדי ציון**, יד ושם, תשנ"ה-1995.
- וילדשטיין יפה: **עדותה שנמסרה לארכיון "יד ושם"**, חטיבה: O.3, תיק: 5563.
- לאור דוד: **עדותו שנמסרה לארכיון "יד ושם"**, חטיבה: O.3, תיק: 9084.
- מורגנשטרן נעמי: **לא הספקתי להיות עצוב, סיפורו של מיילך קנר מ"ילדי טהרן"**, יד ושם, 1986-תשנ"ו.
- נתזון שמואל: **עדותו שנמסרה לארכיון "יד ושם"**, חטיבה: O.3, תיק: 10894.
- פורת דינה: **ילדי טהרן, בתוך האנציקלופדיה של השואה**, עמ' 571-572, יד ושם וספריית הפועלים, תש"ן-1990.
- קמר משה: **עדותו שנמסרה לארכיון "יד ושם"**, חטיבה: O.3, תיק: 12797.
- שיין עדה: **פרשת ילדי טהרן**, הוצאת המחברת, תשנ"א-1991.
- שמיר גדית: **ילדי טהרן מפרוץ מלחמת העולם השנייה**, י.גולן, תשמ"ט-1989.
- אהד מאיר: **יזכור לילדי טהרן שנפלו במערכות ישראל ושהלכו לעולמם**, הוועדה הציבורית להנצחת ילדי טהרן, תשל"ז-1977.
- שנפלד משה {עורך}: **ילדי טהרן מאשימים: עובדות ומסמכים אודות גזל הנשמות הנעשה ע"י הסוכנות היהודית בארץ ישראל בסיוע "המזרחי"**, בני-ברק, תשל"א-1971.
- תומר בן-ציון {עורך}: **אדום ולבן וריח תפוחי זהב "ילדי טהרן"**, הספרייה הציונית, תשל"ב-1972.
- תומר בן ציון: **ילדי הצל**, מחזה בשתי מערכות, הוצאת עמיקם, תשכ"ג-1963.

מאמרים:

- ברוכי מרדכי: **שנים שהם אחד**, "עמודים" 682, עמ' 8-11, תשס"ד-2004.
- ברון בתיה: **... והם בכלל חלמו על דובדבנים**, נעמת-הירחון לאשה ולמשפחה, עמ' 44-47, תשנ"ג-1933.
- גרוס נתן: **ילדי טהרן** (פינת הספרות והאומנות), ניב הגימלאי 153, עמ' 26-27, תשנ"ה-1995.

דון-יחיא אליעזר: דת, חינוך ופוליטיקה; מאבקים והסדרים בשאלות החינוך הדתי בחברה היישובית, שרגאי א, עמ' 140-155, תשמ"ג-1983.

רוזנגרט לורנס: פרשת ילדי טהראן, בשביל הזיכרון, גיליון 6, עמ' 15-20, תשנ"ה-1995.

שיין עדה: הפולמוס היישובי סביב קליטת "ילדי טהראן", ילקוט מורשת, נ"ד, עמ' 133-161.

מראי מקומות

1. מקור התמונה: ארכיון בית לוחמי הגטאות.
2. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם".
3. אהד מאיר: יזכור לילדי טהראן, עמ' 223-224.
4. קמר משה: עדותו שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 12797.
5. בן ציון תומר: אדום ולבן וריח תפוחי זהב, עמ' יא-יג.
6. מקור התמונה: אוסף תצלומי כפר הנוער הדתי 1937 – 1987 בעריכתו של ד"ר אריה גילאי. http://www.kfarnoar.org/pages/archive/05_K_121.htm
http://www.kfarnoar.org/pages/archive/05_K_123.htm
7. נתזון שמואל: עדותו שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 10894.
8. וילדשטיין יפה: עדותו שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 5563.
9. לאור דוד {למברג}: עדותו שנמסרה לארכיון "יד ושם", חטיבה: O.3, תיק: 9084.
10. מאתר האינטרנט "יזכור" של משרד הביטחון:
<http://www.izkor.mod.gov.il/HalalKorot.aspx?id=8537>
11. מאתר האינטרנט "יזכור" של משרד הביטחון:
<http://www.izkor.gov.il/HalalKorot.aspx?id=7326>
12. באתר האינטרנט "מרכז מידע פלמ"ח, שורת הנופלים":
http://www.palmach.org.il/show_item.asp?levelId=3503&itemId=6301&itemType=0&nofelId=6562
13. מקור התמונה: אוסף תצלומי כפר הנוער הדתי 1937 – 1987 בעריכתו של ד"ר אריה גילאי. http://www.kfarnoar.org/pages/archive/05_K_125.htm
14. תומר בן-ציון {עורך}: אדום ולבן וריח תפוחי זהב "ילדי טהראן", הספרייה הציונית, תשל"ב-1972, עמ' 320-328.
15. התמונה מאתר האינטרנט:
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3217040,00.html>